

А. КОРИН

ФЕЪЛ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

А. ҲОЖИЕВ

ФЕЪЛ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ — 1973

Монографияда феъл ясалиши, феълга хос грамматик категориялар ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтан назаридан баён этилади. Ишда феъл морфологиясида энг мураккаб, шу вақтга қадар мунозарали бўлиб келган ҳодисаларнинг моҳиятини очишга алоҳида эътибор берилган.

Монография тилшунос туркологлар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

Ўзбекистон ССР ФА муҳбир аъзоси Ш. Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ

Ҳожиев А.

Феъл. Масъул муҳаррир ЎзССР ФА муҳбир аъзоси Ш. Ш. Шоабдурахмонов. Т., «Фан», 1973.

192 б. (ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

Ҳожиев А. Глагол.

4Ўз

СУЗ БОШИ

Туркологияда феъл туркуми бўйича жуда кўп ишлар қилинган. Ўзбек тилшунослигининг ўзида феълга хос барча грамматик категориялар бўйича, шунингдек барча функционал формалар бўйича кандидатлик диссертациялари ёқланган. Айрим категориялар бўйича, ҳатто, бирдан ортиқ кандидатлик диссертациялари ёқланган. Ана шунинг ўзиёқ ўзбек тилшунослигида феъл туркумининг қай даражада кенг ўрганилганини яққол кўрсатиб туради. Бироқ шунга қарамай, феъл туркумида ҳали тўла ҳал этилмаган, мунозарали масалалар, моҳияти етарли очилмаган ҳодисалар анчагина бор. Шу вақтга қадар феъл туркумига оид грамматик категориялар ҳақида қатъий бир фикрга келинмаганликнинг ўзиёқ фикримизнинг далили бўла олади. Бу нарса амалий ҳаётда, айниқса, ўқиш-ўқитиш ишларида маълум қийинчиликлар туғдирапти.

Феъл туркумига оид барча ҳодисаларнинг моҳиятини ҳар томонлама тўла баён этиш, уларнинг келиб чиқиш асосини ва ўзига алоқадор ҳодисаларга муносабатини тўла очиб бериш жуда катта ҳажмни талаб этади. Бизнинг монографияга берилган ҳажм имкони феълга оид айрим масалаларни (чунончи, этимология масаласини) четлаб ўтишни тақозо қилади. Монографияда, иложи борича, тортишувли масалаларни ҳал этишга, бирор форманинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган маъно ва бошқа хусусиятларини тўлароқ очишга кўпроқ ўрин берилди.

Ишда феъл ясалиши, феъл формалари ва уларга хос хусусиятлар ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан ёритилди. Бу иш коллектив томонидан яратилаётган ўзбек тили академик грамматикаси «Феъл» бобининг асосини ташкил этади. Шу сабабли муҳтарам китобхонлардан имкони борича тезроқ (академик грамматика нашр этилгунча) ишдаги фикрлар ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиришларини истар эдик.

УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Феъллар ҳаракат маъносини билдирувчи сўзлардир. Грамматикада ҳаракат тушунчаси жуда кенг бўлиб, *ухламоқ, ётмоқ, турмоқ*, каби феъллар ифодалайдиган ҳолатларни, *қўрқмоқ, чўчимоқ, завқланмоқ, қаҳрланмоқ* каби феъллар билдирадиган психик ўзгаришларни, *гулламоқ, ўсмоқ* каби феъллар билдирадиган биологик процессларни ва шу каби ҳодисаларни ўз ичига олади. Булардан ҳар бирининг ўзига хос хусусий томонлари бўлиши билан бирга уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган томони ҳам бор, яъни буларнинг ҳаммаси замон билан боғлиқ ҳолда юз берувчи ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун бу ҳаракат-ҳодисаларни билдирувчи сўзларнинг ҳаммаси «нима қилмоқ?» сўроғига жавоб бўлади. Уларни бир гурӯппага киритиш ва «феъл» деб аташда ҳам худди ана шу умумий хусусияти асосга олинади.

Ўзбек тилидаги феъллар лексик-грамматик хусусиятларига кўра икки асосий гурӯппага бўлинади: 1) мустақил феъллар, 2) ёрдамчи феъллар.

Мустақил феъллар қуйидаги хусусиятларга эга: 1) ҳаракат билдиради (яъни мустақил маънога эга бўлади) ва гапда унинг бирор бўлаги вазифасида кела олади: *План муддатидан илгари бажарилди*; 2) бирор сўзни бошқариб келади: *экинни суғормоқ, далага чиқмоқ* каби; 3) ҳаракатнинг объектга бўлган муносабатига қараб мустақил феъллар икки гурӯппага бўлинади: а) объектли феъллар, б) объектсиз феъллар. Объектли феъллар билдирган ҳаракат объект тушунчаси билан боғлиқ бўлади ва бундай феъллар тушум келишигидаги сўзни бошқаради. Қолган феъллар бундай хусусиятга эга бўлмайди. Қиёсланг: *ол, сўра, ҳайда* — объектли феъл; *кел, ухла, қизик* — объектсиз феъл; 4) феъл билдирган ҳаракат объектив ҳаракатнинг тилдаги ифодаси. Лекин у объектив ҳаракатнинг айнан копияси бўлмай, киши онгида акс этган ҳаракат, ҳодиса, ҳолат кабилар ҳақидаги абстракт тушунчадир. Демак, феъл билдирган ҳаракатнинг объектив воқеликка муносабати ифодасида бевосита инсон, аниқроғи, сўзловчи қатнашади. Ҳаракатнинг объектив воқеликка сўзловчи томонидан белгиланадиган муносабати тилда ўз аксини топади. Бундай муносабат феъл майли деб аталади ва шундай муносабатни ифодаловчи формалар майл формалари дейилади. Майл маъносига эгалик феълнинг асосий хусусиятларидан ҳисобланади: *бор* — буйруқ майли, *бор+са* — шарт майли; 5) ҳар қандай ҳаракат бажарилиш ёки бажарилмас-

ликка муносабатда бўлади ва феъллар ана шундай муносабатни ифодаловчи формага эга бўлади. Бажарилишни билдирадиган форма — бўлишли форма, бажарилмасликни билдирадиган форма — бўлишсиз форма ҳисобланади: *борди* — бўлишли, *бормади* — бўлишсиз; 6) юқорида кўрдикки, ҳаракатнинг объектга бўлган муносабатига қараб феъллар бир-биридан фарқланади. Бундан ташқари, ҳаракат бирор кимса ёки нарса томонидан бажарилади. Бошқача айтганда, ҳаракат субъект (бажарувчи) тушунчаси билан ҳам боғланган бўлади. Ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабати феъл даражалари дейилади. Бундай муносабат махсус грамматик формалар орқали ифодаланади: *айт* — бош даража формаси, *айттир* — орттирма даража формаси; 7) ҳаракатнинг бажарилиши, албатта, замон (вақт) доирасида бўлади. Шунга кўра ҳаракат замон маъноси билан боғланган бўлади ва феъллар замон маъносини ифодаловчи формаларга ҳам эга бўлади: *борди* — ўтган замон формаси, *борапти* — ҳозирги замон формаси; 8) ҳаракатнинг бажарувчи шахс билан боғланганини кўрдик. Ҳаракатнинг воқеликка муносабати эса бевосита сўзловчи орқали реаллашади. Сўзловчи бор экан, ўз-ўзидан, тингловчи ҳам бўлади. Бундан ташқари, сўзловчи ва тингловчидан четдаги (ўзга) шахс (шахслар)нинг бўлиши ҳам табиий. Ҳаракат субъекти ана шу шахсларнинг бири (сўзловчи, тингловчи ёки ўзга шахс) бўлади. Ҳаракатнинг ана шу шахсларга бўлган муносабати шахс-сон категорияси дейилади ва бу муносабатни ифодаловчи формалар шахс-сон формалари дейилади: *бордим*, *бординг*, *борди* каби; 9) мустақил феълларнинг от, сифат, равиш сўз туркумларига хос хусусиятларга эга бўлган ҳаракат номи сифатдош, равишдош формалари ҳам бор: *ишлаш* (фойдали), *ишлаган* (одам), *ишлаб* (чарчади) каби.

Ёрдамчи феъллар ҳаракат билдирмайди (мустақил маъно ифодаламайди). Улар турли грамматик маъно ифодалаш учун ёки бошқа вазифада қўлланади. Ёрдамчи феълларни асосий хусусиятларига қараб уч гурӯпга бўлиш мумкин: 1) сўз ясаш учун хизмат қилувчи ва боғлама вазифасини бажарувчи ёрдамчи феъллар; *бўл*, қил феъллари; 2) феълларга бирикиб турли қўшимча маъно ифодаловчи ёрдамчи феъллар. Буларни, бошқа ёрдамчи феъллардан фарқлаган ҳолда, «кўмакчи феъллар» деб атаймиз; 3) феъллар, шунингдек отлар билан қўлланиб, турли маъно ифодаловчи ва ёрдамчи вазифаларда қўлланиувчи ёрдамчи феъл. Бу феъл лингвистик адабиётларда «тўлиқсиз феъл» деб аталувчи феълдир: *эди*, *экан* каби.

ФЕЪЛ ЯСАЛИШИ

Ўзбек тилидаги ясама феълларнинг кўпчилиги икки асосий усул: 1) аффиксация ва 2) композиция усули билан ясалган феъллардир¹.

¹ Феъл ясалиши билан боғлиқ бўлган барча масалаларни ҳар томонлама очиб бериш жуда катта ҳажмдаги ишни талаб этади. Биз бу ўринда феъл ясалишининг аффиксация (синтетик) ва композиция (аналитик) усуллари, феъл ясовчи воситалар ва уларнинг хусусияти ҳақида умумий тарзда тўхтаб ўтамиз.

Аффиксация усули (синтетик усул). Ўзбек тилида феъл ясовчи аффикслар жуда ҳам кўп эмас. Лекин оз миқдордаги бу аффикслар ёрдамида жуда кўп миқдордаги феъллар ясалади. Ясама феълларнинг асосий қисмини аффиксация усули билан ясалган феъллар ташкил этади. Шу жиҳатдан феъл ясалишининг бу усули энг маҳсулдор усул ҳисобланади.

Аффиксация усули билан феъл ясалиши ҳақида гап борганда, айрим авторлар, бу усул билан феъл бўлмаган сўзлар билан бир қаторда, феълларнинг ўзидан ҳам феъл ясалиши ҳодисаси борлигини таъкидлайдилар. Фактлар эса аффикслар ёрдамида ўзбек тилида фақат феъл бўлмаган сўзлардангина феъл ясалиш ҳодисаси борлигини кўрсатади: *иш — ишла, куч — кучай* каби.

Аффикслар ёрдамида феълдан феъл ясалиши деганда, одатда, ҳаракатнинг такрорийлиги ёки кучли-кучсизлигини ифодаловчи *турткила, ишқала, кулимсира, кўкаринқира* каби феъл формалари назарда тутилади². Айрим ишларда эса, ҳатто, феълнинг даража формалари ҳам феълдан феъл ясалиши ҳодисаси сифатида қаралади³.

Сўз ясалиши (шунингдек феъл ясалиши) деганда, қандай усул билан бўлса ҳам, янги сўз ҳосил бўлиши (янги сўз яратилиши) тушунилар экан⁴, даража формаларини ҳам, ҳаракатнинг миқдорий белгисини билдирувчи *кулимсира, тортқила, сўлинқира* каби феъл формаларини ҳам феълдан феъл ясалиши деб ҳисоблаб бўлмайди. Чунки буларда янги феъл (янги сўз) ҳосил бўлмайди⁵.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги аффикслар ёрдамида феъллар ясалади:

-*ла* аффикси. Бу аффикс феъл ясовчилар ичида энг маҳсулдор бўлиб, феълдан бошқа барча туркумга оид сўзлардан феъл ясай олади⁶. Унинг ёрдамида, отлардан ясалган феъллар, асосан, қуйидаги умумий маъноларни билдиради: а) ўзак-негиздан англашилган нарса-предмет билан таъминлаш, шу предметга эга ҳолатли қилиш маъносини билдиради: *ўғитла, мойла, бетонла* каби; б) асбоб-қурол билдирувчи отларга қўшилганда, шу асбоб билан бажариладиган ишни қилиш маъносини билдиради: *рандала, қайчила, аррала, эговла* каби; в) ўзак-негиздан англашилган нарса-предметни юзага келтириш (пайдо қилиш) маъносини билдиради: *уруғла, шонала, моғорла, болала* каби.

² А. Ғ. Ғуломов. Феъл, Тошкент, 1954, 68-бет.

³ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 303—304-бетлар.

⁴ Қаранг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 424.

⁵ Қиёс учун қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 140—141-бетлар; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек тили, Тошкент, 1965, 62—65-бетлар; Э. В. Севортян. Аффиксы словособорования в азербайджанском языке, М., 1962, стр. 345—346.

⁶ *Силтала, опичла* каби феъллардаги -*ла* аффикси феъл ясовчи аффикс эмас ва уни *ишла, ёғла* каби феъллардаги -*ла* аффикси билан қориштирмаслик керак.

-ла аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг маъноси фақат юқоридагилар билан чегараланмайди. Бу типдаги феълларнинг маъноси ҳар бир ҳолатда -ла аффикси билан у қўшилган ўзак-негизга хос хусусиятдан келиб чиқади. Айрим предметлар маълум умумий хусусиятга эга бўлганидан бу предметларни билдирувчи отлардан ясалган феълларнинг маъносида ҳам маълум умумийлик бўлади (*аррала, ранда*ла феълларидаги каби). Лекин ҳар бир предметнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам борлигидан отлардан ясалган феълларга хос маъноларни жуда кўп феъллар доирасида умумлаштириш мумкин бўлавермайди. Масалан, қурол-асбоб билдирувчи отлардан -ла аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг шу асбоб билан бажариладиган ишни қилиш маъносини билдиришини кўрдик. Лекин -ла аффикси ёрдамида асбоб-қурол билдирувчи отлардан ясалган ҳар қандай феъллар ҳам шундай маъно ифода-лайвермайди. Масалан, *пичоқла*. Бунинг сабаби шундаки, *арра*, *ранда*, *эгов* каби асбобларнинг ҳар бири билан маълум бир типдаги иш бажарилади. Пичоқ билан эса бир неча турли иш бажарилиши мумкин. Ана шундай сабабларга кўра, асбоб-қурол билдирувчи отлардан -ла аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг маъноси бир хил бўлавермайди. Бу аффикс билан отлардан ясалган жуда кўп феълларнинг маъноларини эса ҳар бир феълнинг ўзи доирасида алоҳида изоҳлаш керак бўлади: *ўтла, кўзла, бошла* ва б.

Сифат ва равишлардан -ла аффикси ёрдамида ясалган феълларда ўзак-негиздан англашилган тусга, ҳолатга эга қилиш, шу ҳолатни олиш ифодаланади: *тикла, текисла, силлиқла, секинла, тезла, тозала, яхшила* каби.

Ундовлардан -ла аффикси билан ясалган феълларда шу ундовга хос ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб, мурожаат кабиларни бажариш маъноси ифодаланади. Аниқроқ қилиб айтганда, бундай феълларнинг маъноси, асосан, ундов сўзга хос маъно билан «демоқ» феълининг маъноси йиғиндисига мос келади: *додламоқ* (дод демоқ), *войвойламоқ* (вой-вой демоқ), *чуҳламоқ* (чуҳ демоқ), *ҳиҳиламоқ* (ҳи-ҳи демоқ) ва б.

Демак, -ла аффикси маълум даражада «демоқ» феъли билан маънодош ҳисобланади.

-ла аффикси ёрдамида ундовлардан ясалган феълларда, одатда, ундов билдирадиган ҳис-ҳаяжон, буйруқ-истак кабиларнинг бирдан ортиқлиги ифодаланади. Шунга мос ҳолда, кўпинча, ундов сўз такрор ҳолда қўлланади: *киштламоқ* (*кишт-киштламоқ*). Агар ундов сўз билдирадиган ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб кабилар такрор ҳолда бўлмаса, одатда -ла аффикси эмас, балки «демоқ» феъли қўлланади: *чуҳ деди, вой деди* каби.

-ла аффикси «демоқ» феълига хос маънога ва такрорийликни билдириш хусусиятига эгалигидан, бирор сўз ёки гапни бирдан ортиқ бажарилишини (такрорий ижросини) ифодалаш учун ҳам қўлланади. Бу ҳодиса, айниқса, оғзаки нутқда кўп учрайди: *кетаманламоқ, онамламоқ* (*онамлаб йиғламоқ*) каби.

Тақлидий сўзлардан -ла аффикси ёрдамида ясалган феълларда тақлидий сўз билдирган товуш ёки бирор ҳолатнинг юз бериши

ифодаланади, яъни бундай феълларнинг маъноси, асосан, тақлидий сўз ва «этмоқ» сўзининг маънолари йиғиндисига тўғри келади: *шитирламоқ* (шитир этмоқ), *гумбурламоқ* (гумбур этмоқ), *лапангламоқ* (лапанг-лапанг этмоқ) ва б. Бундай феълларда ҳам, одатда, тақлидий сўздан англашилган товуш, образ ва ш. к. бирдан ортиқ бўлади⁷.

-лан ва -лаш аффикси. Ўзбек тили грамматикасига оид ишларга назар ташласак, бу икки аффиксга мутахассисларнинг қарашлари бир хил эмаслигини кўрамиз. Айрим ишларда -лан ва -лаш феъл ясовчи махсус аффикс сифатида берилмайди⁸. Феъл ясовчи мустақил аффикс сифатида берилган ишларда унинг маъно хусусияти ҳақидаги таърифлар бир хил эмас. Бир ишда -лан ва -лаш аффикси ёрдамида ясалувчи феъллар маъно жиҳатдан бир неча турга бўлинса⁹, бошқа бир ишда бу аффикслар ёрдамида «айни бир вақтда ҳам феъл, ҳам феълнинг бирор нисбат (даража — А. Ҳ.) формаси ясалиши» айтилади¹⁰.

Ташқи кўринишдан, -лан ва -лаш аффикслари икки аффиксдан иборатдек (-ла + н ва -ла + ш) кўринади. Бунинг сабаби, бир томондан, ҳозирги ўзбек тилида феъл ясовчи -ла аффикси ва даража ясовчи -н, -ш аффиксларининг актив қўлланишида бўлса, иккинчи томондан, -лан, -лаш аффикслари билан ясалувчи феълларда ўзлик ёки биргалик даража формасига хос хусусиятнинг сезилиб туришидир (*завқланмоқ*, *баҳслашмоқ* каби). Лекин бу ўринда ҳодисани қуйидаги нуқтаи назардан келиб чиқиб баҳолаш керак бўлади. Агар феълни морфемаларга ажратганда, -н ва -ш аффикслари ажралиб, -ла аффиксли қисмнинг ўзи мустақил қўлланадиган бўлса ва -н, -ш аффикслари даража маъносини ифодаласа, бундай феълларда -лан ва -лаш мустақил аффикс ҳисобланмайди. Масалан, *майдаланмоқ* феъли таркибида -н даража кўрсаткичи ҳисобланади ва бош даража формаси сифатида *майдаламоқ* феъли қўлланади. Демак, бунда -ла ва -н аффикслари мустақил аффикс ҳисобланади.

Ҳозирги ўзбек тилида *афсусланмоқ*, *ажабланмоқ*, *завқланмоқ*, *лаззатланмоқ*, *баҳслашмоқ*, *жанжаллашмоқ*, *равшанлашмоқ* каби кўпгина феъллар таркибида -ла ва -н, -ш аффиксларини ажратиб бўлмайди, яъни *афсусламоқ*, *ажабламоқ*, *жанжалламоқ*, *баҳсламоқ* каби мустақил қўлланувчи феъллар йўқ. Демак, бундай феълларда -лан ва -лаш феъл ясовчи мустақил аффикслар ҳисобланади.

⁷ -ла аффиксининг хусусиятлари ҳақида қаранг: А. Ҳ. Ғуломов. Об аффиксе -ла в узбекском языке. Уч. зап. Ташкентского госпединститута, серия обществ. наук, вып. 1, Ташкент, 1947, стр. 39—50; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., стр. 35—92.

⁸ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 303-бет; А. Ҳ. Ғуломов. Феъл, Тошкент, 1954.

⁹ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 249—251.

¹⁰ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили. Тошкент, 1962, 151-бет.

-лан аффиксининг аслида -ла ва -н аффикслари бирикувидан юзага келгани кўпгина адабиётларда қайд этилган ва буни сезиш қийин ҳам эмас.

-н аффикси ҳозирги ўзбек тилида ўзлик ва мажҳул даража формасини яшаш учун хизмат қилади (*кўрин* — ўзлик даража, *олинди* — мажҳул даража). -лан аффиксининг юзага келишида қатнашган -н аффикси эса ўзлик даража аффиксидир.

-лан аффикси от, сифат ва равишлардан феъл ясайди: *жонланмоқ*, *аччиқланмоқ* каби (сонлардан ясалиши фақат *икки* сўзида учрайди: *иккиланмоқ*).

-лан аффикси ёрдами билан белги, ҳолат билдирувчи сўзлардан ясалган феълларда субъектда шундай белги, ҳолатнинг юзага келиши ифодаланади: *сергакланмоқ*, *асабийланмоқ*, *хавотирланмоқ* каби. Отлардан -лан аффикси ёрдамида ясалган феъллар турлича маъно ифодалайди, уларни маълум бир умумий маъно остига бирлаштириб бўлмайди: *овқатланмоқ*, *фойдаланмоқ*, *қаноатланмоқ*, *тўлқинланмоқ* каби.

-лаш аффикси ҳам -ла ва -ш аффиксларининг бирикувидан юзага келган. Бу аффикс ҳам от, сифат ва равишлардан феъл ясайди. Сонлардан яшаши фақат *бир* сўзида учрайди: *бирлашмоқ*. -лаш аффиксининг юзага келишида қатнашган -ш аффикси ўзлик ва биргалик даража маъноларини ифодалаш хусусиятига эга¹¹. Бу хусусият -лаш аффиксида ҳам сезилади: *қийинлашмоқ*, *дўстлашмоқ*, *суҳбатлашмоқ* каби.

-лаш аффикси билан ясалган феълларда ўзлик даражага хос хусусият сезиларли бўлган ҳолларда бу феъллар маъно жиҳатдан -лан аффикси билан ясалувчи феълларга ўхшайди: *йириклашмоқ*, *осонлашмоқ*, *тезлашмоқ*, *яқинлашмоқ*, *оғирлашмоқ* каби. Шунинг таъсирида баъзи феълларда -лаш ва -лан аффиксларининг бирини иккинчиси билан алмаштириш маълум даражада мумкин бўлади: *асабийланмоқ* — *асабийлашмоқ*, *равшанлашмоқ* — *равшанланмоқ* каби. Лекин -лан ва -лаш аффикслари ёрдамида феъл ясалиши маълум сўзлар доирасида чегараланган, яъни айнан бир хусусиятли феъллар -лаш аффикси билан ясалган сўзлардан -лан аффикси ёрдамида феъл ясалмайди ва, аксинча, -лан аффикси ёрдамида ясалиши мумкин бўлган сўзлардан -лаш аффикси билан феъл ясалмайди (юқоридаги мисолларни қиёсланг).

-лан аффикси билан ясалувчи феълларда ўзлик даражага хос хусусиятнинг, -лаш аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса ўзлик ва биргалик даражага хос хусусиятнинг сақланишини кўрдик. Шу сабабли бу аффикслар ёрдамида ясалувчи феъллар қайси даража формаси ҳисобланади, деган саволга ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Юқорида кўрдикки, айрим ўртоқлар -лан, -лаш аффиксларининг феъл ясовчи мустақил аффикс эканини эътироф этадилар ва бу аффикслар бир вақтнинг ўзида ҳам феъл ясайди, ҳам даража формасини ясайди деб қарайдилар. Масалан, *жонланмоқ* сўзидаги

¹¹ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 61—62-бетлар.

-лан феъл ва ўзлик даража ясайди, бирлаш сўзидаги -лаш аффикси эса феъл ва биргалик даража ясайди, деб ҳисоблайдилар. Ҳақиқатда эса бундай деб бўлмайди. Ўзбек тилида бир вақтнинг ўзида ҳам феъл, ҳам даража формасини ясовчи аффикс йўқ. -лан, -лаш аффикси билан ясалувчи феълларда ўзлик ёки биргалик даражага хос хусусият маълум даражада сақланса-да, лекин бу феълларни ўзлик ёки биргалик даража формалари қаторига киритиш мумкин эмас. Ўзлик ва биргалик даража формалари махсус аффикслар ёрдамида ясалади ва бу аффиксларни феъл ўзакнегизидан ажратиш мумкин бўлади. *Ривожланмоқ, оғирлашмоқ* каби феълларда даража формасини ясовчи формант йўқ. Феълнинг ҳеч қандай даража кўрсаткичига эга бўлмаган формаси эса бош даража ҳисобланади (Бу ҳақда ишнинг «даража категорияси» баҳсига қаранг). Бинобарин, *ривожланмоқ, шодланмоқ, бирлашмоқ, осонлашмоқ* каби феъллар ҳам бош даража формасидаги феъл ҳисобланади. -лан, -лаш аффикслари ёрдамида ясалувчи феълларга хос маъно қўшма феъл ёки феъл бирикмаси орқали ифодаланса, бу ҳодиса яна ҳам очиқ кўринади. Қиёсланг: *шодланмоқ* — *шод бўлмоқ, суҳбатлашмоқ* — *суҳбат қилмоқ*. Булардан *шод бўлмоқ, суҳбат қилмоқ* қўшма феълларида ҳеч қандай даража кўрсаткичи йўқ ва улар бош даража формасидаги феъл ҳисобланади. Даража шакли ва маъноси жиҳатдан *шодланмоқ* ва *суҳбатлашмоқ* феъллари *шод бўлмоқ, суҳбат қилмоқ* феълларидан фарқланмайди — улар ҳам феълнинг бош даража шакли ҳисобланади¹².

-илла аффикси. Бу аффикс баъзи тақлидий сўзлардангина феъл ясайди: *чирқилламоқ, пиқилламоқ, гувилламоқ, шувилламоқ* ва б.

-ира аффикси. Бу аффикс ҳам айрим тақлидий сўзлардангина феъл ясайди: *ярқирамоқ, милтирамоқ* каби: *Уларнинг ҳар бир деталигача ярқираб туриши шарт* (Ж. Абдуллахонов).

-а аффикси. Бу аффикс билан ясалган феъллар унчалик кўп эмас. -а аффикси от, сифат ва тақлидий сўзлардан феъл ясайди: *оша, қона, ўйна* (<ўйин—а), *бўша, қийна* (<қийин—а), *шилдира, жилдира* ва б.¹³.

-(а)й аффикси. Бу аффикс саноқли даражадаги сифат ва равишлардан феъл ясайди: *пасай* (<паст+ай), *қорай, торай, кўпай, ўзай* каби (отлардан ясалиши фақат *куч* сўзида учрайди: *кучай*). -(а)й аффикси ёрдамида ясалган феълларда унинг асоси (сифат ва равиш) билдирган белги-ҳолатга ўтиш маъноси ифодаланади: *қора* — *қорай, кўп* — *кўпай*.

-(а)р аффикси. Бу аффикс айрим сифатлардангина феъл ясайди: *оқар, кўкар, қисқар, эскир* каби¹⁴.

¹² -лан ва -лаш аффиксларининг келиб чиқиш йўли ва бошқа хусусиятлари ҳақида қаранг: Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., стр. 93—174.

¹³ Бу аффикснинг келиб чиқиш асоси ҳақида қаранг: Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., стр. 214—215; Н. А. Баскаков. Қаракалпакский язык, II, ..., стр. 319; А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 71-бет; Рамстедт. Введение, ..., стр. 178—179.

¹⁴ *Гапир*, *тупир* феълларидаги -ир аффикси -(а)р аффиксидан бошқа аффикс бўлиши керак. Қиёсланг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 71-бет.

-*сира* аффикси. Бу аффикс баъзи отлар ва *сен, сиз* олмошларидан феъл ясайди. Отлардан ясалган феълларда ўзак-негиздан ангилашилган нарса — предметга эҳтиёж, шуни ишташ, унга мойиллик ифодаланади: *қонсирамоқ, сувсирамоқ, тузсирамоқ* ва б. *Сен* ва *сиз* олмошларидан ясалган феълларда эса «*сен*» ёки «*сиз*» деб гапириш ифодаланади: *сенсираб гапирмоқ, сизсирамоқ*.

-(*и*)*к* // -(*и*)*қ* аффикси. Саноқли сўзлардангина феъл ясайди: *бирикмoқ, йўлқмоқ, кечикмоқ, зўриқмоқ* каби.

-*и* аффикси. Уч-тўртта сўзлардангина феъл ясайди: *тинчи, бойи, чанги* каби.

-*т* аффикси. Бу аффикс ҳам уч-тўртта сўздан феъл ясайди: *тўлат, йўқот, беркит*.

Ҳозирги ўзбек тилида кўпгина феъллар борки, уларни морфемаларга ажратиш мумкин. Лекин булар таркибидаги аффикс фақат шу биргина феъл ёки иккита феълдагина учрайди. Шу сабабли бу аффиксларни тўла маънода феъл ясовчилар қаторига киритмаса ҳам бўлади: *бошқармоқ, ғивирсимоқ, йўқолмоқ, гарангсимоқ, кучанмоқ* ва б.

Яна шундай феъллар ҳам борки, улар аслида ясама феъл бўлса-да, лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан уларни морфемаларга ажратиб бўлмайди. Шунга кўра уларни ясама феъллар қаторига киритиш ҳам тўғри бўлмайди: *бақирмоқ, қичқирмоқ, қақшамoқ, қуришамoқ, қайнамoқ, тўғнамoқ, буруқсимoқ, тузалмoқ, изғимoқ, вайсамoқ* ва б.¹⁵

Композиция усули (аналитик усул). Бу усул билан қўшма феъллар ясалади: *жавоб бермоқ, олиб келмоқ* каби.

Қўшма феъллар компонентларининг қандай сўздан эканига кўра икки асосий турга бўлинади: от+феъл типидagi қўшма феъллар (феъл бўлмаган сўз билан феълнинг бирикишидан ҳосил бўлган қўшма феъллар) ва феъл+феъл типидagi (икки феълнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлган) қўшма феъллар: *ҳурмат қилмоқ, сотиб олмоқ* каби.

Ўзбек тилшунослигида қўшма феъллар масаласигина эмас, умуман қўшма сўзлар масаласи етарли ҳал этилмаган. Лекин бошқа туркумдаги қўшма сўзларнинг хусусиятига нисбатан қўшма феълларнинг хусусияти жуда ҳам кам ўрганилган десак, муболаға бўлмайди.

Ўзбек тили морфологиясидан қўлланма ва дарслик вазифасини ўтаётган ишларнинг деярли ҳаммасида қўшма феълларнинг от+феъл ва феъл+феъл типидagi тури борлиги қайд этилган. Лекин қўшма феълнинг бу икки тури ҳақидаги қарашлар бир хил эмас.

От+феъл типидagi қўшма феъллар ҳақида гапирганда, асосан, феъл бўлмаган сўз билан *қил* (*айла, эт*) ёки *бўл* феълнинг бирикишидан ҳосил бўлган *баён қилмоқ, касал бўлмоқ* типидagi

¹⁵ Қиёс учун қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 72-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 248—258; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., стр. 231—340.

бирикувлар назарда тутилади. Ҳақиқатда ҳам қўшма феълларнинг кўпгина қисмини *қил* (*эт, айла*) ёки *бўл* феълларининг бошқа сўз билан бирикишидан ҳосил бўлган қўшма феъллар ташкил этади. Лекин шуни айтиш керакки, феъл бўлмаган сўзнинг *қил* (*эт, айла*) ёки *бўл* феъли билан бирикишидан ҳосил бўлган ҳар қандай бирикувлар ҳам қўшма феъл бўлавермайди. *Қил* (*эт, айла*) ва *бўл* феъллари боғлама вазифасида ҳам кенг қўлланади. Улар бундай вазифада қўлланганда, қўшма феъл ҳосил қилмайди. Қийёсланг: *йқитувчи эди — йқитувчи — йқитувчи бўлади*. Бундаги *йқитувчи бўлади* бирикуви қўшма феъл эмас. Чунки *йқитувчи* ва *бўл* сўзларининг бирикишидан янги сўз (қўшма феъл) ҳосил бўлаётгани йўқ. *Тасдиқ қилди, тасдиқ бўлди* бирикувлари эса қўшма феъл ҳисобланади. Буни *қил* ва *бўл* феълларини *-ла* ва *-лан* аффикслари билан алмаштириш мумкинлиги ҳам аниқ кўрсатади: *тасдиқ қилди — тасдиқлади, тасдиқ бўлди — тасдиқланди*.

Демак, *қил* (*айла, эт*) ва *бўл* феълларининг феъл ясаш ёки боғлама вазифасида қўлланишини фарқлаш керак бўлади.

Ўзбек тилида феъл бўлмаган сўз билан феълнинг бирикишидан ҳосил бўлган ва сўзлар каби яхлит бир маъно ифодалайдиган *дам олмоқ, кўнгиш қўймоқ, жавоб бермоқ, имзо чекмоқ* каби бирикувлар ҳам кўп учрайди. Буларнинг қўшма феъл ёки турғун бирикма эканини белгилаш анча қийин. Баъзи ишларда бундай бирикувлар фразеологик бирикма деб қаралади ва уларни қўшма феъллар қаторига киритиш мумкинлиги айтилади¹⁶. Лекин тилдаги икки хил ҳодисани бир-бири билан аралаштириш мумкин эмас. Бирор бирикув қўшма феъл бўлса, у фразеологик бирикма бўлмайди ва, аксинча, фразеологик бирикма бўлса, қўшма феъл бўлмайди. Қўшма феъллар маъно бутунлиги билан бирга форма бутунлигига ҳам эга бўлади. Фразеологик бирикмаларда маъно бутунлиги бўлади, лекин форма бутунлиги бўлмайди. Шунга кўра *дам олмоқ* бирикуви яхлит бир маъно ифодалашидан қатъи назар қўшма феъл бўла олмайди. Чунки ундаги биринчи сўз махсус грамматик кўрсаткичлар билан шакллана олади: *дамингни ол* каби.

Икки феълнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлувчи қўшма феъллар ўзбек тилида у қадар кўп эмас. Бундай қўшма феъллар ҳам компонентлари маъносидан фарқли янги маъно ифодалайди: *олиб келмоқ, сотиб олмоқ* каби.

Ўзбек тили грамматикасига оид ишларда қўшма феълнинг феъл+феъл типдаги тури ҳақида гапирганда, одатда, етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топувчи *йқиб чиқмоқ, кела бошламоқ, қизариб кетмоқ* каби бирикувлар назарда тутилади ва шу типдаги бирикувлар анализи қилинади. Лекин етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувлар ўз хусусиятларига кўра қўшма феъллардан ҳам сўз бирикмаларидан ҳам фарқланади. Буларнинг қўш-

¹⁶ Қаранг: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 88-бет; А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 76-бет; А. Н. Қононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 262.

ма феъл (қўшма сўз) эмаслигини кўрсатувчи асосий белгилар сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Қўшма сўзларда бирдан ортиқ сўзнинг бирикувидан янги маъноли бошқа бир сўз ҳосил бўлади. Масалан, *сотиб олмоқ* феъли *сотмоқ* ва *олмоқ* феълларидан фарқланувчи янги сўз — қўшма феъл. Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларда бирикув таркибидаги сўзлардан фарқланувчи бошқа янги бир сўз ҳосил бўлмайди, балки биринчи феъл ўз маъносини сақлайди ва у асосий (етакчи) феъл ҳисобланади. Кейинги феъл эса унга қўшимча маъно беради. Шу сабабли у кўмакчи феъл ҳисобланади. Масалан, *ёзиб бер* бирикуви *ёз* ва *бер* феъллари маъносидан фарқланувчи тамомила янги маъно ифодаламайди, яъни бунда *ёз* ва *бер* феълларининг бирикуви учинчи бир феълни келтириб чиқармайди, балки *ёз* феъли ўз маъносини сақлайди, *бер* кўмакчи феъли эса *ёз* феълнинг маъносига қўшимча маъно беради (*ёзиш* ҳаракатининг ўзга учун бажарилиши маъносини билдиради).

2. Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларда етакчи феъл билан кўмакчи феъл ўртасида юкламалар қўлланиши ҳам мумкин: *Гап билан овора бўлиб, кечикиб ҳам қолибман* (З. Фатхуллин).

Қўшма сўз компонентлари ўртасида ҳеч қандай сўз (шунингдек ёрдамчи сўз) қўлланмайди. Чунки қўшма сўз, неча компонентдан ташкил топишидан қатъи назар, бир сўз ҳисобланади. Бир сўз ичида яна бошқа сўзнинг қўлланиши мумкин эмас. Бу ҳодиса ҳам етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларнинг қўшма сўз (қўшма феъл) эмаслигини, балки унинг ҳар бир компоненти (бири мустақил, бошқаси кўмакчи бўлишидан қатъи назар) алоҳида-алоҳида сўз эканлигини кўрсатади.

3. Етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топган бирикувларда етакчи феъл форма ясовчи қўшимчаларни қабул қилиши мумкин: а) бўлишсизлик формаси (-ма) билан қўлланади: *билмай қолди, келмай қўйди, ишламай юрди, сезмай турди* каби; б) даража ясовчи -роқ аффиксини қабул қила олади: *Ота чойни ерга қўйиб, ўрнашиброқ олди* (Р. Файзий). *Чироғнинг пилигини кўтариброқ қўйди* (А. Қаҳҳор).

Бирикув таркибидаги етакчи феълнинг ўзи алоҳида грамматик форма қабул қилиши ҳам етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларнинг қўшма феъл эмаслигини кўрсатади. Чунки қўшма сўзларда унинг компонентлари шу қўшма сўз доирасида сўз эмас, балки сўзнинг элементи ҳисобланади¹⁷. Шу сабабли унинг компонентлари ҳеч вақт мустақил ҳолда грамматик форма қабул қилмайди. Ҳар бир сўз ўзича грамматик форма қабул қила олар экан, албатта, бу бирикув қўшма сўз бўлмайди, балки бирикувнинг ҳар бир компоненти алоҳида сўз ҳисобланади.

4. Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларнинг етакчи қисми жуфт ёки такорий сўзга тенг бўлиши мумкин: *Раҳимнинг майкаси йиртилиб, ҳамма ёғи тирналган, афт-ангори қи*

¹⁷ Қаранг: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка..., Изд-во АН СССР, М., 1952, стр. 192—193.

з а р и б - б ў з а р и б к е т г а н э д и (Ҳ. Назир). Шубҳа ва қўрқув билан атрофига қ а р а б - қ а р а б қ ў й д и (Ойбек).

Агар етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топувчи бирикувларни қўшма сўзлар (қўшма феъллар) қаторига киритиладиган бўлса, у ҳолда қўллаб-қувватлаб келмоқ, қараб-қараб қўймоқ каби етакчи қисми жуфт ёки такрорий сўзлардан ташкил топган бирикувларни ҳам қўшма феъллар қаторига киритиш лозим бўлади. Чунки булар ҳам етакчи ва кўмакчи қисмдан ташкил топади. Лекин бундай бирикувларнинг қўшма феъл бўла олмаслигига шубҳа бўлмаса керак.

5. Ниҳоят, етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларнинг қўшма феъллардан фарқли асосий белгиси сифатида яна шуни айтиш мумкинки, бундай бирикувларда бирдан ортиқ етакчи феълга бир кўмакчи феъл қўлланиши мумкин, яъни етакчи феъл уюшиб келиши мумкин: *Ёруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, к е м и р и б т а ш л а ё т и б д и* (А. Қаҳҳор). *Уч-рашиб, киноларга бориб, умуман я қ и н л а ш и б, д ў с т л а ш и б б о р а р к а н м а н, Насибанинг ақлли ва босиқ бир қиз эканига ишончим орта борди* (О. Ёқубов).

Бундай ҳолларда уюшиб келган етакчи қисмлар (етакчи феъллар) орасида бошқа сўзлар ҳам қўлланиши мумкин: *Бу қадар ба-лиқни сақлашнинг сира иложи йўқ эди. Мўйноққа ташиш учун эса қайиқ етишмайди. Хонадонлар қ у р и т и б ҳ а м, м у з л а т и б ҳ а м, т у з л а б ҳ а м, т у й и б ҳ а м о л д и л а р* (А. Мухтор). *Йил сайин совхознинг ери кенгайиб, техникаси кўпайиб, одамлари ўсиб б о р м о қ д а* (М. Жўра).

Етакчи қисмнинг уюшиб келиши, ҳатто, улар орасида яна бошқа сўзларнинг қўлланиши мумкинлиги етакчи ва кўмакчи феъллардан ташкил топувчи бирикувларнинг қўшма сўз бўла олмаслигини яна ҳам очикроқ кўрсатади.

Кўрсатилган белгиларнинг ўзиёқ етакчи феъл билан кўмакчи феълнинг бирикувидан янги сўз (қўшма феъл) ҳосил бўлмаслигини, бундай бирикувларда ҳар бир сўз (уларнинг бири мустақил, бошқаси ёрдамчи феъл бўлишидан қатъи назар) алоҳида-алоҳида сўз ҳисобланишини кўрсатади. Шундай экан, албатта, етакчи феъл билан кўмакчи феълнинг ўзаро бирикишини сўз ясалиши (қўшма феъл ясалиши) ҳодисаси ҳисоблаб бўлмайди ва бундай бирикувларга нисбатан «қўшма сўз» ёки «қўшма феъл» терминини қўллаш тўғри бўлмайди.

Хуллас, қўшма феъл деганда феъл бўлмаган сўзнинг феъл билан ёки бирдан ортиқ феълнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлувчи янги маъноли янги лексик бирлик назарда тутилади.

Кўмакчи феъллар¹⁸

Ўзбек тилида бутунлай кўмакчи феълга айланган (мустақил маъносини йўқотиб, фақат кўмакчи феъл сифатида қўлланадиган)

¹⁸ Феълга оид айрим ҳодисалар бевосита кўмакчи феъл ва тўлиқсиз феъллар билан боғлангани сабабли, ихчамлик, тушуниш-тушунтириш осон бўлсин учун, ишни кўмакчи ва тўлиқсиз феълларнинг анализидан бошлаймиз.

бирорта ҳам феъл йўқ. Айрим мустақил феъллар кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланади ва турли-туман маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Улар қуйидагилар: *бошла, ёт, тур, юр, ўтир, бўл, бит (битир), ол, бер, қол, қўй, чиқ, бор, кел, кет, юбор, ташла, сол, туш, ўл, ўт, ет, кўр, қара, боқ, ёз*. Бу кўмакчи феъллар ҳар бирининг таҳлилига ўтишдан олдин улар учун умумий бўлган хусусиятлар ҳақида тўхтаб ўтамиз.

✓ Кўмакчи феъллар асосий (етакчи) феълга асосан *-(и)б* ва *-а, -й* равишдош ясовчилари орқали бирикади: *ёзиб олди, ёза бошлади, ишлай тур* каби. Баъзи кўмакчи феъллар равишдошнинг ҳар икки турига бирика олса, айримлари фақат *-(и)б* ёки *-а, -й* аффиксли равишдошга бирикади. Масалан, *ол, бер, тур* кўмакчи феъллари равишдошнинг ҳар икки турига, *бошла, ёз* кўмакчи феъллари эса *-а, -й* аффиксли равишдошга, *бўл, ташла* кўмакчи феъллари *-(и)б* аффиксли равишдошга бирикади: *ёзиб бер, ёза бер; ёзиб ол, ёза ол; ёзиб тур, ёза тур; ёза бошлади, ишлай бошлади; йиқила ёзди; ёзиб бўлди, ёзиб ташлади*. Равишдошнинг фақат *-а, -й* аффиксли турига бирикадиган кўмакчи феъллар учта: *бошла, бил, ёз; ёза бошла, ёза бил, бита ёзди*.

Кўмакчи феълнинг қандай равишдош формасига бирикиши унинг аслида қандай формадаги бирикма негизида кўмакчи феълга айланганлиги билан изоҳланади. Масалан, *ташла* кўмакчи феъли ёрдамида ясалувчи бирикув аслида *-(и)б* аффиксли равишдошнинг *ташла* феълга бирикишидан ҳосил бўлувчи сўз бирикмасидан келиб чиққан ва бирикишнинг шу формаси ҳозир ҳам сақланган.

Айрим кўмакчи феъллар етакчи феълга грамматик форма ёрдамисиз ҳам бирикадилар. Бундай ҳолларда етакчи ва кўмакчи феъл бир хил формада бўлади: *ёзди-олди, айт-қўй, кетсин-қўйсин* каби. Лекин етакчи феълга фақат шу типда бирикиш бирорта кўмакчи феъл учун ҳам характерли эмас. Айрим феълларгина равишдош формасига бирикиш билан бирга етакчи феълга шу типда ҳам бирикадилар.

Кўмакчи феъллар етакчи феълга равишдош формаси ёрдамида бирикканда тусловчи формантлар кўмакчи феълга қўшилади: *ёзиб олдим, ёзиб олсин, ёзиб олсанг, ёзиб олмоқчи* каби.

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларда кўмакчи феъл бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳам ҳар бир кўмакчи феъл равишдош формаси орқали бирикади: *айтиб бериб тур, айтиб бериб тура қол*. Бирдан ортиқ кўмакчи феълли бирикувлар ҳам икки компонентга — етакчи ва кўмакчи компонентга бўлинади. Масалан, *ёзиб бериб тур* бирикувида *ёзиб* — етакчи компонент, *бериб тур* — кўмакчи компонент.

Бирдан ортиқ кўмакчи феълли бирикувларда равишдошнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи турига бирикадиган кўмакчи феъл олдин, *-а, -й* аффиксли равишдошга бирикадиган кўмакчи феъллар кейин бирикади: *олиб бера қол, ишлаб юра тур* каби. Лекин *ола қолиб бер, ишлай туриб юр* типдаги бирикиш йўқ.

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувлар уюшиб келган ҳолларда бирдан ортиқ етакчи феълга кўмакчи феълнинг бир марта қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди: *Ун ёшидан бери ўқитиб, едириб, кийдириб келаман* (А. Қодирий). *Еруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, кемириб ташлаёттибди* (А. Қаҳҳор). *Ил сайин колхознинг ери кенгайиб, техникаси кўпайиб, одамлари ўсиб бормоқда* (М. Жўра).

Етакчи феъл қўшма, жуфт ёки такрорий феъллардан бўлиши, шунингдек етакчи феъл баъзи форма ясовчи аффиксларни қабул қилиши мумкин: *Шу сабабли совет кишилари, партияни астойдил қўллаб-қувватлаб келмоқдалар* («Тошкент ҳақиқати»). *Бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди* (А. Қаҳҳор). *Э, азиз дўстим, сал қийналиброқ қолдим* (А. Қаҳҳор).

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувлар ўз хусусиятлари билан қўшма феъллардан (қўшма сўзлардан) ҳам, сўз бирикмаларидан ҳам фарқланади. Қўшма сўзларда унинг компонентлари ўз маъносини йўқотади ва бир бутун ҳолда янги бир маъно ифодалайди. Биз текшираётган бирикувларда эса ҳар бир компонент ўз маъноси билан қатнашади, буларда янги маъноли янги сўз ҳосил бўлмайди. Сўз бирикмасини ташкил этувчи компонентлар ўртасида синтактик алоқа бўлади: *қулиб гапирди*. Етакчи ва кўмакчи феълли бирикувларда эса бундай алоқа бўлмайди. Ана шу хусусиятларига кўра етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларни феълнинг махсус аналитик формаси деб қараш керак бўлади.

Кўмакчи феълларнинг ҳаммаси мустақил феъл сифатида ҳам кенг қўлланиши сабабли, маълум ҳолларда уларнинг мустақил феъл ёки кўмакчи феъл эканини белгилаш қийинроқ бўлади. Бу ҳол, айниқса, кўмакчи феъл вазифасида қўлланганда ифодалайдиган маъноси билан мустақил феъл сифатида қўлланганда ифодалайдиган маъноси ўртасида боғланиш аниқ сезилиб турган ҳолларда юз беради. Бунини *бошла, бўл, бит* кўмакчи феълларида ҳам кўриш мумкин: *ёза бошлади, ёзиб бўлди, ёзилиб битди*. Агар кўмакчи феъл мустақил феъл сифатида қўллангандаги маъносидан бутунлай бошқа маъно ифодаласа, унинг кўмакчи феъл экани аниқ сезилиб туради: *ёза олади, кета бер, семириб кетди* каби.

Равишдош формасига бирикиб келган феълнинг мустақил ёки кўмакчи феъл эканини белгилашда асосий белги унинг қандай маъно ифодалаши бўлмайди, яъни бунда кейинги феълнинг ўз асл маъносига яқин ёки бутунлай бошқа маъно ифодалашинигина асосга олиш тўғри бўлмайди. Бунда равишдош формасидаги феъл ва унга бирикиб келган феълнинг бир-бирига бўлган муносабатига асосланиш керак бўлади. Агар равишдош формасидаги феъл кейинги феълнинг белгисини кўрсатса, ўз-ўзидан кейинги феъл мустақил феъл бўлади. Аксинча, равишдош формасига бирикиб келган феъл у билдирган ҳаракатнинг бирор жиҳатдан характеристикасини кўрсатса, кўмакчи феъл ҳисобланади. Шу жиҳатдан *ирғиб*

тушди бирикувидаги *туш* феъли мустақил ёки кўмакчи феъл бўлиши мумкин: *Девордан ирғиб тушди* (*туш* — мустақил феъл). *Қаттиқ товўшдан ирғиб тушди* (*туш* — кўмакчи феъл). Бирор кўмакчи феъл мустақил феъл сифатида ифодаладиган маъносига жуда яқин маъно ифодалаш мумкин. Шундай ҳолларда ҳам юқоридаги белги асосга олиниши керак. Масалан, *ёза бошлади* бирикувидаги *бошла* феъли бошланиш (бошлаш) маъносини билдиради. Лекин бунга қараб уни мустақил феъл деб бўлмайди. Чунки *ёза бошлади* бирикувида равишдош формасидаги феъл (*ёза*) *бошла* феълнинг белгисини билдираётгани йўқ. Аксинча, *бошла* феъли *ёз* феъли билдирган ҳаракатнинг характеристикасини кўрсатяпти. Шу сабабли у кўмакчи феъл ҳисобланади.

Кўмакчи феълларнинг баъзилари бир маъноли, кўпчилиги эса кўп маънолидир. Масалан, *бит* кўмакчи феъли фақат тугаллик маъносини билдиради. *Қол* феъли эса ўндан ортиқ маънога эга. Кўп маъноли кўмакчи феълларнинг қандай маънода қўллангани контекстда аниқ бўлади.

Кўп маънолили равишдошнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи турига бирикадиган кўмакчи феълларда учрайди.

Равишдошнинг ҳар икки турига бирика оладиган кўмакчи феъллар, одатда, *-(и)б* аффикси билан ясалувчи равишдошларга бирикканда бошқа маъно, *-а*, *-й* аффикси орқали ясалган равишдошга бирикканда бошқа маъно ифодалайди: *олиб бер* — *ола бер*, *ёзиб олди* — *ёза олди*, *кўриб қол* — *кўра қол* ва б. Агар кўмакчи феъл кўп маъноли бўлса, маъноларининг кўпчилик қисми *-(и)б* аффиксли равишдошга бирикканда ифодаланадиган маънолар бўлади. Масалан, *қол* кўмакчи феълнинг саккизта маъноси равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалувчи турига бирикканда ифодаланадиган маънолардир.

Равишдошнинг ҳар икки турига бирикканда ҳам бир хил маъно ифодаланиши бир-икки кўмакчи феълдагина учрайди: *савалаб кетди* — *савалай кетди*. Лекин шунда ҳам равишдошнинг *-(и)б* аффиксли турига бириккан форма билан *-а*, *-й* аффиксли турига бириккан форма маънодаги нозик ўзгачалиги ва бошқа хусусияти билан бир-бирдан фарқланади.

Бирдан ортиқ кўмакчи феълли бирикувларда ҳар бир кўмакчи феъл ўз маъноси билан қатнашади. Агар бирикув таркибидаги бирор кўмакчи феъл тушириб қолдирилса, шу кўмакчи феълга хос маъно йўқолади. Қиёсланг: *ўқиб бериб тур* — *ўқиб бер* — *ўқиб тур*.

Бирдан ортиқ кўмакчи феълли бирикувларда ҳар бир кўмакчи феълнинг маъноси фақат етакчи феълнинг маъносига қўшимча тарздаги маъно бўлмайди, балки маънолар муносабати бир оз бошқачароқ бўлади. Бунда биринчи кўмакчи феъл ифодаладиган маъно бевосита етакчи феълнинг маъносига қўшимча маъно бўлиб, кейинги кўмакчи феълларнинг маъноси эса ўзидан олдинги кўмакчи феъл ва етакчи феълнинг маънолари йиғиндисига қўшимча тарздаги маъно бўлади. Масалан, *ўқиб бериб тур* бирикувида *бер* кўмакчи феъли ўқиш ҳаракатининг ўзга учун бажарилишини, *тур* кўмакчи феъли эса ана шу ўзга учун бажариладиган ҳаракат-

нинг давомлилиги маъносини билдиради. Кўмакчи феълларнинг етакчи феълга бирикишида маълум ўзгармас тартиб борлиги (хоҳлаган кўмакчи феълни олдин ёки кейин қўллайвериш мумкин эмаслиги) ҳам ана шунинг таъсирида келиб чиқади.

Кўмакчи феълларнинг қўлланиш доираси бир хил эмас. Айрим кўмакчи феъллар деярли барча феъллар доирасида қўллана олса, баъзилари санокли феъллар билангина қўллана олади. Масалан, *бошла* кўмакчи феъли деярли барча феъллар билан қўллана олгани ҳолда, *юбор* кўмакчи феъли *қизар*, *ухла*, *тарбияла* каби юзлаб феъллар билан бирика олмайди. Кўмакчи феълнинг қандай феъл билан бирика олиш ёки бирика олмаслиги, биринчи навбатда, ҳаракат билан кўмакчи феъл билдирадиган маънонинг хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, *ташла* кўмакчи феъли *ухла* феъли билан бирикмайди (*ухлаб ташлади* дейилмайди). Чунки *ухла* феъли билдирган ҳаракат *ташла* кўмакчи феъли ифодалайдиган маънодаги ҳаракат эмас. Бундан ташқари, кўмакчи феълларда улар мустақил феъл сифатида қўлланганда ифодалайдиган ҳаракатга хос хусусият маълум даражада сақланиши мумкин. Бу нарса ҳам кўмакчи феълнинг қўлланиш доирасини маълум даражада чегаралаб қўяди. Масалан, *чиқ* кўмакчи феъли тугаллик, тўла бажарилиш маъносини билдиради. Лекин у шу маънода барча феъллар билан қўллана бермайди. Масалан, хат ёки ҳикояни ёзиб тугатиш маъносини ифодалашда *чиқ* кўмакчи феъли қўлланмайди, яъни «ёзиб бўлди», «ёзиб тугатди» маъносида «ёзиб чиқди» формасини қўллаб бўлмайди. Ҳаракатни ўз устига олган объект кириш ва чиқиш (бошланиш ва тугаш) пунктларига эга бўлса, тугаллик маъносини ифодалаш учун *чиқ* кўмакчи феълни қўллаш мумкин бўлади: *китобни ўқиб чиқди*.

Мустақил феълнинг кўмакчи феъл вазифасида ҳам қўлланадиган бўлиши ҳамма вақт ҳам шу феълнинг ўз маъносини бугунлай йўқотиши натижасида юз беравермайди. Шунингдек кўмакчи феълнинг маъноси ҳар доим ҳам шу феълнинг мустақил маъноси асосида келиб чиқавермайди. Кўмакчи феъллар ва улар ифодалайдиган маънонинг келиб чиқиши бир неча йўл билан бўлиши мумкин. Масалан, *кўриб қол*, *ўйнаб қол* каби бирикувлардаги *қол* кўмакчи феъли ифодалайдиган маъно *қол* мустақил феълнинг бирор маъносидан келиб чиққан эмас, балки бошқа факторлар асосида келиб чиққан.

Энди ҳар бир кўмакчи феълнинг хусусиятларини баён этишга ўтамиз¹⁹.

Бошла. Равишдошнинг *-а*, *-й* аффиксли турига бирикади ва ҳаракатнинг бошланиши маъносини билдиради: *ёза бошлади*, *ишлай бошлади*: *Мажлис тамом бўлиб, кишилар тарқала бошлади* (А. Қаҳҳор).

¹⁹ Бу ишда кўмакчи феълга хос маънолар ва уларнинг қўлланишидаги хусусиятлари ҳақида қисқа тарзда тўхтаймиз. Кўмакчи феълларга хос хусусиятлар, улар ифодалайдиган маъноларнинг келиб чиқиши ва шу каби масалалар авторнинг «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» номли монографиясида (Тошкент, 1966) кенг ёритилган.

Ёт. Равишдошнинг *-(и)б* аффиксли турига бирикади: *ёзиб ётибди, ишлаб ётибди (ёзаётибди, келаётибди* каби форма таркибидаги *ётиб* кўмакчи феъл эмас, балки аффикс ҳисобланади). Маъноси:

1. Давомлиликни билдиради ва ҳаракатни кучли оттенка билан ифодалайди: *Дарёдан сув чиқаришга уриниб ётишибди (А. Қаҳҳор).*

2. Субъектнинг етакчи феълдан англашилган ҳолатда мавжудлигини билдиради: *уйлиб ётибди, кўкариб ётибди, занглаб ётибди*: *Қари чолниқига ўхшаш тиришиб ётган қонсиз юзидан чўпиллатиб-чўпиллатиб ўнди (М. Исмоилий).* Ёт кўмакчи феъли ёрдамида ясалувчи феъл бирикуви бошқа майл ва бошқа замон формаларига нисбатан ижро майли ҳозирги замон формасида кўп қўлланади.

Тур. Равишдошнинг ҳар икки тури билан ҳам бирика олади: *ёзиб тур, ёза тур, ишлай тур.*

1. Равишдошнинг *-(и)б* аффиксли турига бирикканда: 1. Ҳаракатнинг маълум конкрет (чегараланган) вақт ичида давом этишини билдиради: *Улар машинадан тушиб, йўл четидаги дарахтлар орқасига ўтиб турдилар (Ойбек).* *Сидиқжон... қизни кузатиб турган эди (А. Қаҳҳор).* Шу маънода ҳозирги замон формасида қўлланса, ҳаракатнинг худди нутқ моментида бўлаётганлиги ифодаланади: *Кўнглингда қандай ўй борлиги кўзингдан кўриниб турибди (С. Айний).*

2. Ҳаракатнинг маълум белгилари вақт ичида, бирор ҳаракат-ҳодиса амалга ошгунча бажарилиши маъносини, «вақтинча», «ҳозирча» деган маънони билдиради: *Сиз ўқишга кетганингизда дарахтларга ўзим қараб тураман (Ш. Рашидов).* *То шаҳардан муаллим келгунча, бўлис ўзлари ўқитиб турадилар (Ҳ. Ғулом).* *Тур* кўмакчи феъли бу маънони билдирган ҳолларда у мустақил феъл сифатида билдирадиган ҳаракатга хос хусусият бутунлай бўлмайди. Шунинг учун ҳам у бу маънода *тур* феълига қарама-қарши маъно билдирувчи *юр, ўтир, ёт* феъллари билан ҳам, ҳатто, *тур* феълининг ўзи билан ҳам қўллана олади: *бирпас юриб тур; ўтириб тур; туриб тур.*

3. Айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг такрорийлиги маъноси ифодаланади. Бу маъно етакчи феъл билдирган ҳаракатнинг хусусияти ва *тур* кўмакчи феълига хос давомлилик маъноси таъсирида келиб чиқади: *Биз томонларга ҳам бориб туринг (Ойбек).* *Улар Олимжон кетган кунлардан бошлаб... бир-бирлари билан самимий ва дўстона хат олишиб турдилар (Ш. Рашидов).*

4. Субъектнинг етакчи феълдан англашилган ҳолатда эканини билдиради. Бу ҳолат статик ҳолат бўлади. *Хў ановни нашватини қаранг, ўғлим,— деди у... меваларининг кунгай томони қизариб турган нашвати дарахтига имо қилиб (М. Исмоилий).*

II. Равишдошнинг *-а, -й* аффиксли турига бирикканда: 1. Ҳаракатнинг вақтинча, бирор бошқа ҳаракат-ҳодиса юз бергунча давом этиши маъносини (русча «пока» деган маънони) билдиради: *бора тур, қўя тур, ёза тур, ишлай тур.* *Тур* кўмакчи феъли *-(и)б* аф-

фиксли равишдошга бирикканда ҳам шу маънони ифодалай олади. Лекин бу икки форма (*ёзиб тур* ва *ёза тур* формаси) ўзига хос фарқли хусусиятларга эга. Биринчидан, ҳаракатнинг давомлилиги *ёзиб тур* формасидагига нисбатан *ёза тур* формасида қисқароқ бўлади. Иккинчидан, *тур* кўмакчи феъли равишдошнинг *-а, -й* аффиксли турига бирикканда, «вақтинча», «ҳозирча» («пока») деган маъно контекстан ташқарида ҳам аниқ ифодаланаверади. *-(и)б* аффиксли равишдошга бирикканда эса бу маъно контекстан ташқарида аниқ ҳолатда бўлмайди. Қиёсланг: *ёзиб тур — ёза тур, ай-тиб тур — айта тур, кутиб тур — кута тур*. Учинчидан, айрим феълларга равишдош ясовчи *-(и)б* аффикси орқали бирикканда, ҳолатнинг маълум вақтдаги давоми ифодаланса, *-а, -й* аффиксли равишдош формасига бирикканда, ҳаракатнинг маълум вақтдаги давоми ифодаланади. Қиёсланг: *бориб тур — бора тур, чиқиб тур — чиқа тур, ётқизиб туриб — ётқиза туриб, очиб туриб — оча туриб* ва б. Тўртинчидан, буйруқ-истак майли формасида қўлланганда, *ёза тур, ишлай тур* формасида буйруқ жуда кучсизланади, ҳатто, йўқ ҳолатда бўлади. *Ишлаб тур, ёзиб тур* формасида эса буйруқ ўз кучида бўлади.

2. *Бил, кўр, бўл* феъллари билан, *-(и)б* аффиксли равишдош формасида қўлланганда (шахс-сон билан тусланмаган ҳолатда), «билгани ҳолда», «кўргани ҳолда», «бўлгани ҳолда» деган маъно ифодаланади. Шу билан бирга, гап ичидаги бирор сўз билдирган ҳаракат ёки ҳодисанинг етакчи феъл билдирган ҳаракатга зидлиги ҳам ифодаланади: *Эргашининг хулқини била туриб, унга бир оғиз шипшитиб қўймаганига энди қаттиқ ўкинди (А. Мухтор). Амирнинг раҳмсизлик билан одамларни ўлдираётганини кўра туриб бош кўтаришга ботинадими? (С. Айний). Алижонга секин қаради-да, ундан истиҳола қилди шекилли, оғзига келган гапни дарров гапиролмади.*

— *Бола-чақаси бўла туриб бировнинг қизига...* (Ҳ. Нуъмон).

Тур кўмакчи феъли равишдошнинг *-(и)б* аффиксли турига бирикканда ҳам шу маъно ифодаланиши мумкин: *билиб туриб қил-япти*. Лекин бу форма мазкур маънода кам қўлланади. Бундан ташқари, *билиб туриб (кўриб туриб, бўлиб туриб)* формасида етакчи феълдаги ҳаракатга зидлик, номуносиблик маъноси бўлмаслиги мумкин. *Била туриб* формасида эса ҳамма вақт шу маъно ҳам бўлади. Қиёсланг: *билиб туриб кўнмаяпти — била туриб кўнмаяпти*. Шу сабабли зидлик маъносини аниқ ифода-лаш учун *била туриб (кўра туриб, бўла туриб)* формаси қўлланади.

Юр. Равишдошнинг *-(и)б* аффиксли турига бирикади ва қуйидаги маъноларни билдиради: 1. Ҳаракатнинг узоқ давомини билдиради: *Ўрмонжон хўп ҳам тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди (А. Қаҳҳор). Мен звенога Фуломжонни мўлжаллаб юрибман (Ҳ. Нўъмон).*

2. Етакчи феълдаги ҳаракат маъқул бўлмаган ҳаракатлигини, унинг бажарилиши мақсадга мувофиқ эмаслигини билдиради:

Тўй қизиганда яна бир балони бошлаб юрма,— деб Тўламат мўйлов Қўчқорга қўл чўзди (С. Анорбоев).

Юр кўмакчи феъли асосан жонли предметлар бажарадиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан қўлланади.

Ўтир. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи турига бирикади ва:

1. Худди *ёт, тур, юр* кўмакчи феъллари каби ҳаракатнинг давомлилигини билдиради. Бу кўмакчи феъл давомлиликни ифодалаган ҳолларда ўз асл маъносини тамомила йўқотмайди (маълум даражада ўз маъносини сақлайди). Шунинг учун ҳам *ёзиб ўтирмоқ, ишлаб ўтирмоқ* каби бирикувларда *ўтир* феълнинг мустақил феъл ёки кўмакчи феъл эканлигини белгилаш бир оз қийинроқ бўлади. *Қия столлардан икkitасида икки йигит бош кўтармай ишлаб ўтирибди (А. Мухтор).*

Ўтир кўмакчи феъли маълум даражада ўз маъносини сақлаши сабабли бу кўмакчи феъл билан ясалган бирикувларда етакчи феълдаги ҳаракат-ҳолат маълум конкрет вақт ичида бажарилувчи ҳаракат-ҳолат бўлади, яъни ўтириш ҳолатида бажарилувчи ҳаракат-ҳолат бўлади. Шу сабабли *ўтир* кўмакчи феъли бириккан конструкция ҳозирги замон маъносида қўлланганда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг худди нутқ моментида бажарилаётганлиги ифодаланади: *ишлаб ўтирибди, ёзиб ўтирибди* каби.

2. Етакчи феълдаги ҳаракат мақсадга мувофиқ бўлмаган ҳаракат эканлигини, шу ҳаракатнинг бажарилишига субъект ёки сўзловчининг тарафдор эмаслиги маъносини билдиради: *Агар ота-онангиз мен билан шу ерда умр қилишингизга рози бўлишса, ўзингиз ҳам шуни хоҳласангиз, шариат-тариқат деб ўтирмаймиз (А. Қаҳҳор). Одам бўлсанг шунақа бемаза гапларни гапириб ўтирармидинг?! (Уйғун).*

Ўтир кўмакчи феъли бу маънода қўлланганда, кўпинча, давомлилик маъносига эга бўлмайди. Шунинг учун ҳам у *-(и)б* аффиксини олиб, шахс-сон билан тусланганда, асосан, ўтган замон маъносини билдиради (ҳозирги замонни билдириши кам учрайди): *Қўйинглар-э? Яна мен сизларга ишониб юзга қўл қўйиб ўтирибман-а! (Уйғун). Мен содда шунинг гапига ишониб ўтирибман (А. Қаҳҳор).*

Ўтир кўмакчи феъли давомлилик маъносида қўлланганда, унинг равишдош ясовчи *-(и)б* аффиксини олиб, шахс-сон билан тусланган формаси контекстга кўра ҳозирги замон ёки ўтган замон маъносини ифодалаши мумкин. Ўтган замон маъносини билдирганда, бу форма «Ўтган замон эшитилганлик» феъли ҳисобланади. «Ҳаракатнинг бажарилишига сўзловчининг тарафдор эмаслиги» маъносида қўлланганда ҳам унинг *ўтирибман, ўтирибсан, ўтирибди* формаси ўтган замон маъносини билдиради: Лекин бунда у ўтган замон эшитилганлик маъносини эмас, балки ўтган замон аниқлик маъносини билдиради. Қиёсланг: *Мулла Бурҳон ҳам Ситоранинг келишини кутиб, ...бирон жойга чиқмай ўтирибди. Ситора ҳам кўп куттирмабди (С. Айний). Тирик одамни, даб-дурустан: «Йўқ қилинди»,— деб ўтирибди (А. Мухтор).*

Ўтир кўмакчи феъли бу маъноси билан буйруқ-истак майлида ҳамма вақт бўлишсиз формада қўлланади: *айтиб ўтирма, сўраб ўтирма, хафа қилиб ўтирмасин, жавоб беролмай ўтирмай* каби. Бунинг сабаби шундаки, сўзловчи ўзи тарафдор бўлмаган (ўзи хоҳламаган) ҳаракатни бажаришни буюрмайди ва ўзи ҳам шундай ҳаракатни бажаришни истамайди.

Бор. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* аффикси орқали ясалган тури билан ҳам, *-а, -й* аффикслари орқали ясалган тури билан ҳам бирика олади ва иккала ҳолатда ҳам ҳаракатнинг давомлилиги маъносини билдиради: *Кундан-кунга Зайнабнинг суса-йиб, ўзига бегоналашиб борганини яхши ангелар эди (А. Қодирий). У кун сайин ака-ука, ёр-оғайнига айланиб бораётган кишилар орасида ўзининг бегоналигини унута борди (П. Турсун).*

Бор кўмакчи феъли ҳаракатнинг давомлилигини ифодалаш билан бирга, бу ҳаракатнинг бирор пунктга қараб йўналувчи ҳаракат эканлигини (шу пунктга қараб йўналишда давом этувчи ҳаракат эканлигини) билдиради. Давомлиликни ифодаловчи *ёт, тур, юр, ўтир, бер* каби кўмакчи феъллар ана шу йўналиш оттенкасига эга эмас. Бир мисол: *Бу йил ҳам неча кун ҳаво булут бўлиб, ёмғир ёққанини ёзиб бораман, денг?* («Муштум»).

Агар *ёзиб бораман* бирикувидаги *бор* кўмакчи феъли ўрнида *тур* ёки *юр* кўмакчи феъллари қўлланса «йўналиш» оттенкаси йўқолади.

Бор кўмакчи феъли ифодалайдиган йўналиш уч хил ҳодисада бўлиши мумкин.

1. *Йўналиш* вақт доирасида бўлади. Бунда ҳаракатнинг йўналиш бошланадиган пункти ҳам, йўналиш қаратилган (йўналиш борадиган) пункти ҳам вақтда бўлади: *Соат олтидан ўтиб бораётир, дараги бўлмади (А. Қаҳҳор). Дафтарга каникулда қилган ишларимни ҳеч қолдирмай ёзиб бормоқчиман (Р. Файзий).*

2. *Йўналиш* макон (жой)да бўлади. Бунда йўналишнинг бошланиш пункти ҳам, йўналиш қаратилган пункт ҳам жой (макон)да бўлади: *Йўлда Жўрахоннинг ҳалокатини айтиб борди (Саид Аҳмад). Ботиб бораётган қуёшнинг шуъласи дарёни қип-қизартириб юборди (А. Қаҳҳор).*

3. *Йўналиш* даражада бўлади. Бунда йўналишнинг бошланиш пункти ҳам, йўналиш қаратилган пункт ҳам даражада бўлади: *Башорат сингисининг ўз кўз ўнгида ўзгариб бораётганини сезарди (А. Мухтор). Ундаги безовталиқ авжига минган сари кўнглида ашулага иштиёқ кучайиб борарди (М. Исмоилӣ).*

Келтирилган мисолларнинг иккаласида ҳам етакчи феъл ифодалаган ҳаракат даражасининг бошланғич пунктдан охириг пунктга (даражанинг энг охириг пунктга) қараб йўналиши ифодаланади. Йўналиш даражанинг бошланғич пунктдан охириг (энг юқори) пунктга қараб бўлганлиги учун бундай ҳолларда ҳамма вақт даражанинг борган сари кучайиб (ривожланиб) бориши ифодаланади.

Бор кўмакчи феълининг *-(и)б* аффикси орқали ясалган равишдошга бириккан формаси билан *-а, -й* аффикслари орқали ясалган равишдошга бириккан формаси давомлилик маъносини билдирса-да, лекин бу икки форма маълум фарқли хусусиятларга эга.

1) *Бор* кўмакчи феълининг *-а, -й* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан формаси *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан формасига нисбатан кам қўлланади.

Бор кўмакчи феълининг *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошга бириккан тури, асосан, ўтган замон формасида қўлланади. Бошқа замон формаларида, айниқса, ҳозирги замон формасида қўлланиши жуда ҳам кам учрайди. *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан тури эса барча замон формасида қўлланаверади: *ёзиб бордим, ёзиб борапти, ёзиб боради: Ўзини шу қуриб бораётган мажнун толга ўхшатди (М. Исмоилий). Ўзларингга маълум, саройнинг харажати кундан-кунга ошиб бормоқда (Ж. Шарипов).*

Келтирилган икки мисолдаги *қуриб бораётган, ошиб бормоқда* формаси ўрнида *қурий бораётган, оша бормоқда* формаси қўлланмайди.

Юқорида йўналишнинг уч хил аспектда (вақт, макон ва даража аспектида) бўлишини кўрдик. *Бор* кўмакчи феълининг *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошга бириккан формасининг қўлланиши, асосан, йўналишнинг даража аспектида учрайди. Йўналишнинг вақт аспектида қўлланиши жуда кам учрайди. Макон аспектида қўлланиши эса деярли учрамайди: *Ҳамроҳим йўл-йўлакай колхоз ҳақида гапириб борди* («Қизил Ўзбекистон»). *Қуёш қизариб ботиб бораётган пайтда ниманидир сезиб, Давлатёрни уйғотди (П. Турсун).*

Ўз ичидан шилинади,

Индамай кетиб боради

(Фозил Йўлдош).

Келтирилган мисоллардаги *гапириб боради, ботиб бораётган, кетиб боради* формасидаги бирикув ўрнида *гапира борди, бота бораётган, кета боради* формасидаги бирикув қўлланмайди.

2) *Бор* кўмакчи феълининг *-а, -й* аффикслари орқали ясалган равишдошга бириккан формаси маъно оттенкаси ва маънодаги баъзи нозик белгиси билан *-(и)б* аффикси орқали ясалган равишдошга бириккан формасидан фарқланади.

Бу фориа ҳаракатнинг йўлакай (попутно) бажарилувчи ҳаракат эканлигини кўрсатади. Худди шу маънода унинг *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан формаси ҳам қўлланади. Лекин бу маъно бевосита шу форманинг ўзи орқали ифодаланмайди, балки контекст ёки умумий ҳолатдан реаллашади. Контекст шу маънони аниқ кўрсатмаса, бу ҳаракатнинг йўлакай (попутно) бажарилувчи ҳаракат ёки асосий ҳаракат эканлиги аниқ бўлмайди. *-а, -й* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан формаси эса контекстдан ташқарида ҳам ҳаракатнинг йўлакай бажарилувчи ҳаракат эканлигини аниқ ифодалайди: *Биз респуб-*

*лика қишлоқ хўжалик илғорларининг ҳамма ишларини кузатиб
борамиз (М. Жўра).*

Бу мисолда етакчи феълдаги ҳаракатнинг асосий ҳаракат ёки йўлакай бажарилувчи ҳаракат эканлиги аниқ ифодаланмайди. Агар *кузатиб борамиз* формаси ўрнида *кузата борамиз* қўлланса, етакчи феълдаги ҳаракат йўлакай бажарилувчи ҳаракат эканлиги ифодаланади.

Лекин ҳаракатнинг йўлакай бажарилувчи ҳаракат экани кўпинча, контекст ёки умумий ҳолатдан маълум бўлиб туради. Шу сабабли йўлакай бажарилиш маъносида ҳам *-(у)б* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан формаси қўлланаверади. Бу ҳодиса *-а, -й* аффикси билан ясалган равишдошга бириккан формасининг қўлланиш доирасини анча чегаралаб қўяди.

Бор кўмакчи феълнинг *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошга бириккан формаси «йўлакай бажарилиш» оттенкасига эга бўлгани учун етакчи феълдаги ҳаракат асосий ҳаракат сифатида бўлган ҳолларда бу форма қўлланмайди: *Қорни очиб, овқатга иштаҳаси ортиб бораётганини сезди (Ҳ. Нуъмон).*

Қизил гулсан — баргинг йўқ,

Ҳўб йигитсан — ёринг йўқ.

Умринг ўтиб боради,

Лодонсан, хабаринг йўқ

(Халқ қўшиғи).

Юқорида *бор* кўмакчи феълнинг *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошга бириккан турининг, асосан, ўтган замон формасида қўлланишини айтган эдик. Бунинг сабаби ҳам шу форманинг «йўлакай бажарилиш» («йўлдошлик») оттенкасига эгаллиги билан изоҳланади. Масалан, «кунлар шу тариқа ўта борди» дейилади, лекин «ўта боряпти» дейилмайди, балки, «ўтиб боряпти» дейилади. Чунки сўзловчининг ўзи ҳозир ҳам бор. Айтилаётган кунлар (вақтлар) эса ўтган. Демак, маълум ҳодисаларга эга бўлган вақтлар сўзловчига «йўлдош» бўлган. Шунинг учун ҳам бунда «йўлдошлик» («ҳамроҳлик») оттенкасини ифодаловчи *ўта борди* формасини қўллаш мумкин бўлади. Ҳозирги замон маъносида эса вақтнинг ўтиш ҳаракати бошқа бирор ҳаракатга «йўлдош» («ҳамроҳ») тарзидаги ҳаракат (бошқа бирор ҳаракат билан бирга боровчи) ҳаракат бўлмайди. Аксинча, бошқа ҳаракатлар вақт билан бирга боровчи (унга йўлдош тарзидаги ҳаракат) бўлиши мумкин бўлади. Шу сабабли йўналиш вақт аспектида бўлганда ва ҳаракат субъекти вақтнинг ўзи бўлганда, *бор* кўмакчи феълнинг *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошга бириккан тури ҳеч вақт ҳозирги замон формасида қўлланмайди. Бунда *бор* кўмакчи феълнинг *-(у)б* аффиксли равишдошга бириккан тури қўлланади: *Соат олтидан ўтиб бораётир, дараги бўлмади (А. Қаҳҳор).*

Кел. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(у)б* аффикси билан ясалган турига бирикади ва давомлилик маъносини йўналиш оттенкаси билан ифодалайди: *фойдаланиб келмоқ, ақлаб келмоқ: Бригада ўша йилдан буён йилига ҳосилни уч-беш центнердан*

ошириб келяпти (Р. Файзий). Сиз одамларни эзиб, уларнинг меҳнати билан бойлик орттириб келдингиз (П. Турсун).

Йўналиш кел кўмакчи феълида ҳам, худди бор кўмакчи феълидаги каби, уч хил аспектда бўлади.

1. Вақт аспектида: *Неча йиллардан бери қалбида сақланиб келаятган эзгу армонлар унинг бутун асабларини уйғотиб юборган эди* (С. Зуннунова).

2. Макон аспектида: *Асқар ота уни йўл бўйи сансираб келганидан қаттиқ хижолат бўлди* (А. Қаҳҳор). *Эндигина кўтарилиб келаятган офтоб унинг тиниқ бетиде ойнадек ялтираб кўзни оламан дейди* (Саид Аҳмад).

3. Даража аспектида: *Гапинг тўғри-ку, лекин колхозларинг дуруст бўлиб келаяпти* (А. Қаҳҳор). *Энди сабза уриб келаятган кўкатларнинг, ҳали очилмаган ўрик гулларининг муаттар ҳидларини таратиб енгил шамол эсмоқда* (О. Ёқубов).

Кўринадики, кел кўмакчи феъли ҳам худди бор кўмакчи феъли каби, давомлиликни йўналиш оттенкиси билан ифодалайди ва бунда ҳам йўналиш уч хил аспектда (вақт, замон ва даража аспектларида) бўлади. Лекин йўналишнинг характери ва бошқа хусусиятлари билан бор ва кел кўмакчи феъллари ўзаро фарқланади. Бор кўмакчи феълида сўзловчи йўналиш бошланадиган томонда бўлади. Кел кўмакчи феълида эса йўналиш қаратилган томонда бўлади. Қиёсланг: *Бугундан бошлаб хотираларни ёзиб борасан* (Ҳ. Назир). *Совет ҳукумати космик тадқиқотлар соҳасидаги Совет Иттифоқининг муваффақиятларини фақат совет халқининг ютуқлари эмас, шу билан бирга бутун инсониятнинг ҳам ютуқлари деб ҳамиша ҳисоблаб келди ва ҳисобламақда* («Тошкент ҳақиқати»).

Бор ва кел кўмакчи феълларидаги йўналишнинг ана шу фарқи бу икки феълнинг ўзаро яна бошқа фарқли хусусиятларини келтириб чиқаради. Бу фарқли хусусиятлар йўналишнинг вақт ва даража аспектида учрайди.

Йўналиш вақт аспектида бўлганда, бор кўмакчи феъли учала замон (ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон) формасида қўллана олади, яъни етакчи феъл ва бор кўмакчи феълидан ташкил топган бирикув учала замон маъносига эга бўла олади: *ёзиб бордим, ёзиб боряпман, ёзиб бораман*. Етакчи феъл ва кел кўмакчи феълидан ташкил топган бирикув эса фақат ўтган замон ва ҳозирги замон формасига эга бўлади: *ишлаб келдим, ишлаб келяпман*. Лекин ҳеч вақт *бугундан буён ишлаб келаман* ёки *эртадан бошлаб ишлаб келаман* дейилмайди. Бунинг сабаби шуки, кел кўмакчи феълида йўналиш нутқ моментигача давом этади. Йўналиш фақат нутқ моментигача давом этар экан, етакчи феъл ва кел кўмакчи феълидан ташкил топган бирикувлар, ўз-ўзидан, келаси замон маъносига эга бўлмайди. Чунки келаси замон нутқ моментидан сўнг бошланади.

Кел кўмакчи феъли билан ясалган бирикувлар буйруқ майли формасида ҳам қўлланмайди.

Бор кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда ҳам, кел кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда ҳам йўналиш даражанинг қуйи босқичидан юқори босқичига қараб бўлади. Лекин бор феъли йўналишнинг даражадаги охириги пунктга (энг юқори пунктга) қараб бўлишини билдиради. Кел кўмакчи феъли ҳаракатнинг ривожланишда давом этишини ифодаласа ҳам, бироқ унинг даражадаги охириги пункт (энг юқори)га қараб ривожланаётгани ифодаланмайди. Қуйидаги мисолларни олиб кўрайлик: *Шамол кучайиб боряпти, шамол кучайиб келяпти*. Факт шуки, даражанинг ривожланиши бошланган ва ҳозир давом этипти. Бу маънода иккала гап ҳам бир-биридан фарқланмайди. Лекин *шамол зўрайиб боряпти* гапида зўрайишнинг борган сари юқори пунктга қараб ривожланаётгани ифодаланади. *Шамол зўрайиб келяпти* гапида ҳам шамолнинг кучайишда (ривожланишда) давом этаётганлиги ифодаланади. Лекин охириги пунктга томон ривожланаётганлиги ифодаланмайди. Бу нарса бор ва кел феълларидаги йўналишнинг характери билан изоҳланади. *Шамол зўрайиб боряпти* гапида ривожланишнинг сўзловчи олдида (нутқ моментида) бўлаётганлиги ва ундан келгусига қараб яна шундай ривожланишда бўлиши ифодаланади. Чунки бор кўмакчи феълида йўналиш сўзловчи томондан келгусига қараб бўлади. *Шамол зўрайиб келяпти* гапида йўналиш ҳеч вақт сўзловчи мавжуд бўлган пунктдан (нутқ моментида) келгусига ўтмайди. Сўзловчининг ўзи йўналиш қаратилган томонда бўлади. Шунинг учун ҳам *зўрайиб келяпти* гапида даражанинг охириги пунктга қараб ривожланишда яна давом этиши бўлмайди.

Кел кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда, кўпинча, ҳаракатнинг энди юзага келганлиги (яқинда бошланганлиги) ифодаланади: *гуллар очилиб келяпти, узум қизариб келяпти, қовунлар пишиб келяпти* каби. Бор кўмакчи феъли бундай хусусиятга эга эмас. Масалан, *қовунлар пишиб келяпти* деганда пишишининг энди юзага келаётганлиги ифодаланади. Худди шу бирикувда кел кўмакчи феъли ўрнида бор кўмакчи феъли деярли қўлланмайди. Бу нарса ҳам бор ва кел кўмакчи феълларидаги йўналишнинг характери билан изоҳланади.

Юқорида кўрдикки, кел кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда даражанинг йўналиши охириги пунктга қараб бўлмайди, балки сўзловчи мавжуд бўлган пунктга қараб бўлади. Субъект мавжуд бўлган пункт эса даражанинг юқори пункти эмас. Даражанинг йўналиши юқори (охириги) пунктга қараб бўлувчи йўналиш эмас экан, албатта, у ҳали нормал даражага етмаган бўлади. Чунки юқори даражага қараб йўналиш нормал даражадан сўнг бошланади. Демак, бунда даража энди нормал ҳолатга йўналаётган даража бўлади. Ана шундан даражанинг энди юзага келаётганлиги (энди юз бера бошлаганлиги) англашилади. *Ёришиб келяпти, қоронғилашиб келяпти, ўсиб келяпти, исиб келяпти, қизариб келяпти* бирикувларида ҳам худди шу маъно ифодаланади.

Демак, бор ва кел кўмакчи феълларининг даража аспектидаги асосий фарқи — уларнинг биринчиси даражанинг охириги пунктга

(юқори ҳолатга) қараб тобора ривожланиши маъносини, иккинчиси даражанинг яқинда юзага келганлиги (ҳали нормал ҳолатга етмаганлиги) маъносини билдиради.

Бўл. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* аффикси орқали ясалган тури билан бирикади ва:

1. Тугаллик, тўла бажарилиш маъносини билдиради: *Утап ўз улушига тушган зовурни хотини билан қайнанасининг ёрдамида ҳаммадан аввал қ а з и б б ў л д и (Ҳ. Ғулом). Меҳри газетани ў қ и б б ў л г а ч, кўз ёшларини зўрға тўхтатиб, дадасига бурилди (Ш. Рашидов).*

Бўл кўмакчи феъли бирор объект устида бўладиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, тугаллик ана шу объектга нисбатан бўлади, яъни ҳаракатнинг объект устида тўла бажарилиши (ҳаракат қилинадиган объектнинг тугаши) маъноси ифодаланади: *Китобни ў қ и б б ў л д и. Ерни эртага ҳ а й д а б б ў л а м и з* каби.

Баъзан тугаллик объектга нисбатан эмас, ҳаракатга нисбатан бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *чойни ичиб бўлиб, кинога борамиз* гапида тугаллик ҳаракатга нисбатандир, яъни бунда чойнинг тугаши эмас, балки ҳаракатнинг (ичишнинг) тугаши ифодаланади.

Етакчи феълдаги ҳаракат бирор объект устида бўлмайдиган ҳаракат бўлса, тугаллик ҳаракатнинг ўзига нисбатан бўлади (шу ҳаракатнинг тугаши, тамом бўлиши ифодаланади): *ёғиб бўлди, тарқаб бўлди, ййнаб бўлди* каби.

2. *Бўл* кўмакчи феълининг тугаллик, тамом бўлиш маъносини ифодалаши етакчи феълдаги ҳаракатнинг давомли ҳаракат эканлигини ҳам келтириб чиқаради. Чунки ҳаракат тамом бўлиш пунктига эга экан, албатта, у бошланиш пунктига ҳам эга бўлади. Масалан, *одамлар йиғилиб бўлди* гапида йиғилиш бирданига бўладиган ҳаракат эмас, балки бу ҳаракат маълум шахс (ёки шахсларнинг) келиши билан бошланади ва охириги шахсларнинг (ёки охириги шахсларнинг) келиши билан тугайди. Агар йиғиладиган шахсларнинг ҳаммаси бирдан келса (бирликда келса) *йиғилиб бўлди* дейилмайди. Шу хусусиятга кўра *бўл* кўмакчи феъли бир он (бир лаҳза)нинг ўзида бажариладиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, бошқача маъно — русча «уже» деган маъно ифодаланади. Масалан, яшириниб турган ёки яширинмоқчи бўлган одамни кўриш (кўриб қолиш, сезиб қолиш) аввал бошланиб, сўнгра тамом бўладиган ҳодиса эмас. Бу маънода кўриш ҳаракати бир лаҳзада (кўз тушиши биланоқ) бажариладиган ҳаракатдир. Шунинг учун ҳам *бўл* кўмакчи феъли *кўр* феъли билан унинг шу маъносида бирикканда, ҳаракатнинг охирига етиши, тамом бўлиши маъносини эмас, балки бирор шахс бошқа бир ҳаракатни бажаргунча, субъектнинг шу ҳаракатни бажариб қўйиши маъносини (русча «уже» деган маънони) билдиради: *кўриб бўлди* (сен яширингунингча кўриб бўлди). *Кетиб бўлди, сезиб бўлди* каби бирикувларда ҳам худди шу маъно ифодаланади. Бу маъно *бўл* кўмакчи феълининг асосий маъноларидан бирига айланган.

Кетиб бўлди, сезиб бўлди каби бирикувларда ҳам тугаллик маъноси бор, албатта. Лекин бундаги тугаллик «охирига етиш, тамом бўлиш» маъносидаги тугаллик эмас. Қиёсланг: *ўқиб бўлди — кетиб бўлди*. Биринчисида ҳаракатнинг объект устида тўла бажарилиши (бошидан охиригача етиши) ифодаланади. Иккинчисида эса етакчи феълдаги ҳаракат бошланиш ва тамом бўлиш пунктларига эга бўлган ҳаракат эмас. Шунинг учун ҳам *кетиб бўлди* бирикувида «уже» деган маъно ифодаланади. Агар кетувчи шахс кўп бўлса ва кетиш олдинма-кетин юз берадиган бўлса, *бўл кўмакчи* феъли ҳаракатнинг охиригача етиши (тамом бўлиши) маъносини билдиради: *Одамлар кетиб бўлсин, кейин маслаҳатлашамиз*. Кетувчи шахс битта бўлса, ҳаракатнинг охирига етиши маъноси эмас, балки юқоридаги маъно («уже» деган маъно) ифодаланади.

3. Ҳаракатнинг бажарилиши учун имкониятнинг борлиги (бўлишсиз формада — имкониятнинг йўқлиги) маъносини билдиради: *Ҳамма илмни фақат савод орқалигина ўрганиб бўлади (П. Турсун). Чанқовни томчи билан қондириб бўлмайди (Ойбек)*.

Мумкинлик, имкониятнинг борлиги (бўлишсиз формада — мумкин эмаслик, имкониятнинг йўқлиги) маъносини ол кўмакчи феъли ҳам ифодалайди. Лекин *бўл* ва *ол* кўмакчи феъллари ўзаро фарқли хусусиятларга эга.

Бўл кўмакчи феъли ҳаракатнинг бажарилишидаги объектив имкониятга нисбатан қўлланади. *Ол* кўмакчи феъли эса субъектнинг ўзидаги имконият маъносини билдиради: *бориб бўлади — бора олади*.

Ол кўмакчи феъли субъектнинг ўзидаги имкониятни билдириши сабабли бу маънода учала шахс формасида ҳам қўлланаверади: *ёза оламан, ёза оласан, ёза олади*. *Бўл* кўмакчи феъли эса бу маънода фақат учинчи шахс формасидагина қўлланади: *ёзиб бўлади*. Лекин бунда ҳам, *бўл* феъли учинчи шахс формасида бўлишидан қатъи назар, мазмунан учинчи шахс ифодаланмайди. Имконият учала шахс учун умумий бўлади.

Бит (*битир*). Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикади ва ҳаракатнинг тўла бажарилиши, охирига етиши маъносини билдиради: *Кичикроқ водийнинг ҳар ер-ҳар еридан суюқ тутун кўтарилмоқда — қишлоқ батамом ёниб битган (А. Қаҳҳор). Колхозимиз... шартномада кўрсатилган миқдор ерга йигирма иккинчи апрелда юз фойиз чигит экиб битирди (А. Қодирий)*.

Ҳаракатнинг тўла бажарилиши, батамом бўлиши маъноси *бўл* кўмакчи феъли орқали ҳам ифодаланишини кўрдик. Лекин шу маънони ифодаловчи *бит* (*битир*) кўмакчи феъли ўзига хос хусусияти билан *бўл* кўмакчи феълидан фарқланади.

Ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносида қўлланган *бит* (*битир*) феъли ўрнида *бўл* кўмакчи феълени қўллаш ҳамма вақт мумкин бўлади. Аксинча, *бўл* кўмакчи феъли ўрнида *бит* (*битир*) кўмакчи феълени қўллаш ҳамма вақт мумкин бўлавермайди. Маса-

лан, ёниб битди, экиб битирди бирикувларидаги бит, (битир) феъллари ўрнида бўл кўмакчи феъли қўллана олади (ёниб бўлди, экиб бўлди), лекин ййнаб бўлди бирикувидаги бўл кўмакчи феъли ўрнида бит (битир) кўмакчи феълини қўллаб бўлмайди.

Бит (битир) феъли, асосан, бирор объект устида бўладиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билангина бирикади ва объектнинг тугаши маъносини билдиради. Ана шундай хусусиятга эга бўлмаган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бит (битир) кўмакчи феъли деярли бирикмайди. Масалан, бу феъл ухламоқ, йиғламоқ, кулдирмоқ, кутмоқ каби феъллар билан бирика олмайди. Бўл кўмакчи феъли эса бундай феъллар билан ҳам бирикиб, тугаллик маъносини ифодалай олади.

Бит (битир) феъли бирор объект устида бўладиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, ҳамма вақт шу объектнинг тугашини билдиради. Объект тугамаган ҳолда умуман ҳаракатнинг тугаши маъносида қўлланмайди. Масалан, чойни ичиб битирмоқ бирикувида, албатта, чойнинг тугаши ифодаланади. Бўл феъли эса объектнинг тугаши маъносини ҳам, шунингдек объект тугамаган ҳолда ҳаракатнинг тугаши маъносини ҳам ифодалайверади. Умуман, тугалликни ифодаловчи бит (битир) феълнинг қўлланиш доираси бўл феълнинг қўлланиш доирасига нисбатан жуда чегарали.

Чик. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикади ва қуйидаги маъноларни ифодалай олади:

1. Тугаллик, тўла бажарилиш маъносини билдиради. Бундаги тугаллик қуйидаги ҳодисаларга нисбатан бўлиши мумкин.

1) Етакчи феълдаги ҳаракатнинг шу ҳаракатни ўз устига олган объект бўйлаб (шу объект устида) тўла бажарилиши маъноси ифодаланади. Объект бир бутун (яхлит) ёки бирдан ортиқ бўлиши мумкин: Бундан йигирма уч йил аввал Матқовул ўзининг забардаст кетмони билан Салтанбунинг тўрт таноб ерини тўрт кун деганда ағдариб чиқди (М. Исмоилий). Шербек аввал касал молларни, сўнгра қолган ҳамма молларни уколқилиб чиқди (С. Анорбоев).

Келтирилган мисолларда субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатни шу ҳаракат йўналган объект устида тўла бажарганлиги (ўз ҳаракати билан шу объектлар доирасидан чиққанлиги) ифодаланади. Ана шундан тугаллик маъноси ҳам келиб чиқади. Лекин бундаги асосий нарса етакчи феълдаги ҳаракатнинг тугаши эмас, балки ҳаракатни ўз устига олган объектнинг тугашидир.

Чик феъли кўмакчи феъл вазифасида келганда ҳам, қисман бўлса-да, ўз маъносини сақлайди, яъни бундай ҳолларда субъектнинг бирор объект доирасидан чиқиши англашилади. Ҳатто, ана шу нарса алоҳида таъкидланади. Шунинг учун *чик* кўмакчи феъли юқоридаги маънода қўлланганда, унинг ўрнида бўл кўмакчи феълини қўллаб бўлмайди. Буни қуйидаги икки мисолда очиқ кўриш мумкин: Қўлига киргизиб олган янги ерларни айланиб чиқиш учун Матчон тўра иккита навкарини эргаштириб қум та-

рафга жўнади (Ш. Шарипов). Олимов ўз одатича, кўзойнаги четидан ҳар бир болага синчиклаб зеҳн солиб чиқди (Ҳ. Назир).

Чиқ кўмакчи феълининг ўзига хос хусусиятини аниқроқ тасаввур этиш учун уни бўл кўмакчи феълига қиёслаб кўриш мумкин. Бунда чиқ кўмакчи феълининг бўл кўмакчи феълидан фарқланувчи икки асосий хусусиятини айтишнинг ўзи kifоядир.

Биринчидан, чиқ кўмакчи феъли бирор тайёр объект устида бўладиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билангина бирика олади ва субъектнинг ўз ҳаракати билан шу объектни тугатиши маъносини ифодалайди. Бўл кўмакчи феъли учун бу нарса шарт эмас. У ҳар қандай феъл билан бирикиб, шу феълдаги ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносини ифодалайверади. Масалан, *хат ёзмоқ*. Хат ҳали йўқ нарса, у энди ёзилиши керак. Шунинг учун ҳам ёзиш ҳаракатининг тугал бажарилишини ифодалаш учун *чиқ кўмакчи феълини қўллаш* мумкин бўлмайди (чиқиладиган объектнинг ўзи йўқ). Бу ҳаракатнинг тугал бажарилишини ифодалаш учун *бўл кўмакчи феъли қўлланаверади: хат ёзиб бўлди (хатни ёзиб бўлди)*.

Иккинчидан, *чиқ кўмакчи феъли* бирор объект устида бўлувчи ҳаракатни билдирадиган феъллар билан ҳамма вақт ҳам бирикавермайди. Унинг шу маънода қандай ҳолларда қўлланиши ёки қўлланмаслиги етакчи феълдаги ҳаракат йўналган объектнинг характери билан изоҳланади.

Чиқ кўмакчи феълининг юқоридаги маънони ифодалашда ва бирор феъл билан бирикиши учун етакчи феълдаги ҳаракатни ўз устига олган объект кириш (бошланиш) ва чиқиш (тугаш) пунктларига эга бўлган объект бўлиши керак. Масалан, *китобни ўқи-моқ* бирикмасида *ўқи-моқ* феъли бошқариб келган сўз ифодалаган предмет (китоб) бошланиш (кириш) ва тугаш (чиқиш) пунктларига эга бўлган предмет (объект)дир. Шунинг учун ҳам субъектнинг ўқиш ҳаракати билан китобни тугатишини ифодалаш учун *чиқ кўмакчи феълини қўллаш* мумкин: *китобни ўқиб чиқмоқ*.

Агар бирор феълга бошқарилиб келган сўз ифодалаган объект (предмет) чиқиладиган (чиқиш пунктига эга бўлган) объект сифатида тасаввур этилмаса, *чиқ кўмакчи феъли* субъектнинг шу объект устидаги ҳаракатининг тугал бажарилишини ифодалаш учун қўлланмайди (тўғриси, қўллана олмайди). Масалан, *нонни емоқ* бирикувида *емоқ* феъли бошқариб келган сўз ифодалаган объект (нон) чиқиладиган объект эмас. Шунинг учун ҳам субъектнинг *емоқ* ҳаракати билан шу объектни тугатганлигини ифодалаш учун *чиқ кўмакчи феълини қўллаб бўлмайди*. Бу маънони ифодалаш учун *бўл кўмакчи феъли қўллана олади*.

2) Етакчи феълдаги ҳаракат йўналган объект бошланиш ва тугаш (кириш ва чиқиш) пунктларига эга бўлмаслиги, лекин ҳаракат субъекти шундай пунктларга эга бўлиши мумкин. Бунда *чиқ кўмакчи феъли* шу объект устида ҳаракат қилувчи субъектнинг тугагини билдиради: *Ҳамма уни бир-бир уриб чиқди; ўтирганлар бу гулни бир-бир ҳидлаб чиқди* каби: *Ўзбек оймидан кейин бошқа хотинлар унинг билан кўришиб чиқдилар* (А. Қодирий).

3) Субъектнинг етакчи феъл ифодалаган ҳаракат-ҳолат билан маълум чегарага эга бўлган вақтни тугатишини, шу вақт тугагунча етакчи феъл ифодалаган ҳаракат билан машғул бўлиши маъносини билдиради: *Полвон... тўранинг бошига чўқмор билан солғуси, бўғиб ўлдирғуси келиб кетди, лекин кечалари билан тинмай изғиб чиқадиган қуроли навкарларини ўйлаб, «ҳимм» деб ижирғаниб қўя қолди (Ж. Шарипов). Қиш бўйи аллақайси ёр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар... ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладилар (А. Қодирий).*

Субъектнинг бирор ҳаракат ёки ҳолатни бажариш билан маълум чегарага эга бўлган вақтни ўтказишини, шу вақт доирасидан чиқишини ифодалаш учун ҳамма вақт *чиқ* кўмакчи феълيني қўллаш мумкин бўлавермайди. Масалан, *қиши билан китоб ўқиб чиқди* дейиш мумкин. Лекин *ёзи билан китоб ўқиб чиқди* дейилмайди. Ёки *бир ой китоб ўқиб чиқди* дейилмайди. Шунингдек *кечаси билан йиғлаб чиқди* дейиш мумкин. Лекин *куни билан йиғлаб чиқди* дейилмайди. Бу ҳодиса маълум сабабга эга. Масалан, кун (кундуз кун) тугаши билан кеч киради — кечаси (тун) бошланади. Шунга кўра «кеч кирди» дейиш мумкин. Лекин «кун кирди» ёки «кундузи кирди» дейилмайди. Кун (кундуз)нинг тугаши билан кеч (тун)нинг бошланиши кечаси (тун)нинг кириши экан, ўз-ўзидан, тун (кечаси)нинг тугаш моменти унинг (туннинг) чиқиш пункти бўлади. Бошқача қилиб айтганда, сутканинг икки қисмидан бири, яъни тун (кечаси) ички қисм, иккинчи қисми, яъни кундуз (кундуз кун) — сутканинг ёруғ қисми) ташқи қисм сифатида тасаввур қилинади. Демак, кечаси (тун) сутканинг кундуз (ёруғ) қисмидан кириладиган (кундузнинг тугашидан бошланадиган) ва кундузга чиқадиган бўлаги ҳисобланади. Мана шу нарса субъектнинг бирор ҳаракат билан кечаси (тун)ни тугатишини (тундан чиқишини) ифодалаш учун *чиқ* кўмакчи феълيني қўллашга имкон беради.

Сутканинг тун (кечаси) қисми ички қисм, кундузи ташқи қисм сифатида тасаввур қилинганидек, қиш — фаслнинг ички қисми, ёз — ташқи қисми сифатида тасаввур қилинади. Шунинг учун субъектнинг бирор ҳаракат — ҳолат билан қишни тугатишини (қишдан чиқишини) ифодалаш учун *чиқ* феълيني қўллаш мумкин бўлади. Ёз ва кундузи ташқи қисм сифатида тасаввур қилинганидан субъектнинг бирор ҳаракат - ҳолат билан ёз ёки кундузини тугатганлигини ифодалаш учун *чиқ* кўмакчи феълيني қўллаш мумкин бўлмайди.

2. *Чиқ* кўмакчи феъли от (кенг маънода) + *бўл* феъли билан бирикиб келганда, натижа, оқибат *бўл* феълига боғланиб келган от ифодалаган маънодагича бўлишини билдиради: *Хўш, оқибат нима бўлиб чиқди (Ҳ. Фулом). Шунинг билан бирга (муҳаббат) қўп вақтлар кишига зарарли ҳам бўлиб чиқадир (А. Қодирий). Дастлабки сотиш бу хилда бўлиб чиқди. У молини сотмади — сувга оқизди (Ойбек).*

Ет. Бу кўмакчи равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикади ва ҳаракатнинг тўла даражада (нормал даража-

да) юзага келиши (бўлишсиз формада тўла даражада юзага келмаслиги) маъносини билдиради: *тушуниб етди — тушуниб етмади, нишиб етди — нишиб етмади* каби.

Ет феъли билан ясалган бирикувларда ҳаракатнинг тўла бажарилиш (юзага келиш) пункти қуйидаги ҳодисаларга нисбатан бўлиши мумкин:

1. Тўла бажарилиш (юзага келиш) пункти маконда бўлади. Бундай ҳолларда гап ичида ана шу пунктни кўрсатувчи сўз қатнашади. Субъект бирор ҳаракати билан шу пунктга етганда етакчи феълдаги ҳаракат бажарилади. *Бу хатим бориб етмасдан тагин хат келди (А. Қаҳҳор). Ойпошша рўйхатчи аёлнинг столи ёнида «севгилим мени қўтқаришга келиб етмадимикан?» деган хаёл билан атрофига қаради (П. Турсун).*

2. Бажарилиш пункти вақтда (замонда) бўлади: *Онанинг гапидан шу маълум бўлдики, олма нишиб, тагига тушиш пайти келиб етибди (Ҳ. Фулом).*

3. Тўла бажарилиш пункти ҳаракатнинг даражасида бўлади. Бундай ҳолларда етакчи феълдаги ҳаракат аста-секин (даражама-даража) ривожланиш хусусиятига эга бўлган ҳаракат бўлади ва ривожланиш маълум даражага етганда ҳаракат тўла бажарилган бўлади: *Зайнаб Кумушининг тўлишиб етмаган гавдасига ва ўн олти ёшлар чамаси ғубор тегмаган ҳуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишга қўрқди (А. Қодирий).*

Ўт. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикади ва қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Тугаллик маъносини билдиради: *Шунинг учун ҳам энгил саноат ходимларининг яқинда бўлиб ўтган республика кенгашида бу масалага алоҳида эътибор берилди («Тошкент ҳақиқати»).*

Ўт кўмакчи феъли бу маъносида фақат бўл феъли билан бирика олади. Шунда ҳам бўл феълининг барча маъноларида эмас, балки «содир бўлмоқ», «юз бермоқ» («происходить», «совершаться») маъноси доирасида бирикади, яъни бўл феъли фақат шу маънони билдирган ҳоллардагина ўт кўмакчи феъли у билан бирикади. Бунда бўл феъли бирор воқеа-ҳодисанинг содир бўлиши, юзага келиши маъносини, ўт кўмакчи феъли шу воқеа-ҳодисанинг тугаши маъносини билдиради. Масалан, *тўй бўлиб ўтди* бирикувида бўл феъли тўйнинг юзага келганлигини, ўт феъли унинг (тўйнинг) тугаганлигини, тамом бўлганлигини билдиради.

Кўринадик, ўт кўмакчи феъли бирор ҳаракат-ҳолатнинг тугашини эмас, балки воқеа-ҳодисанинг тугашини билдиради.

2. Субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатга тўхташи маъносини билдиради. *Марҳамат сайҳатнинг вазифаси ва тартибини яна бир марта тушунтириб ўтди (Ҳ. Назир). Ўтап сўз очиб Эъзозхоннинг камтарлик қилиб айтмаган сўзларини бирма-бир санаб ўтди (Ҳ. Фулом).*

Субъектнинг йўналишда бажарадиган ҳаракати фақат етакчи феълдаги ҳаракатнинг ўзи бўлса, юқорида кўрсатилган маънонинг ўзи ифодаланади. Баъзан етакчи феълдаги ҳаракат субъектнинг ўз

йўналишида бажарадиган ҳаракатларидан бири (шу ҳаракатлар орасидаги ҳаракат) бўлади. Буни контекст кўрсатади. Бундай ҳолларда субъектнинг шу ҳаракатга йўлакай тўхташи (уни йўлакай бажариб ўтиши) ҳам англашилади: *Бўтабойнинг ишларини танқид қилганимда, мактаб масаласини ҳам қистириб ўтсам бўлар эди (А. Қаҳҳор).*

Ол. Бу кўмакчи феълнинг етакчи феълга бирикиши уч хил кўринишга эга: 1) равишдош ясовчи *-(и)б* аффикси орқали бирикади: *кўриб олди*; 2) *-а, -й* равишдош ясовчиси орқали бирикади: *кўра олди*; 3) ҳеч қандай воситасиз бирикади: *кўрди-олди*.

1. *Ол* кўмакчи феъли равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикканда, қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Етакчи феълдаги ҳаракатни ўз устига олган объектнинг субъект томонига йўналиши маъносини билдиради: *Шунинг учун ҳам қурилишдаги ва қўриқдаги одамларни чақириб олдим-у, ғўза парваришига юбордим (Ш. Рашидов). Сидиқжон ҳаммасини йиғиштириб олди-да, айвоннинг тоқчасига элиб қўйди (А. Қаҳҳор).* Ҳаракатни ўз устига олган объектнинг субъект томонига йўналиши ол феълнинг асл (мустақил) маъносида бор.

2. Ҳаракат натижасининг субъект манфаатига (ўзи учун, ўз фойдасига) йўналишини билдиради: *Ота ёлғиз қўл, унга ил тайёрлаб бер, маҳсига шон қоқиш, пардоз бериш, шунга ўхшаиш ишлари тез ўрганиб ол (Ойбек).* *Қурбон ота елиб-югуриб, сал кунда қишқи ва ёзги қизил чойхонанинг кам-кўстини тўғрилаб олди (А. Қаҳҳор).*

3. *Ол* кўмакчи феъли айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини билдиради: *Адолат чойшанни юзига тортиб, ўраниб олди (С. Зуннунова).* ...қўйш ёнида дадил қадам ташлаб бораётган қора болани бир нафас кузатиб турди ва ерга чўнқайиб ўтириб олди (Ҳ. Ғулом).

Бундай ҳолларда етакчи феълдаги ҳаракатнинг бажарилишидан ҳам кўра ундан юзага келувчи ҳолат (ҳолатнинг юзага келиши) асосий ўринда туради. Масалан, *боғлаб олмоқ, кийиб олмоқ, ёпишиб олмоқ* бирикувларида асосий нарса, умуман боғлаш, кийиш, ёпишиб ҳаракатларининг бажарилиши эмас, балки боғланган, кийинган, ёпишган ҳолатларнинг юзага келишидир.

4. *Ол* кўмакчи феъли айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг бир марта («однократно») бажарилиши маъносини билдиради: *йўталиб олди, қимирлаб олди* каби: *Абдурашул билан Элмурод, ўзаро маслаҳатлашгандай, бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди (П. Турсун).* *Боламнинг тарбияси бузилмаса, ҳозирги отасини ўз отам деб билса, деган эдим,— деди-да, томоғи қақраб, ютиниб олди (Ҳ. Зиёхонова).*

Ол кўмакчи феъли бир марталик маъносини йўналиш оттенкаси билан ифодалайди.

II. *Ол* кўмакчи феъли равишдошнинг *-а, -й* аффикслари билан ясалган турига бирикканда, қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Ҳаракатни бажариш қобилиятига эгалик («уметь, умение») маъносини билдиради: *ўқий олмоқ, ёза олмоқ, суза олмоқ, ўйнай олмоқ* каби (Бўлишсиз формада ҳаракатни бажариш қобилиятига эга эмаслиги ифодаланади): *Русчада китоб мутотлаа қила олмасан ҳам, лекин мукалима тилига анча-мунча эпчил (Ойбек). Удда қила олсангиз сўзга чиқинг-да!*— деди олдинги бурчакда ўтирган кимдир (А. Қаҳҳор).

2. Ҳаракатни бажариш имкониятига эгалик, қодирлик (русча «мочь») маъносини билдиради: *Буни ҳам мен катта мақсадни кўзлаганлари учун шундай шаҳар қура олишган, деб ўйлайман (Р. Файзий). Орадан олти ойларча вақт ўтгандан кейингина у иш бошлай олди (Саид Аҳмад).*

III. Ол кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай воситасиз бирикканда, -(и)б аффикси билан ясалган равишдошга бирикканда ифодалайдиган маъноларини ифодалайди. Фақат маъно оттенкасида бир оз ўзгариш бўлади. Биринчидан, бундай бирикувда ҳаракатнинг бажарилишидаги тезлик кучаяди (ҳаракатнинг тез, шартта бажарилиши ифодаланади). Иккинчидан, бундай бирикувда ҳаракатнинг «ўйлаб ўтирмай, қараб ўтирмай» бажарилиши ифодаланади. Қиёсланг: *ёзиб олди — ёзди-олди, ўқиб олди — ўқиди-олди, бориб олди — борди-олди, кийиб олади — кияди-олади, ичиб оласан — ичасан-оласан* ва бошқалар.

Бер. Бу кўмакчи феълнинг етакчи феълга бирикиши уч хил кўринишга эга: 1) равишдош ясовчи -(и)б аффикси орқали бирикади: *ёзиб берди*; 2) равишдош ясовчи -а, -й аффикслари орқали бирикади: *ёза берди*; 3) ҳеч қандай воситасиз бирикади: *ёзди-берди*.

1. Бер кўмакчи феъли равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Ҳаракатни ўз устига олган объектининг субъектдан ўзга томонига йўналиши маъносини билдиради: *Понсода бориб айтинг, беришиша милтиқ ёғи топиб берсин (Ҳ. Фулом). Бу чолдан ҳар бало кутса бўлади. Уни ҳукуматга тутиб бериш керак (П. Турсун).*

2. Ҳаракатнинг ўзга учун бажарилиши (ҳаракат натижасининг ўзга манфаатига йўналиши) маъносини билдиради: *Гулнорхон ашула айтиб берса, чалиб бераман (С. Зуннунова).*

II. Бер кўмакчи феъли равишдошнинг -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикканда, қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Ҳаракатнинг бажарилиши учун тўсиқ, монелик, қаршилик йўқлиги (тўсиқсиз, монеликсиз, қаршиликсиз бажарилиши) маъносини билдиради: *Янги ерга Ойқиз, Олимжон, Қаримлар кўчаверсин, қолаверса, уларнинг қариндош-уруғлари кўчсин (Ш. Рашидов). У ҳам домлага ўхшаш еб тўймаслардан. Олдига қўйилган ҳар қандай овқатни молдек шاپиллатиб ея берар эди (П. Турсун). Менга буқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг (А. Қаҳҳор).*

Ҳаракатнинг бажарилиши учун қаршиликнинг, тўсиқнинг йўқлиги сўзловчи томонидан бўлиши ҳам мумкин, субъект томонидан бўлиши ҳам мумкин. Қаршилик (тўсиқ)нинг сўзловчи ёки бошқа

шахс (наrsa) томонидан йўқлиги яна қўшимча оттенкаларни келтириб чиқаради.

Қаршилиқ (тўсиқ)нинг йўқлиги сўзловчи ёки субъект томонидан бўлганда, ҳаракатнинг бажарилишига сўзловчи ёки субъектнинг қарши эмаслиги, «менга бари бир» деган маъно ифодаланади: *кетса кетаверсин, кетсам кетавераман* каби. Тўсиқ (қаршилиқ) ҳаракат йўналган объект томонидан бўлиши мумкин бўлса, субъект учун шу ҳаракатни бажариш учун объектда тўсиқ йўқлиги, шу объект устидаги ҳаракатни бемалол бажара олиши ифодаланади. Бунда *бер кўмакчи феълининг маъноси ол кўмакчи феълининг маъносига яқин келади: Синглингни айтмайсанми?.. Тракторни ҳам ҳайдайверади... Машинани ҳам юргизаверади... Қўйчи, қилмаган иши, билмаган ҳунари йўқ (Уйғун).*

2. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг давомлилиги, тақрорийлиги маъносини билдиради: *...замон ўтган сайин унинг хизматига муҳтож кишилар ва шулар билан бирга даромад камая берди (А. Қаҳҳор). ...Экскаваторнинг ер қазий бериб оқариб кетган тишларидагина қуёшнинг қизғиш акси кўзга ташланиб қолади (Р. Файзий).*

Бер кўмакчи феълида ҳаракатнинг давом этиши бирор доира ёки пункт билан чегараланмайди. Бу кўмакчи феъл ҳаракатнинг тўхтамай, қаршилиқсиз, чекланмай давом этишини билдиради (давомлилиқ шундай оттенка билан ифодаланади). Шунинг учун ҳам бер кўмакчи феъли давомлилиқ маъносини ифодалаган ҳолларда контекстда, кўпинча, шу маънога мос келувчи «ҳадеб», «мунча» каби сўзлар ҳам қатнашади: Бас энди, ҳадеб йиғлайверманг, онажон, бўлар иш бўлди (П. Турсун). ...ҳариш отдай мунча менга сурканаверди деб юрсам, бунинг тагида гап бор экан (А. Қаҳҳор).

III. *Бер кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай воситасиз бирикканда, ҳаракатни ўз устига олган объектнинг ёки ҳаракат натижасининг ўзга томон йўналиши маъносини билдиради, яъни бунда у равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда билдирадиган маънони ифодалайди. Фарқ шундаки, етакчи феълга ҳеч қандай воситасиз бирикканда, ҳаракатнинг тез, шартта, ўйлаб ўтирмасдан бажарилиши оттенкаси ҳам ифодаланади. Қиёсланг: ёзиб берди — ёзди-берди, ўқиб берди — ўқиди-берди, бошлаб берди — бошлади-берди...*

Қол. Бу кўмакчи феъл ўзбек тилида кўп маънолилиги билан, шунингдек жуда кенг қўлланиши билан характерлидир. Қол кўмакчи феълининг етакчи феъл билан бирикиши уч хил кўринишга эга: 1) равишдош ясовчи -(и)б аффикси орқали бирикади: *кўриб қолди*; 2) -а, -й равишдош ясовчиси орқали бирикади: *кела қолди*; 3) ҳеч қандай формасиз бирикади: *кетди-қолди*.

I. Етакчи феълга равишдош ясовчи -(и)б аффикси орқали бирикканда қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатга айланиши (ҳолатнинг юзага келиши) маъноси ифодаланади: *осилиб қолмоқ, суяниб қолмоқ, эгилиб қолмоқ, очилиб қолмоқ, тегиб қол-*

моқ, жуфтлашиб қолмоқ каби: Газетадан кўз олмай, ўнг қўли билан тимирскилаб ёнидаги пиёлани топиб, и л и б қ о л г а н чойни шимирди (Саид Аҳмад).

2. Баъзи феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракат-ҳолатнинг давомлилиги маъноси ифодаланади: *бақрайиб қолмоқ, серрайиб қолмоқ, тикилиб қолмоқ* каби: *Сидиқжон ичкарига киришни ҳам, кўчага чиқиб кетишни ҳам билмай остонада туриб қолди* (А. Қаҳҳор). *Қайси бирини айтсам экан, қайси биридан бошласам экан, ҳаммаси дард-алам...*— деб бир лаҳза *ўйлашиб қолгач, сўзлай бошлади у* (Ж. Шарипов).

Қол кўмакчи феъли ҳолатга айланиши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, шу ҳаракатнинг амалга ошиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини ифодаланиши кўрдик. Бу кўмакчи феъл баъзи феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тўла даражада амалга ошиши ва тўла даражада ҳолатга айланиши маъноси эмас, балки унинг маълум даражада амалга ошиши ва ҳолатнинг маълум даражада юзага келиши маъноси ифодаланади: *Олмаларга ранг кириб қолди* (Ҳ. Назир). *Ўртоқларингни қара, нозандай дастёрликка яраб қолди* (Ҳ. Назир). *Кечагина икки қуда учрашганларида болаларининг бўйи чўзилиб қолганлигини гаплашишган эди* (Шуҳрат).

Қол кўмакчи феъли даражама-даража амалга ошувчи ҳаракатни билдирадиган феъллар билан бирикканда, умуман, ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини билдиради. Ҳаракат-ҳолат юқори даражада ёки нормал даражада, ёки паст даражада юзага келган бўлиши мумкин. Ҳаракат-ҳолатнинг қай даражада юзага келганлиги, асосан, бошқа воситалар ёрдамида ифодаланади. Қиёсланг: *Бувим жуда қариб қолганлар* (Р. Файзий). *Ҳозир Жўраҳон анча қариб қолгандир* (С. Аҳмад).

Лекин ҳаракат-ҳолатнинг қай даражада юз берганлиги маъноси ҳамма вақт контекстдан сезилиб туриши шарт эмас, яъни *ўрганиб қолди, етилиб қолди* каби бирикувларда ҳаракат-ҳолатнинг тўла даражада эмас, маълум даражада юз бериши маъносининг ифодаланишини бевосита контекстнинг ўзига боғлаш тўғри бўлмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳаракат-ҳолатнинг маълум даражада юз бериши деган сўз ҳаракат-ҳолатнинг кучсиз (сал, озгина) даражада юз бериши деган сўз эмас. Қол кўмакчи феъли ҳаракат-ҳолатнинг кучсиз даражасини кўрсатмайди, балки унинг маълум даражада (нормал ҳолатга етмаган даражада) юз бериши маъносини билдиради. Бундай даражанинг нормал ҳолатга қанчалик яқин ёки узоқ эканлиги аниқ ифодаланмайди. Лекин, кўпинча, ҳаракат-ҳолат нормал даражага яқинроқ (аммо етмаган) бўлади. Шунинг учун ҳам қол кўмакчи феъли ўрнида ҳаракатнинг кучсиз даражасини кўрсатувчи *-инқира* аффиксини қўллаш кўп ҳолларда мумкин бўлмайди: *Мажлис қишлоқ ялпи колхозлашишга пишиб қолганини кўрсатди* (Ҳ. Шамс).

4. *Қол кўмакчи феъли баъзи феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг бажарилишига (тамомланишига) яқинлашганлик маъноси ифодаланади. Бу маъно қол кўмакчи феъли бирор давомли ишнинг тамомини, якунини билдирувчи тугамоқ, етмоқ, бажармоқ, охирламоқ каби феъллар билан бириккан ҳоллардагина ифодаланади: Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта... Ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингтасини ёқиб кейин сўнади (А. Қаҳҳор). Бор, қизим, овқатинг совиб қолади, мен ҳам бўлиб қолдим (Р. Файзий). Бу гапни олтишга бориб қолган бир чолдан эшитганлиги унга ниҳоятда наша қилди (А. Қаҳҳор).*

5. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг кутилмаган, тасодифий ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *Олиб келган одамингиз саводли чиқиб қолди-ку, ... (А. Қаҳҳор). Нима бўлди-ю, Комилжон билан Жамила бир-бирларига дуч келиб қолишди (Ж. Абдуллахонов).*

6. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари юзага келиши, ҳатто, хоҳиш-ихтиёрга қарама-қарши ҳолда юзага келиши маъноси ифодаланади: *Онани жиғибийрон қилган нарса гўдаклигида «бешик кетди» қилиб қўйилган Нодиранинг айниб қолиш хавфи эди (Шуҳрат). Муҳаррир ҳижолат бўлиб, ўзини оқлашга тиришди.*

— *Баъзан кетиб қолади-да (А. Қаҳҳор).*

Қол кўмакчи феъли ҳаракатнинг тасодифан, қўққисдан бажарилиши маъносида буйруқ-истак майли формасида қўлланади: уриб қол. Лекин ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари, хоҳиш-ихтиёрга қарама-қарши юз бериши маъносида буйруқ-истак майли формасида қўлланмайди. Чунки сўзловчи ўз хоҳиш-ихтиёрига қарама-қарши бўлган ҳаракатни бажаришни буюрмайди. Шунингдек ҳаракат субъекти ҳам ўз манфаатига зид бўлган ҳаракатнинг бажарилишини орзу қилмайди (истамайди).

7. Етакчи феълдаги ҳаракатни амалга ошириш учун мавжуд бўлган шароит ғанимат шароит эканлиги, қўлдан бериб бўлмайдиган шароит эканлиги маъноси ифодаланади. Бундай ҳолларда контекстда шу маънога мос келувчи «вақтида», «вақти ғаниматда» каби сўз ёки сўз бирикмалари қатнашуви ҳам мумкин: *Санобар опа, ҳозир чехраси жуда очилиб турибди. Шу пайтда сўраб қолинг, хўп дея қолади (Б. Раҳмонов). Битта-яримта хуштори бўлса, у билан бирга вақти ғаниматда бирон шаҳарга қочиб қолди ми (Ойбек). Ҳа, тўйчилик-да, оғзимиз чучиб қолсин (Ойбек).*

8. *Қол кўмакчи феъли қутқармоқ, ушламоқ каби айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатни ўз устига олган объектнинг бирор ҳаракатни бажаришга йўл қўймаслик ёки унда бирор ҳаракат-ҳолат юз беришига йўл қўймаслик маъносини билдиради. Бундай ҳолларда юз бериши мумкин бўлган, лекин субъект йўл қўймаган ҳаракат ёки ҳодиса контекстдан ёки умумий ҳолатдан англашилади: Баъзилар тузоқни нарироққа бориб кўриш*

учун ўринларидан туриб кетишар, аммо, Олимов тутиб қолар эди (Ҳ. Назир). Қиш бўйи тўпланган намни сақлаб қоламан деган деҳқон эрта баҳордаёқ ерини сифатли борона қилиб қўяди («Тошкент ҳақиқати»). ...Қамчи кўтаришининг хавфли эканини тушунган Абдумажид раиснинг қўлидан ушлаб қолди (С. Анорбоев).

Бу маъно баъзи ҳолларда қол кўмакчи феъли қўлланмаса ҳам ифодаланаверади. Масалан, бир ўлимдан асраб қолди — бир ўлимдан асради. Лекин қол кўмакчи феъли қўлланган ҳолат билан у қўлланмаган ҳолат маъно ва стилистик жиҳатдан бир-бирига тенг бўлмайди. Қол кўмакчи феъли қўлланганда, юз бериши мумкин бўлган ҳаракат-ҳолатнинг ўткинчи эканлиги ҳам англашилади. Қол кўмакчи феъли қўлланмаса, ана шу нарса ифодаланмайди. Қиёсланг: фалокатдан асрамоқ — фалокатдан асраб қолмоқ.

II. Қол кўмакчи феъли равишдошнинг -а, -й аффикси билан ясалган турига бирикканда, турли маънолар ва маъно нозикликларини ифодалайди. Бундай ҳолларда бирикувнинг қайси майл формасида бўлишига, нутқнинг кимга қаратилганлигига қараб қол кўмакчи феъли ифодалайдиган маънолар ҳам ҳар хил бўлади. Шунинг учун қол кўмакчи феъли етакчи феълга -а, -й аффикси орқали бирикканда ифодаланадиган маъноларни ҳар бир майл доирасида алоҳида олиб текшириш мақсадга мувофиқ бўлади.

1. Бирикув буйруқ майли формасида бўлганда:

1) Етакчи феълдаги ҳаракат субъектнинг ёки ўзга шахснинг илтимосига (майлига, хоҳиш-ихтиёрига) кўра бўлувчи ҳаракат бўлса, шу ҳаракатни бажаришга рухсат, розилик, хайрихоҳлик маъноси ифодаланади: *Майли, майли, холажон, мен ўзимизнинг эшикдан чиқа қолай* (А. Қаҳҳор). *Жуда соз, миниб бора қолинг. Шаҳарда сизга бир иш ҳам бор* (М. Исмоилий).

2) Етакчи феълдаги ҳаракат ўзга учун (ўзга манфаати юзасидан) ёки ҳаракат субъекти манфаати юзасидан бажарилувчи ҳаракат бўлса, шунингдек бу ҳаракатнинг бажарилиши илтимос (талаб) қилинмаган бўлса, хайрихоҳлик, тингловчига нисбатан хушмуомалалик маъноси ифодаланади: *Мен ана у сўқмоқдан юрсам бўлади. Лекин сизни нарироққача кузатиб, катта йўлдан кета қолай* (А. Қаҳҳор). *Юра қол, мен сени кампирга топшириб чиқай, у ҳам одамшаванда* (Ойбек).

Юқоридagi биринчи пунктда келтирилган мисолларда хайрихоҳлик маъноси билан бирга розилик маъноси ҳам ифодаланади. Бу мисолда эса фақат хайрихоҳлик ифодаланади.

3) Етакчи феълдаги ҳаракат сўзловчининг истак-майлига кўра бўлувчи ҳаракат бўлса, шу ҳаракатни бажаришга хайрихоҳлик билан маслаҳат, илтимоснинг кучайиши, шундай қилиш маъқуллиги ифодаланади: *Ўғлим, бугун қола қол, ойдинда балиқ овлар эдик, кечроқ кетарсан* (Ж. Шарипов).

— Рўзиматми? Рўзимат кетмонда...

— Мен ҳам кетмон чопа қолай (А. Қаҳҳор).

Бундай ҳолларда нутқ қаратилган шахс ҳам, ҳаракатни бажарувчи ҳам сўзловчининг ўзи бўлса, сўзловчининг шу ҳаракатни бажаришни ўзига маслаҳат кўриши, шуни маъқул топиши ифодаланади: *Тогда юриб сочим ўсиб кетди. Олдира қолай, ... (С. Анорбоев). Ювиб чиқа қолай, яна эртага меҳмон келиб қолиши бор (Ж. Абдуллахонов).*

2. Ижро майли формасида қўлланганда:

1) Ишнинг мақсадга мувофиқ, осонлик (қийинчиликсиз) ва тезлик билан юз бериши маъноси ифодаланади: *Нега у қўл урган иш бита қолади-ку, Саидғозининг енгил иши ҳам оғир кўчади... (С. Анорбоев). Унинг ўрнига алоқа ишларини яхши биладиган мутахассис топила қолармикан? (С. Анорбоев).*

2) Умуман ишнинг осонлик ва тезлик билан юз бериши маъноси ифодаланади: *Сиз аллақандай тушунтирасиз... дарров тушуна қоламан (А. Қаҳҳор). От мункиб кетиб, ўмгаг билан шағала қадалди-да, ағнаб бир неча минут ичида ўла қолди (А. Қаҳҳор).*

3) Шарт майли формасида қўлланганда, кўпинча, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тез бажарилишига хоҳиш-ихтиёрнинг кучлилиги ифодаланади. Бундай ҳолларда шу маънога мос келувчи «кошкийди», «қани энди» каби сўз ёки сўз бирикмалари ҳам қатнашуви мумкин: *...Чарчаган тарозбонлар машина йўлига кўз тикканлар, тезроқ кела қолса-ю, пахталарни пунктга таший қолса (Р. Файзий). Уни яна ўй босди... «Оҳ, кошкийди босди-босди қила қолишса» (С. Анорбоев). Марҳамат ҳамон ҳайрон эди. Қани энди биронтасини таниса-ю, гапга қўшила қолса (Р. Файзий).*

III. Қол кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай воситасиз бирикканда шахс-сон ва замон формалари етакчи феъл билан кўмакчи феълда бир хил бўлади. Бу типдаги бирикувларда қол кўмакчи феъли равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган формасига бирикканда ифодалайдиган ҳолатнинг юзага келиши, давом, кутилмаганлик (тасодиф), ҳаракатнинг тезлик билан (бирдан, тўсатдан) бажарилиши каби маъноларини ифодалайди:

1. Ҳаракатнинг бажаралиши ва ҳолатга ўтиши: *Билмадим... ҳар нечук сув қуйгандек бўлди-қолди, илоҳи эм тушган бўлсин (А. Қодирий).*

2. Давом: *Ҳалиги ерда бир мўйсафид келиб, ҳассасига суяниб тикилди-қолди (Ойбек).*

3. Кутилмаганлик, тасодиф: *Хотин бошқа нарсаларини ҳам солиб тап-тайёр бўлиб турган экан, волидамиз билан қизини олибди-ю, бир кечада зимғойиб бўлибди-қолибди (А. Қаҳҳор).*

4. Ҳаракатнинг тезлик билан, бирдан бажарилиши: *Мени кўрди шекилли, бирпасда йўқ бўлди-қолди (С. Анорбоев).*

Келтирилган мисолларда қол кўмакчи феъли ифодалаган маънолар шу кўмакчи феълнинг -(и)б аффикси билан ясалган равишдошга бирикканда ифодалайдиган маъноларининг ўзи. Феълнинг кулли

даки, буларда Һаракатнинг тезлик билан, шартта бажарилиши оттенкаси Һам бўлади.

Қўй. Бу кўмакчи феъл етакчи феълга: 1) -(и)б равишдош формаси орқали бирикади: *айтиб қўйди*; 2) Һеч қандай форма ёрдамсиз бирикади: *айтди-қўйди*.

1. Етакчи феълга -(и)б равишдош ясовчиси орқали бирикканда қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Һаракатнинг бажарилиши ва унинг натижаси сифатидаги Һолатнинг юзага келиши маъносини, статик Һолатни билдиради: *суяб қўймоқ, очиб қўймоқ, илиб қўймоқ, ётқизиб қўймоқ* каби: *Бошидаги кир, кўк чалмасининг узун пешини елкасидан о с и л т и р и б қ ў й ғ а н* (Ш. Тошматов). Қандайдир бир куч уни ўтирган жойига *м и х л а б қ ў й ғ а н д е к қимирлатмади* (Саид АҺмад).

Етакчи феълдаги Һаракатнинг бажарилиши ва Һолатга айланиши маъносини (динамиканинг статикага айланишини) қол кўмакчи феъли Һам ифодалайди. Фарқ шундаки, қол кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда субъект актив бажарувчи сифатида бўлмайди. У юзага келган Һолатда фақат қолувчи сифатида бўлади. *Қўй* кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда эса субъект актив бажарувчи сифатида бўлади²⁰. Қиёсланг: *очилиб қолмоқ — очиб қўймоқ*.

2. Баъзи феъллар билан бирикканда давомлилик маъноси ифодаланади: *НиҺоят, бугунги сўроқ Зиёдиллани анча ўй л а н т и р и б қ ў й д и* (Ҳ. Фулом). *Ҳали у ерда, Һали бу ерда янги туғилаётган қўзилар чўпонларни ш о ш и р и б қ ў й ғ а н, уларда тиним йўқ* («Тошкент Һақиқати»).

3. Һаракатнинг хоҺиш-ихтиёрдан ташқари, хоҺиш-ихтиёрга қарама-қарши Һолда юз бериши маъносини билдиради: *Афтидан, улар энди ёлғиз қолишганда табииатнинг ғайирлиги келибди-ю, ажратмоқчи бўлиб, билмасдан б и р л а ш т и р и б қ ў й и б д и* (А. Мухтор). *Гўзал қўлидаги гулдастани, адашиб қолдимиз, она тили ўқитувчисига б е р и б қ ў й д и* (Р. Файзий). *Жуда ёмон х а т о қ и л и б қ ў й д и к. Сўндирмоқчи бўлган оловимизга сув ўрнига мой пуркаб қўйдик* (А. Мухтор).

4. Айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги Һаракатнинг бир марта («однократно») бажарилиши маъносини билдиради: *қараб қўймоқ, кулиб қўймоқ, қимирлаб қўймоқ, туртиб қўймоқ* каби: *Фуломжон... қоронғида Һам қўзлари чақнаб турган саманини пешонасидан силаб, с у й и б қ ў й д и* (М. Исмоилий). *Тоғда асаларидан панд еган Қўзибой, беихтиёр қулоғини у ш л а б қ ў й д и* (Ҳ. Назир).

II. *Қўй* кўмакчи феъли етакчи феълга Һеч қандай форма ёрдамсиз бирикканда қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Һаракатнинг бажарилиши ва унинг натижаси сифатидаги Һолатнинг юзага келиши маъносини билдиради: *Ойнага урилиб оқаётган ёмғир қалин кўкимтир пардадай Кўксой водийсини қўзлар-*

²⁰ Қаранг: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 200.

дан тўсди-қўйди (С. Анорбоев). У чиройли йигитни кўрса, эс-хушини йўқотади-қўйди (С. Зуннунова).

Келтирилган мисоллардаги *тўсди-қўйди*, *йўқотади-қўйди* формасидаги бирикувлар ўрнида *тўсиб қўйди*, *йўқотиб қўйди* формасидаги бирикув қўлланса ҳам ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъноси ифодаланади. Лекин биринчи формада (*тўсди-қўйди* формасида) шу маъно «кескин», «тез», «шартта», «бирпасда» бажарилиш маъноси билан ифодаланади.

2. Етакчи феълдаги ҳаракат хоҳиш-ихтиёрга қарама-қарши ҳаракат эканлигини билдиради: *Хўжабеков кўрқоқлик қилиб қочди. Бу билан ўзини фош қилди-қўйди* (С. Анорбоев). Бунда ҳам ҳаракатнинг тез, осонгина бажарилиши англашилади.

3. Бир марталилик («однократность») маъносини билдиради: *Ё пирай, отаси, бормисиз!.. Эшикка қарайман-қўйман, қарайман-қўйман, ...* (Ш. Тошматов). Э, қизим, иш йўқ, зериканимдан устарани қайрайман-қўйман, қайрайман-қўйман (Ойбек).

4. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг қаршиликсиз, ўйлаб ўтирмасдан, осонгина бажарилиши маъносини билдиради: *Лаълининг қўйини шу вақтгача пуч ёнғоққа тўлдириб келаётганини оппа-очиқ айтди-қўйди* (Ҳ. Фулом). Битта болани қўшиб бер, бошлаб боради-қўйди (Саид Аҳмад). Арслонбекнинг шунча мол-дунёни давлатга ихтиёрий топширишига ишондиги-қўйди-ми? (Ҳ. Фулом).

5. Буйруқ майли формасида қўлланганда, буйруқ маъноси бутунлай бўлмайди, балки ҳаракатни бажаришга даъват, маслаҳат маъноси ифодаланади. Бунда етакчи феълдаги ҳаракатнинг мақсадга мувофиқ ҳаракат эканлиги, ўйлаб ўтирмасдан бажаравериш лозим бўлган ҳаракат эканлиги англашилади: *Ўзингизни койитиб овора бўлманг, тайёр бизнинг қўшда ҳайдан-г-қўйинг* (А. Қодирий). Ундай бўлса, биронта одамни туширинг-у, олдириб чиқинг-қўйинг-да (М. Исмоилий).

Кет. Бу кўмакчи феъл етакчи феълга: 1) -(и)б равишдош ясовчиси орқали бирикади: *йиқилиб кетмоқ, семириб кетмоқ*; 2) равишдош ясовчи -а, -й аффикслари орқали бирикади: *суриштира кетмоқ, йўрғалай кетмоқ*; 3) ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикади: *ўтди-кетди, ёзди-кетди*.

1. Равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда, қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносини билдиради: *тарқаб кетмоқ, улғайиб кетмоқ, қўшилиб кетмоқ, ўрганиб кетмоқ* каби.

Бундай ҳолларда *кет* кўмакчи феъли тўла бажарилиш маъносига яна бошқа қўшимча маъноларни ҳам билдиради:

1) Субъектнинг равишдош формасидаги ҳаракат юз берган ўриндан яна нарига йўналиши (бошқа томонга кетиши) маъносини билдиради. Бунда *кет* феълнинг асл маъноси маълум даражада сақланади (сезилиб туради): *Назирқулнинг қалбида кўтарилган тўфон вужуддаги ўчиш олдида турган учқун бетидан кулни сунуриб кетди* (Саид Аҳмад).

2) Нормал ҳолатдан кучлиликини (юқориликни) билдиради, яъни маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Бундай ҳолларда кет феълининг асл маъноси бутунлай йўқолади: *семириб кетмоқ, кўпайиб кетмоқ, оқариб кетмоқ* каби. Кучайтириш қуйидаги ҳодисаларга нисбатан бўлади.

а) Ҳаракат-ҳолатнинг даражасига нисбатан бўлади: *Хабарни ўқиб, шу қадар уялиб кетдимки, ўзимни шарманда бўлгандай ҳис қила бошладим* (Ж. Абдуллахонов). *Агар селитра ҳаддан ташқари кўп солинса, ғўза ғовлаб кетади-ю, ҳосил тугмайди* (М. Жўра).

б) Кучайтириш вақтга нисбатан бўлади. Бунда етакчи феълдаги ҳаракатнинг юзага келганига анча вақт бўлганлиги (анча вақт ўтиши) ифодаланади: *Замона кажрафтори режаларимизни остинустин қилиб юбормаганда, ишимиз ўн чандон осон кўчарди. Афсуски, катта толлар кесилиб кетди* (Ҳ. Фулом). *Э, мухбир ука, бормисиз? Биз томонларга сира келмай кетдингиз* (Саид Аҳмад).

в) Кучайтириш масофага нисбатан бўлади. Бунда макондаги масофанинг нормал ҳолатдан узунлиги (узоқлиги) ифодаланади: *Қўлтиқ таёқли нотаниш киши орқада қолиб кетди* (Саид Аҳмад). *Узоқларга чўзилиб кетган дарё лабидаги майсалар устига палос, кўрпачалар солинди* (Ҳ. Зиёхонова).

г) Бир нафасда («моментально») юз бериши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, кучайтириш ҳаракатнинг тезлигига нисбатан бўлади, яъни ҳаракатнинг жуда ҳам сезилмас (қисқа) вақт моментида бажарилиши маъноси ифодаланади: *Қоронғида тугмачасини пийпаслаб юраманми. Яна ўти тегиб кетмасин, деб қўрқаман* (Ойбек). *Раис зум ўтмай, ўзи ййлаган фикрлардан ўзи чўчиб кетди* (Ш. Рашидов).

2. Айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг бошланиши (субъектнинг шу ҳолатни бажаришга тушиши) ва давом этиши маъносини билдиради. Бундай ҳолларда ҳам маъно, кўпинча, кучли оттенка билан ифодаланади: *Олдинги сафда ўтирганлардан бири туриб, ...яна сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди* (А. Қаҳҳор). *У, бирор киши билан учрашди дегунча, икки лунжини тўлдириб, гапга тушиб кетади* («Муштум»).

Кет кўмакчи феъли давомлиликини билдириши ва ҳаракатни кучли оттенкада ифодалаши билан бирга бу ҳаракатнинг олдин бўлмаганлиги, энди юзага келиши ва шу хилда давом этишини ҳам кўрсатади. Қиёсланг: *дўппослаб ётмоқ — дўппослаб кетмоқ, гапириб ётмоқ — гапириб кетмоқ*.

II. Кет кўмакчи феъли равишдошнинг -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг бошланиши (субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатни бажаришга тушиши) ва шу хилда давом этиши маъносини билдиради: *Ана шунда Арслонбек жаноблари токчадан бир тахта қоғоз олиб ўқий кетди* (Ҳ. Фулом). *Ўйин ҳам бир турли назокат касб этиб, Гулсинби йўрғалай кетди* (А. Қодирий).

Кет кўмакчи феълининг -а, -й аффикслари билан ясалган равишдошга бириккан формаси оддий сўзлашувда жуда кам қўлланади. Юқорида кўрсатилган маънони ифодалашда ҳам оддий сўзлашувда, асосан, кет кўмакчи феълининг -(у)б аффикси билан ясалган формасига бириккан тури қўлланади.

III. Етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда, ҳаракатнинг тўла даражада бажарилиши маъносини билдиради. Бундай ҳолларда ҳам маъно кучайиши бўлади: *Мажлисдан қўрқиш керак эмас, ҳаммамиз ҳам мажлисдан ўтганмиз. Сени ҳамма билади, бир пасда ўтасан-кетасан (А. Қаҳҳор). Бир учи совиқ қор бўронларидан бошланиб, охири қуёшли гирдобларда чўмилган қадим ва азим мамлакат ўпирилди-кетди (Ойбек).*

Кет кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда, маънонинг кучайиши, асосан, тезликка нисбатан бўлади. Равишдошнинг -(у)б аффикси билан ясалган турига бирикканда эса кучлилиқ ҳаракатнинг даражасига нисбатан бўлади. Қиёсланг: *ўтиб кетди — ўтди-кетди, ўпирилиб кетди — ўпирилди-кетди, ўзиб кетди — ўзди-кетди.*

Юбор. Бу кўмакчи феъл етакчи феълга: 1) равишдош ясовчи -(у)б аффикси орқали; 2) ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикади: *тўкиб юбормоқ, йиғлаб юбормоқ, ташлади-ворди, жўнади-ворди каби.*

I. Юбор кўмакчи феъли равишдошнинг -(у)б аффикси билан ясалган турига бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносини билдиради. Етакчи феълдаги ҳаракатнинг хусусиятига қараб тўла бажарилиш маъносига қўшимча тарздаги яна бошқа маънолар ҳам ифодаланади.

1) Юбор кўмакчи феъли айрим феъллар билан бирикканда ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди. Ана шу маъноси тўла бажарилиш маъносига қўшимча тарздаги маъно ҳисобланади. Бунда ҳаракатни ўз устига олган объектни ўзи мавжуд бўлган ўриндан бошқа томонга йўналтириш (юбориш) ифодаланади: *Сурхонни бўғиб, унинг сувини омборга буриб юбориш керак («Муштум»). Она кўриб-билиб туриб укасини қўлдан чиқарибди юборган катта ўғлидан хафа бўлди (Шуҳрат).*

2) Бирор феълдаги ҳаракат даражаси ҳар хил (паст, нормал, юқори) бўлиши мумкин бўлган ҳаракат бўлса, юбор кўмакчи феъли бундай ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, шу ҳаракатнинг юқори (кучли) даражаси юз беришини билдиради: *Хадича аянг яхши аёл-ку, ...лекин ўғлини талтайтириб юборибди-да (Ҳ. Назир). Булардан чиққан қаттиқ овоз қулоқни том битириб юборгудай эди (Ҳ. Назир).*

3) Бир нафасда («моментально») бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, ҳақнинг жуда қисқа (сезиларсиз) вақт моментида юз бериши билдиради, яъни маънонинг кучайиши тезликка нисбатан *Шайтон энди ёнбошга келтираман деб турганда милиб юборди (М. Исмоилий).*

II. Етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда ҳам ҳаракатнинг тўла даражада юз бериши маъносини билдиради ва маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Бунда маънонинг кучайиши тезликка нисбатан бўлади, ҳаракатнинг шартта, ўйлаб ўтирмасдан, тез бажарилиши ифодаланади: *Мен ҳам битта-ярим-та қирчиллама қиз топаман-у, у й л а н а м а н-в о р а м а н* (Уйғун). *Билмасам, ...«Отни олиб чиқ» деди. К е т д и-в о р д и* (П. Турсун).

Юбор кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда, ҳамма вақт *вор* тарзида қўлланади (*юбор//ювор > вор*).

Ташла. Бу кўмакчи феъл етакчи феълга: 1) равишдош ясовчи *-(у)б* аффикси орқали бирикади: *ёзиб ташлади*; 2) ҳеч қандай во-ситасиз бирикади: *ёзди-ташлади*.

1. *-(у)б* аффикси билан ясалган равишдошга бирикканда, худди *кет* ва *юбор* кўмакчи феъллари каби, ҳаракатнинг тўла (бутунлай) юзага келиши маъносини билдиради ва шу маънони кучли оттенка билан ифодалайди: *Ўрмонжон соқолини буткул қирдириб ташлагани...* (А. Қаҳҳор). *Бир қўли кўкраги аралаш до-ка билан боғлаб ташланган эди* (С. Зуннунова).

Ташла кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда етакчи феълдаги ҳаракатнинг хусусиятига қараб тўла бажарилиш маъносига қўшимча тарздаги яна бошқа маънолар ҳам ифодаланади.

1) *Ташла* кўмакчи феъли айрим феъллар билан бирикканда, ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди. Унинг ана шу маънони тўла бажарилиш маъносига қўшимча тарздаги маъно ҳисобланади: *Раҳматилла гўё ўз ғояларининг амалга оширидан умид узган ва бу ғояларни кўнглидан чиқариб ташлаган...* (А. Қаҳҳор). *Дастурхон ёзиб, топган-тутганини тўкиб ташлади* (С. Анорбоев).

2) Айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг юқори (кучли) даражада юз беришини билдиради: *Ўйинг куйгур бу камбағалчилик одамнинг ёруғ дунёдан бўлган умидини кемириб, зангдай еб ташлар экан* (А. Қаҳҳор). *Бу ёғини менга қўйиб берасиз, қийиб ташлайман* (Уйғун).

3) Айрим феъллар билан бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракатнинг тез, субъект учун қийинчиликсиз бажарилиши ҳам англашилади. Бу нарса *ташла* кўмакчи феълининг маънони кучайтириш хусусиятидан, шунингдек етакчи феълдаги ҳаракатнинг хусусиятидан келиб чиқади: *Муҳаммад Жамол пок, самимий ишқини тасвир этувчи янги-янги шеърларини шу замон тўқиб ташлар эди* (Ойбек). *Бошқалар бир йилда 70—75 лекция ўқиса, мен тезкорлик билан 250—300 лекция ўқиб ташлайман* («Муштум»).

4) Айрим феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бирдан ортиқ (кўп) марта юз бериши ифодаланади: *тирнаб ташлади, уриб ташлади, гапириб ташлади, тишлаб ташлади* каби.

Бундай бирикувларда ҳаракатнинг бирдан ортиқ юз бериши маъносининг ифодаланиши ҳам *ташла* кўмакчи феълининг маънони кучайтириш хусусияти билан изоҳланади.

2. *Ташла* кўмакчи феъли етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда ҳам етакчи феълдаги ҳаракатнинг тўла-тўкис (бутунлай) бажарилиши маъносини ифодалайди. Фарқ шундаки, етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бирикканда тўла-тўкис бажарилиш маъноси билан бирга ҳаракатнинг тез, бирпасда, шартта бажарилиши ҳам ифодаланади, яъни бунда маънонинг кучайиши ҳамма вақт тезликка нисбатан бўлади: *ёзиб ташлади — ёзди-ташлади*.

-(и)б аффикси билан ясалган равишдошга бирикканда ҳаракатнинг тез, бирпасда бажарилиши ифодаланиши мумкин. Лекин тезликнинг даражасидаги юқорилик етакчи феълга ҳеч қандай форма ёрдамисиз бириккандагича бўлмайди. Қиёсланг: *ёзиб ташлади — ёзди-ташлади*.

Сол. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг -(и)б ва -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикади: *Бутун дардини тўкиб солди. Тура солиб югуриб кетди*.

1. Равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда, ҳаракатнинг тўла-тўкис (бутунлай) бажарилиши маъносини билдиради ва шу маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Бу маънода у фақат объектли феъллар билан бирикади: *Сен менадан ҳар қанча хафа бўлсанг ҳам, кўнглимга тугиб қўйганимни энди айтиб солмасам иложи йўқ (А. Қодирий). Унинг кўзлари Жамилага бошқача боқар эди. Балки юрагида борини ҳозир очиб солмоқчи бўлгандир (Ж. Абдуллахонов)*.

Сол кўмакчи феъли ҳаракатнинг тўла, бутунлай бажарилиши маъносини ифодалаш хусусияти билан *ташла* кўмакчи феълига жуда яқин туради. Лекин у *ташла* кўмакчи феълига нисбатан жуда пассив. Бу кўмакчи феъл жуда кам феъллар билангина бирика олади. *Сол* кўмакчи феъли бирикадиган феъллар билан *ташла* кўмакчи феъли ҳам бирика олади, лекин *ташла* кўмакчи феъли бирика оладиган феълларнинг жуда кўпчилиги билан *сол* кўмакчи феъли бирика олмайди. Масалан, *кесиб ташламоқ, бўяб ташламоқ, ғижимлаб ташламоқ, ёндириб ташламоқ* каби бирикувлардаги етакчи феъл билан *сол* кўмакчи феъли бирика олмайди.

Шу нарса ҳам характерлики, *сол* кўмакчи феъли бирор феъл билан бирикиб, шу феълдаги ҳаракатнинг тўла (бутунлай) бажарилиши маъносини ифодалаган ҳолларда етакчи феъл бошқариб келган сўз билдирган нарса-предмет бирдан ортиқ бўлади. Шунинг учун ҳам етакчи феълга бошқарилган сўз кўп ҳолларда ё кўплик формасида бўлади, ёки контекстда шу сўз билдирган нарса-предметнинг кўплигини (бирдан ортиқлигини) кўрсатувчи сўз қатнашади: *Юрагига тўпланиб қолган ўз туйғуларини очиб солди (П. Турсун). Добротворцев бу жойлар ҳақида китобларда ўқиб билганининг ҳаммасини айтиб солмоқда (А. Мухтор). Ботиралига бор гапни айтиб солди (Ҳ. Ғулом)*.

2. Равишдошнинг -а аффикси билан ясалган турига бирикканда, ўзи ҳам деярли ҳамма вақт -(и)б аффикси билан ясалган равишдош формасида бўлади ва етакчи феъл билан бирга содда гап таркибидаги равишдош оборотнинг кесими вазифасида келади.

Бунда субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатни тугатган (бажарган) замоноқ, шу оннинг ўзидаёқ содда гапнинг кесими вазифасида келган феълдаги ҳаракатни бажаришга ўтиши (шу ҳаракатни бажариши) ифодаланади: *Йўлчи пичоқни ола солиб, узоққа отди (Ойбек). Саидғози қўлидаги қаламини қўй солиб, чапакка зўр берди (С. Анорбоев).*

Туш. Бу кўмакчи феъл, асосан, равишдошнинг *-(и)б* аффикси орқали ясалган турига бирикади ва қуйидаги маъноларни билдиради.

1. Ҳаракатнинг тўла бажарилиши маъносини пастга (қуйига) йўналиш оттенкаси билан ифодалайди: *Директор оғир гавдасини кўтариш учун жон-жаҳди билан интилди-ю, яна юмшоқ қумга ағдарилиб тушди (Ш. Рашидов).* От мункиб кетганда эгарнинг устидан *дўмбалоқ ошиб тушган паранжисиз қиз, ўйноқи каптардай абжирлик билан ўзини ўнгариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди (А. Қаҳҳор).*

Туш кўмакчи феъли билан ясалган бирикувларда баъзан равишдош формасидаги феъл тушириб қолдирилса ҳам ёки *туш* феъли тушириб қолдирилса ҳам асосий маъно ўзгармайди. Бундай ҳолларда қайси феълнинг асосий феъл эканлигини белгилаш қийинроқ бўлади. Масалан, *қовоғи осилиб тушди.* Бу гапдаги *туш* ёки *осил* феъллари тушириб қолдирилса ҳам асосий маъно ўзгармайди: *Мингбоши, қўққисдан чаён чақиб олгандай, сесканиб кетди. Ранги ўчди, қовоғи яна баттар тушди (М. Исмоилий).* Акасининг бу ҳаракатидан Раънонинг кўнгли бузилиб, *қовоғи осилди-ю, аразлаганча ҳовлига тушиб кетди (Ҳ. Назир).*

Равишдош формасидаги феълни тушириб қолдириш мумкинлигидан бундай ҳолларда *туш* феъли асосий феълдек кўринади. Ҳақиқатда эса *қовоғи осилиб тушди* бирикувида *туш* феъли асосий феъл эмас, балки кўмакчи феъл ҳисобланади.

2. *Ярашмоқ, ёқмоқ* каби айрим феъллар билан бирикканда субъектнинг ҳаракат йўналган объектга етакчи феълдаги ҳолатда ўринлашиши (шундай ҳолатда келиши) маъносини билдиради: *Ҳошиясига аллақандай живир-живир гул нақшланган бу тўн унинг паст бўйига, қотма гавдасига жуда ярашиб тушибди (Ҳ. Фулом).* Куй Ойқиз юрагига жуда ёқиб тушди шекилли, *ичида унга жўр бўлди (Ш. Рашидов).*

Ул. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикади. Маъноси:

1. Ҳаракат-ҳолатнинг юқори даражада (нормал ҳолатдан юқори) юз беришини билдиради: *соғиниб ўлмоқ, чанқаб ўлмоқ* каби: *Бай-бай-бай, совуқ еб ўлибсан-ку, уйга кира қол («Тошкент ҳақиқати»).* Бир оздан кейин чиқиб ойим билан *сўрашинг, кирмаганингиз учун қайин оналарингиз севинишиб ўлаётибдилар (А. Қодирий).*

2. Давомлилик, такрорийлик маъносини билдиради: *суриштириб ўлди, чақириб ўлди* каби: *Шу бугун ўзим уйқудан қолиб мудраб ўляман (Ҳ. Зиёхонова).* Аллавақгача ухлай олмадим, *қўрқиб ўлдим (Сўзлашувдан).*

Ўл кўмакчи феъли барча кўмакчи феъллардан фарқланувчи ўзига хос, қизиқ бир хусусиятга эга. Бу кўмакчи феъл етакчи феълдан олдин ҳам қўлланади: *ўлди севиниб, ўлди кула-кула, ўлди ёзғириб, ўлди суриштириб* каби. Бу ҳодиса оддий сўзлашувда кўп учрайди. Кўмакчи феълнинг етакчи феълдан аввал қўлланиши бошқа бирорта ҳам кўмакчи феълда учрамайди.

Ўл кўмакчи феъли етакчи феълдан олдин қўлланганда, маъно яна ҳам кучаяди: *суриштириб ўлди — ўлди суриштириб, севиниб ўлди — ўлди севиниб*. Бундай ҳолда *ўл* феъли алоҳида урғу билан айтилади. Ўл феъли мустақил феъл сифатида қўлланганда ҳам юқоридаги маънони ифодалай олади. Мустақил феъл сифатида қўлланганда ҳам, шунингдек кўмакчи феъл сифатида қўлланганда ҳам, кўпинча, салбий оттенкага эга бўлади. Шунинг учун ҳам субъект *ўл* феълини бу маънода ўз ҳаракатига ёки ўзи билан сирдош, ҳар нарсани тортинмай гаплашиши мумкин бўлган шахснинг ҳаракатига нисбатан қўллайверади. Лекин субъект учун жуда ҳурматли бўлган шахснинг ҳаракатига нисбатан қўлланмайди. Масалан, субъект ўзининг мудраш ҳаракатини ортиқ даражада юз беришини «мудраб ўляпман» тарзида ифодалайверади. Шунингдек ҳар нарсани очиқчасига гапираверадиган дўстига нисбатан «мудраб ўляпсан» деяверади. Лекин ҳар нарсани очиқ гаплашавермайдиган (азиз) меҳмонига нисбатан «мудраб ўляпсиз» демайди.

Кўр. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-(и)б* ва *-а, -й* аффикслари билан ясалган турига бирикади.

1. Равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракат синаш, билиш учун бажариладиган ҳаракат (билиш, синаш ҳаракати) эканлигини билдиради: *Зокир ота Сидиқжонга бир оз ғўза чоптириб кўрди-ю, чопиққа ниҳоятда чечан эканини кўриб: «Отангга раҳмат!» — деди (А. Қаҳҳор). Майли, толеи йўқ дўстингни бугун бўлмаса, эртага ёқлаш тўғрисида ўйлаб кўраман (Ш. Рашидов).*

2. *Кўр* кўмакчи феъли равишдошнинг *-а, -й* аффикслари билан ясалган турига ҳам бирикади. Бу ҳодиса фақат буйруқ майли доирасидагина учрайди, *кўр* феълнинг ўзи эса ҳамма вақт бўлишсиз формада қўлланади. Бунда ҳаракатни бажармасликни қатъий таъкидлаш, қатъий огоҳлантириш маъноси ифодаланади: *бора кўрма, ола кўрмасин: Формада олиб бора кўрма, ...ЗАГС мудирининг жини қўзғамасин тагин (А. Қаҳҳор). Қақилдоқсанки, отанг эшитакўрмасин, ... (Ойбек). Бу сирни ҳеч кимга айтма кўрма (Ғайратий).*

Қара ва боқ. Бу кўмакчи феъллар фақат равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикади ва *кўр* кўмакчи феъли равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикканда ифодаладиган маънони — етакчи феълдаги ҳаракат билиш, белгилаш, аниқлаш учун бажарилувчи ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *Малоҳат суриштиргани корхонага борибди. Суриштириб қараса, Жонфигон фақат ўн етти кун ишлабди холос (А. Қаҳҳор). Ҳа, яна бир камчилик: ...ҳужуминг бу сафар суст кўринади. Мана ўқиб боқ (Ойбек). Ҳар ҳунарнинг ўз завқи бор*

дейдилар, қани биз ҳам далага чиқиб боқайлик (Шухрат).

Бир хил маъно ифодаловчи *кўр, қара, боқ* кўмакчи феъллари ўртасида стилистик жиҳатдан бирор фарқ йўқ. Шунингдек улардан бирини фақат бирор шевага хос, деб ҳам бўлмайди. Бу кўмакчи феъллар жонли сўзлашувда ҳам, ёзувда ҳам аралаш қўлланаверади. Қуйидаги икки мисолда бунни очиқ кўриш мумкин: *Ўйлаб кўринг, бу улар учун жуда ҳам катта меҳнат, машаққат эмасми? Энди ўйлаб қарасам, у бахтини эмас, бахтсизлигини йўқотган экан (Саид Аҳмад).*

*Битта эмас қўлинг қизим,
Иккита-ку санаб боқ:
Санаб кўрар уяна жим, ...
(Т. Тўла).*

Булар ичида энг актив (кўп) қўлланувчиси *кўр* кўмакчи феълдир. *Қара* кўмакчи феъли унга нисбатан анча кам қўлланади. *Қара* кўмакчи феълига нисбатан *боқ* кўмакчи феъли яна ҳам кам қўлланади.

Бил. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-а, -й* аффикслари орқали ясалган тури билан бирикади ва етакчи феълдаги ҳаракатни бажаришга қодирлик, шу ҳаракатнинг субъект қўлидан келиши (бўлишсиз формада қодир эмаслик, қўлидан келмаслик) маъносини билдиради. Шунга кўра у ол кўмакчи феълнинг синоними ҳисобланади: *...фирқа сенинг душманларинг билан ҳам ҳисоблаша олади, турмушингни ҳам тузата билади (А. Қодирий).* Бунинг устига *Шерназарбой Шомурод бахши билан Вакил ўртасидаги адоват ва келишмовчиликлардан яхши фойдалана билди (Ж. Шарипов).*

Бадий адабиётларда *бил* кўмакчи феълнинг ҳам «мочъ», «уметь» маъноларида қўлланиши кўп учрайди. Лекин *бил* кўмакчи феъл «мочъ» маъносида қўлланганда жуда сунъийлик сезилади: *Содиқ Саркор чангалидаги калитларни икки-уч тортиб ҳам оли билмади (Ҳ. Шамс).* ...агар ўз дадаси ва акалари эшитса, улар *Йўлчининг шалоқ йигит эканига ишонадилар, ҳайдайдилар; кейин Йўлчини хизматкорликка оли билмайди (Ойбек).*

Бил кўмакчи феъли ақл билан бажариладиган ҳаракатларга нисбатан қўлланганда («уметь» маъносида қўлланганда), сунъийлик сезилмайди, балки адабий тил нуқтаи назаридан ҳам нормал ҳолат сифатида бўлаверади. Чунки бунда *бил* кўмакчи феълнинг маъноси унинг мустақил феъл сифатида қўлланганда ифодаладиган маъносига тўғри келади: *Лекин масала тўғри йўлни, ҳақиқатни кўрсата билишда (Ойбек).* ...ҳар бир меҳнаткаш оқни қорадан, дўстни душмандан ажрата билиши керак (Ҳ. Ғулом).

Ёз. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг *-а, -й* аффикслари билан ясалган турига бирикади ва қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Ҳаракатнинг юз беришига оз қолганлиги, лекин бажарилмаганлигича қолганлиги маъносини билдиради: *Қизнинг паранжисини кўриши биланоқ йигитнинг юраги қинидан чиқа ёзди*

(Ойбек). Агар Офтобхон тасодифан кириб қолмаса, онангдан аж-
ра ла ёзган экансан (Ҳ. Зиёхонова).

2. Ҳаракатнинг тўла даражада бажарилишига яқинлашганлик,
оз қолганлик маъносини билдиради: *Кумушбиби энди ўн еттини
қўйиб ўн саккизга қадам босганлигидан бўйи ҳам онасига ет-
а ёзган, аммо жуссаси онасига кўра тўлароқ эди (А. Қодирий).*
Механик-ҳайдовчи ярим соатдан бери чиқаза олмай, моторни гу-
виллатавериб ёнилғини тугата ёзган экан (Саид Аҳмад).

— *Қўлдошвой, рўйхат нима бўлди?*

— *Рўйхат тамом бўла ёзди (Ҳ. Шамс).*

Ёз кўмакчи феъли ҳаракатнинг бажарилишига яқинлашганли-
ги (бажарилиш арафасида эканлиги) маъносини ифодалаган ҳол-
ларда етакчи феъл, одатда, тугал бажарилиш маъносини ифода-
ловчи феъллар бўлади. Агар бирор феъл билдирган ҳаракат шун-
дай характерга эга бўлмаса, бу ҳаракатнинг бажарилишга яқин-
лашганлиги маъносини ифодалашда ёз кўмакчи феъли билан бир-
га *бўл кўмакчи феъли ҳам қўлланади: Ҳамма ўз пилласини то-
пишиб бўла ёзди-ю, ... (З. Фатхуллин). Мана, Қўкорол пах-*
тазори ғумай, қиёқ, печак каби ўтлардан тозаланиб бўла
ёзди (Ҳ. Назир).

Юқоридаги иккала пунктда келтирилган мисолларда ҳам ёз кў-
макчи феъли, умуман, оз қолганлик маъносини билдиради. Фарқ
шундаки, *йиқила ёзди, ўла ёзди* каби бирикувларда ҳаракатнинг
бажарилишига оз қолганлиги, лекин бажарилмаганлиги маъноси
(русча «чуть не...» деган маъно) ифодаланади. *Тугата ёзди, ўқиб*
бўла ёзди каби бирикувларда эса ҳаракатнинг бажарилмаганича
қолиши ифодаланмайди (яъни «чуть не...» деган маъно ифодалан-
майди), балки ҳаракатнинг тўла бажарилишга яқинлашганлиги
(тўла бажарилишга яқин ҳолатда эканлиги) ифодаланади.

* *

*

Кўриб ўтдикки, кўмакчи феълларнинг ҳар бири ўзи бирикиб
келган равишдош формасидаги феълнинг (асосий феълнинг) маъ-
носига турли қўшимча маъноларни ифодалаш учун хизмат қила-
ди. Кўмакчи феълларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга
бўлиши билан бирга улар маъно ва вазифаларидаги умумий то-
монлари билан маълум группаларга ҳам бўлинади. Масалан, кў-
макчи феълларнинг айримлари ҳаракат процессининг характе-
ристикасини кўрсатади, айримлари модал маъноларни ифодалай-
ди ва ҳоказо. Маъноси ва вазифасидаги ана шундай умумий то-
монларига қараб кўмакчи феълларни қуйидаги уч асосий группа-
га ажратиш мумкин:

1. Ҳаракат процессининг характеристикасини билдирувчи кў-
макчи феъллар.

2. Модал маъноларни ифодаловчи кўмакчи феъллар.

3. Йўналиш маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллар.

1. Ҳаракат процессининг характеристикасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар маъно ва вазифаларига кўра ўзаро яна алоҳида группаларга (турларга) бўлинади:

1) ҳаракатнинг бошланғич фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

2) ҳаракатнинг бажарилишдаги фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

3) ҳаракатнинг бажарилишга яқинлашган фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

4) ҳаракатнинг тўла (тугал) бажарилиш фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

5) ҳаракатнинг юқори фазасини (интенсив фазасини) кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

6) ҳаракатнинг нормал (тугал) даражага етмаган фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

7) ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар;

8) ҳаракатнинг бир марталигини билдирувчи кўмакчи феъллар;

9) ҳаракатнинг бир лаҳзада (сезиларсиз вақт ичида) юз беришини билдирувчи кўмакчи феъллар.

10) ҳаракатнинг бошланғич фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар группасига *бошла, кел, кет* кўмакчи феъллари киради.

Бошла кўмакчи феъли, умуман, ҳаракатнинг бошланиши, субъектнинг етакчи феълдаги ҳаракатни бажаришга киришиши маъносини билдиради. Бунда ҳаракатнинг бошлангандан сўнг давом этганлиги назарда тутилмайди. *Бошла* кўмакчи феъли ҳаракатнинг бошланиши маъносига бошқа бирор қўшимча маъно ёки қўшимча-оттенка ифодаламайди.

Кел кўмакчи феъли ҳар қандай феъллар билан эмас, балки баъзи феъллар билан бириккандagina ҳаракатнинг бошланғич фазаси юзага келиши маъносини билдиради. *Кел* кўмакчи феъли, асосан, аста-секин, даржама-даража ривожланиб, сўнггра тўла (нормал) ҳолатда юз берувчи ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бириккандagina ана шу маънони ифодалайди. Масалан, узумнинг пишиши, қўйнинг семириши, дарахтнинг гуллаши бирданига юз берадиган ҳодиса эмас, балки аста-секин, даражама-даража юз берадиган ҳодисадир. *Кел* кўмакчи феъли ана шундай ҳаракатдаги ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг бошланғич фазаси (бошланғич даражаси) юзага келиши маъносини билдиради: *пишиб келяпти, семириб келяпти, гуллаб келяпти, ўрганиб келяпти, қоронғилашиб келяпти* каби.

Кел кўмакчи феъли ҳаракатнинг умуман бошланиши маъносини эмас, балки бошланғич фазасининг юзага келиши ва ҳаракатнинг нормал даражага қараб йўналиши маъносини билдиради. Бунда ҳаракат нормал даражага қараб йўналишда (ривожланишда) бўлади.

Бундан ташқари, *кел* кўмакчи феъли ҳаракатнинг бошланғич фазасини билдирган ҳолларда, кўпинча, ҳаракат-ҳолатнинг жуда

элементар тарзда эканлиги англашилади. *Бошла* кўмакчи феъли эса бу маънони таъкидламайди, балки умуман бошланиш маъносини билдиради. Масалан, *бодом гуллай бошлади* деганда гуллаш ҳаракатининг бошланганлиги ифодаланади. Бунда, албатта, бодомда гуллар пайдо бўлган бўлади. *Бодом гуллаб келяпти* деганда эса бодомда ҳали бирорта ҳам тўла очилган гул йўқ бўлиши мумкин. Бунда бодомнинг гуллашга ўтиш процессида эканлиги (гулнинг бошланғич элементлари юз берганлиги) ифодаланади.

Кет кўмакчи феъли ҳар қандай феъллар билан эмас, балки баъзи феъллар билан бириккандагина ҳаракатнинг бошланғич фазасини кўрсатади. *Кет* кўмакчи феъли бирданига, бир нафасда бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда ҳеч вақт ана шу маънони ифодаламайди. Масалан, *синмоқ, қуламоқ, уйғонмоқ* феъллари билдирган ҳаракатлар бир нафасда («моментально») бажарилиши мумкин бўлган ҳаракатлардир. *Кет* кўмакчи феъли шу феъллар билан бирикканда ҳеч вақт ҳаракатнинг бошланғич фазасини кўрсатмайди. *Бошла* феъли эса ана шундай характердаги ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда ҳам ҳаракатнинг бошланиши маъносини ифодалайверади.

Кет кўмакчи феъли бир текисда давом этадиган характердаги ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бириккандагина шу ҳаракатнинг бошланғич фазасини (бошланғич фазаси юзага келишини) кўрсатади. Ҳаракат бир текисда давом этувчи ҳаракат бўлганидан бундай ҳолларда бошланғич фазадаги давомлилик ифодаланади, яъни ҳаракатнинг умуман бошланиши эмас, балки бошланиши ва шу бошланғич ҳолатдаги давомлилиги ифодаланади. *Бошла* кўмакчи феъли эса фақат ҳаракатнинг бошланиши маъносини билдиради. Қиёсланг: *гапира бошлади — гапира кетди, ўйнай бошлади — ўйнай кетди*.

Ҳаракатнинг бошланғич фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар ичида энг кўп (универсал) қўлланувчиси *бошла* кўмакчи феъллидир.

2) Ҳаракатнинг бажарилишдаги фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар группасига *ёт, тур, юр, ўтир, бор, кел, бер (вер)* кўмакчи феъллари киради. Бу кўмакчи феълларнинг ҳаммаси ҳам субъектнинг ҳаракат-ҳолатни бажаришда мавжудлигини (мавжуд бўлганлиги, мавжуд бўлиши), бажаришда давом этиши маъносини билдиради.

Ёт, тур, юр, ўтир кўмакчи феъллари ўзларига хос умумий белги-хусусиятлари билан *бор, кел* ва *бер (вер)* кўмакчи феълларидан фарқланади. Бу кўмакчи феъллар умуман субъектнинг ҳаракат-ҳолат процессида мавжуд бўлиши маъносини билдиради. Буларда ҳаракатнинг бошланиш ёки тугаш фазаларига муносабати ифодаланмайди: *ишлаб ётмоқ, ишлаб турмоқ, ишлаб юрмоқ, ишлаб ўтирмоқ* каби.

Бор ва *кел* кўмакчи феъллари субъектнинг ҳаракат-ҳолатни бажариш процессида мавжуд бўлиши маъноси билан бирга шу ҳаракат-ҳолатнинг бошланиш ва тугаш пунктларига муносабатини

ҳам ифодалайди, яъни булар ҳаракатнинг йўналиш бошланган ва йўналиш қаратилган пунктлар бўйлаб давом этувчи ҳаракат эканини билдиради: *тарбиялаб бормоқ, тарбиялаб келмоқ*.

Бер (вер) кўмакчи феъли равишдошнинг *-а, -й* аффикси билан ясалган формасига бирикканда, субъектнинг ҳаракатни бажариш процессида бўлиши маъносини (давомлилик маъносини) билдиради. Бундай ҳолларда *бер* кўмакчи феъли субъектнинг ҳаракатни бажариш процессида бўлиши маъноси билан бирга унинг (субъектнинг) шу ҳаракатдан қайтмаслиги, тўхтамаслиги, шу ҳаракатни қаршиликсиз, монеликсиз бажариши каби маъноларни ҳам ифодалайди: *ййнайверади, ишлайверади, ухлайверади* каби.

3) Ҳаракатнинг бажарилишга яқинлашган фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар группасига *қол* ва *ёз* кўмакчи феъллари киради.

Қол ва *ёз* кўмакчи феъллари ҳар қандай феъллар билан эмас, балки бирор ҳаракатнинг якунини, унинг тугаш пунктини билдирувчи *бўл, бит, ет* каби феъллар билан бириккандагина яқинлашганлик маъносини (ҳаракатнинг бажарилишга яқин фазада эканлигини) билдиради: *етиб қолдик, ета ёздик, битиб қолди, бита ёзди* каби.

Бошқа феъллар билдирган ҳаракатнинг бажарилишга яқин фазада эканлигини ифодалашда *қол* ёки *ёз* кўмакчи феълларидан олдин тугаллик маъносини ифодаловчи *бўл* кўмакчи феъли ҳам қўлланади: *ёзиб бўлиб қолди, ёзиб бўла ёзди; топшириб бўла ёзди, топшириб бўлиб қолди* каби. Бу маънода *ёз* кўмакчи феъли *қол* кўмакчи феълига нисбатан кам қўлланади. *Ёз* кўмакчи феълида яқинлик даражаси *қол* кўмакчи феълидагига нисбатан кучлироқ бўлади, яъни *топшириб бўла ёзди* бирикувида ҳаракат *топшириб бўлиб қолди* бирикувидагига нисбатан бажарилиш (тугаш) пунктига яқин ҳолатда бўлади.

4) Ҳаракатнинг тўла (тугал) бажарилиш фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар группасига *бўл, бит, битир, чиқ, ет, ўт, ол, қўй, кет, юбор, ташла, сол, туш* кўмакчи феъллари киради. Бу кўмакчи феъллар ичида энг кўп (универсал ҳолда) қўлланувчиси *бўл* кўмакчи феълидир.

Бит, битир кўмакчи феъллари тўла бажарилиш (тугаллик) маъносида *бўл* кўмакчи феълига нисбатан жуда кам қўлланади. Бу кўмакчи феъллар қўлланган ҳолларда тугаллик маъноси алоҳида таъкидланади. Шунинг учун ҳам *бит* ва *битир* феълларининг мустақиллик даражаси *бўл* феълидагига нисбатан кучлироқ бўлади: *ёниб битмоқ, еб битирмоқ* каби.

Чиқ кўмакчи феъли ҳаракатнинг тўла (тугал) бажарилиши маъносида қўлланганда ҳам шу феъл билдирган ҳаракатга хос хусусият маълум даражада сақланади. Шунинг учун ҳам *чиқ* кўмакчи феъли бирор феъл билан бирикиб, тугаллик маъносини ифодалаш учун шу феълдаги ҳаракатни ўз устига олган объект (ёки ҳаракат йўналган объект) кириш ва чиқиш пунктларига эга бўлган объект бўлиши керак бўлади. Акс ҳолда ҳаракатнинг ту-

галлиги маъносини ифодалаш учун *чиқ* кўмакчи феъли қўлланмайди.

Агар объект кириш ва чиқиш пунктларига эга бўлмаса, ёки феъл объектсиз бўлса, *чиқ* кўмакчи феъли ҳаракатнинг тугаллигини эмас, балки вақтнинг тугаллигини билдиради: *кечаси билан ёғиб чиқмоқ, кечаси билан эшикни қоқиб чиқмоқ* каби.

Ет кўмакчи феъли ҳам ҳамма вақт ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди. Бу кўмакчи феъл, асосан, даражама-даража юз берадиган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикади ва ҳаракатнинг тўла даражада юз бериши (тўла даражага етиши) маъносини билдиради.

Ўт кўмакчи феъли, асосан, воқеа-ҳодисаларнинг тугаллигини ифодалаш учун қўлланади: *тўй бўлиб ўтди* каби. Бу кўмакчи феъл ҳам ҳамма вақт ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди.

Ол ва *қўй* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг тўла бажарилиш фазасини кўрсатган ҳолларда ҳамма вақт ўзига хос бирор қўшимча оттенка ҳам ифодалайди. Масалан, *ол* кўмакчи феъли ҳаракатнинг субъект учун бажарилиши оттенкасини билдиради: *еб ол, ичиб ол* каби. *Қўй* кўмакчи феъли, кўпинча, ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрга қарама-қарши бажарилиши, тасодифан юз бериши маъносини билдиради: *еб қўймоқ, ичиб қўймоқ*. Лекин *ол* ва *қўй* кўмакчи феъллари тугаллик, тўла бажарилиш маъносини ифодаловчи сўз сифатида қўлланганда, улар ифодалайдиган бошқа маънолар асосий ўринда бўлмайди. Ҳатто баъзи ҳолларда улар ифодалайдиган қўшимча маънолар жуда сезиларсиз даражада бўлади ва фақат тўла бажарилиш маъносининг ўзи ифодаланади: «*чойингни ичиб қўй*» («қолмасин, ҳаммасини ич»).

Кет ва *юбор* кўмакчи феълларининг тўла (тугал) бажарилиш маъносида қўлланиши анча чегараланган. Бу ҳодиса шу феълларнинг ўзига хос хусусияти билан изоҳланади.

Ташла кўмакчи феъли ҳар жиҳатдан *кет* ва *юбор* кўмакчи феълларига яқин туради. Қиёсланг: *кўмилиб кетди — кўмиб юборди — кўмиб ташлади*.

Сол кўмакчи феъли ҳам ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди ва ҳаракат йўналган объектларнинг шу ҳаракатга тўла даражада тортилганлигини билдиради: *бор гапни айтиб солмоқ, тўкиб солмоқ* каби.

Туш кўмакчи феъли ҳам бу маънода жуда кам қўлланади ва, кўпинча, йўналиш оттенкасини ҳам ифодалайди: *йиқилиб тушди, сўлиб тушди* каби.

5) Ҳаракатнинг юқори фазасини (интенсив фазасини) кўрсатувчи кўмакчи феъллар группасига *кет*, *юбор*, *ташла*, *ўл* кўмакчи феъллари киради. Бу кўмакчи феъллар турли даражада (нормал, паст, юқори даражада) юз бериши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, ҳамма вақт ҳаракатнинг юқори даражаси (юқори фазаси) юз беришини билдиради: *семириб кетди, семиртириб юборди; чарчаб кетди, чарчатиб юборди, чарчаб ўлди*. *Ўл* кўмакчи феъли ҳаракат-ҳолатнинг *кет*, *юбор*, *ташла* кўмакчи феъллари билдирган даражадан ҳам юқорилигини

билдиради: қийналиб кетди, қийнаб юборди, қийнаб ташлади, қийналиб ўлди.

6) Ҳаракатнинг нормал (тўла) даражага етмаган фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъл — қол феъли аста-секин, даражама-даража ривожланиб, сўнгга тўла даражаси юз берувчи ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, шу ҳаракатнинг нормал даражага етмаганлигини (маълум даражада юз берганлигини) билдиради. Бу жиҳатдан у кет ва юбор кўмакчи феълларининг антоними ҳисобланади: *семириб қолибди — семириб кетибди*.

7) Ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши фазасини кўрсатувчи кўмакчи феъллар группасига *ол, қол, қўй* кўмакчи феъллари киради. Бу кўмакчи феъллар равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалган турига бирикканда, ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини билдиради. Бу маънони ифодалашда *ол* кўмакчи феъли объектли феъллар билан ҳам, объектсиз феъллар билан ҳам бирика олади. *Қол* кўмакчи феъли, асосан, объектсиз феъллар билан, *қўй* кўмакчи феъли объектли феъллар билан бирикади. Ҳаракатнинг бажарилиши ва ҳолатнинг юзага келиши маъносини ифодалаган ҳолларда *ол, қол* ва *қўй* феъллари ўз асл маъноларини маълум даражада сақлайди. Қиёсланг: *суяб олди — суяб қолди — суяб қўйди*.

8) Ҳаракатнинг бир марталилигини билдирувчи кўмакчи феъллар группасига *ол* ва *қўй* кўмакчи феъллари киради. *Ол* ва *қўй* кўмакчи феъллари айрим феълларга равишдош ясовчи *-(и)б* аффикси орқали бирикиб, ҳаракатнинг бир марта бажарилиши маъносини билдиради: *Айвонда ўтирган хотинлар оқсоқол опани кўриб, бир-бири билан кўз уриштириб олдилар (Саид Аҳмад). Сидиқжон... бош иргитиб, илжайиб қўйди (А. Қаҳҳор).*

— Ҳаракат бирдан ортиқ (такрорий) бажарилиши ҳам мумкин. Лекин шунда ҳам *ол* ва *қўй* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг ҳар сафар бир марта (бўлиниб-бўлиниб) бажарилишини билдиради: *Ҳамма болалар бир-бир шу томонга қараб олишарди (Р. Файзий). Эрининг қаҳр-ғзабидан юрак олдиргани учун ҳам орқасига қараб-қараб қўярди (Ш. Рашидов).*

9) Ҳаракатнинг бир лаҳзада (сезиларсиз вақт ичида) юз беришини билдирувчи кўмакчи феъллар группасига *кет, юбор, туш* кўмакчи феъллари киради. Бу кўмакчи феъллар бир нафасда юз бериши мумкин бўлган ҳаракатни билдирувчи феъллар билан бирикканда, ҳаракатнинг жуда тез, кўз очиб юмгунча бўлиб ўтиши маъносини билдиради: *чўчиб кетди, чўчиб тушди, чўчитиб юборди* каби. Бундай ҳолларда учала кўмакчи феъл ҳам маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Маънонинг кучайиши эса тезликка нисбатан бўлади.

2. Модал маъноларни ифодаловчи кўмакчи феъллар. Кўмакчи феълларнинг маълум бир группаси сўзловчининг ҳаракатга бўлган турли муносабатини кўрсатувчи маъноларни — модал маъноларни ифодалайди. Бундай маънолар ҳар бир кўмакчи феълнинг анализида айтиб ўтилган бўлса-да, бу ўринда қайси кўмакчи феълнинг модал маънони ифодалашини, шунингдек кўп маъноли кўмакчи

феълларнинг қайси бир маъноси модал маъно эканлигини кўрсатиб ўтамиз.

Кўмакчи феъллар ифодаладиган модал маънолар жуда хилма-хил. Модал маъноларни ифодалаш нуқтаи назаридан кўмакчи феълларни йирик-йирик группаларга ажратиб бўлмайди. Шу сабабли ҳар бир кўмакчи феълнинг қандай модал маъно ифодалашини алоҳида-алоҳида кўрсатиб ўтамиз.

Ол кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг -а, -й аффикслари орқали ясалган турига бирикиб, қодирлик маъносини ифодалайди: *қила олади, ёза олади, ўқий олади* каби.

Бил кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл ҳам равишдошнинг -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикиб, қодирлик маъносини билдиради: *қила билади, ажрата билади*.

Бўл кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл ҳаракатнинг бажарилиши учун объектив имкониятнинг мавжудлиги маъносини (мумкинликни) билдиради: *ўқиб бўлади* (ўқиш мумкин), *ўтиб бўлади* (ўтиш мумкин, ўтиш имконияти бор).

Қол кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда уч хил модал маъно ифодалайди:

1) Ҳаракатнинг тасодифан, кутилмаганда юз бериши маъносини билдиради: *Қандай қилиб бу хат қўлингга тушиб қолди?* (Ойбек).

2) Ҳаракатнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги, хоҳиш-ихтиёрга қаршилиги маъносини билдиради: *Нафас олса, жонбахшидан, дилкашидан айрилиб қоладигандек жим эшитди* (М. Исмоилий).

3) «Ғанимат» маъносини, ҳаракатни бажариш учун имкон берувчи шароит ўткинчи («ғанимат») шароит эканлигини билдиради: *Юр тезроқ, вагондан жой олиб қолайлик* (З. Фатхуллин).

Қол кўмакчи феъли равишдошнинг -а, -й аффикси билан ясалган турига бирикканда, турли майл формаларида қўлланишига қараб турли модал маъноларни ифодалайди.

Буйруқ майли формасида қўлланганда, хайрихоҳлик, илтимос, даъват, рухсат каби маъноларни ифодалайди: *ола қол, бера қолинг, ёза қолсин* каби.

Ижро майли формасида ҳаракатнинг мақсадга мувофиқ ҳолда, осонлик билан, ният қилгандек юз бериши маъноларини билдиради: *тушуна қолади, кета қолди, бера қолди* каби.

Шарт майли формасида сўзловчи ёки субъектнинг ҳаракатнинг тезроқ бажарилишига жуда тарафдорлиги, шунини жуда хоҳлаши маъносини билдиради: *Қани энди Ханкаси тушмагур уламани тақа қолса* (Саид Аҳмад). *Нима эди-я, эҳ, ...эсимга туша қолса-чи* (Р. Файзий).

Қўй кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл ҳаракатнинг хоҳиш-ихтиёрдан ташқари юз бериши, етакчи феълдаги ҳаракат бажарилмаслиги керак бўлган ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *Мени кечиринг, Эъзозхон, кўнглингизга озор бериб қўйдим* (Ҳ. Фулом).

Бер (вер) кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл равишдошнинг -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикканда, ҳаракатнинг тўсиқсиз, монеликсиз бажарилиши, ҳаракатнинг бажарилиши учун тўсиқ, монеликнинг йўқлиги каби модал маъноларни билдиради: *еяверади, кетавераман, беравер, олаверди* каби.

Кўр кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл икки хил модал маънони билдиради:

1) Равишдошнинг -а, -й аффикслари билан ясалган турига бирикканда, асосан буйруқ майлида ва бўлишсиз формада қўлланиб, ҳаракатни бажармасликни қатъий таъкидлаш, қатъий огоҳлантириш маъносини билдиради: *ола кўрма, бора кўрмасин* каби.

2) Равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда, етакчи феълдаги ҳаракат синаш, билиш (белгилаш) учун бажарилувчи ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *ўқиб кўр, еб кўрди, сўраб кўраман* каби.

Қара, боқ кўмакчи феъллари. Бу иккала кўмакчи феъл ҳам етакчи феълдаги ҳаракат синаш, билиш (белгилаш) учун бажарилувчи ҳаракат эканлигини билдиради: *ўқиб қара, ўқиб боқ, еб қара, еб боқ* каби.

Тур кўмакчи феъли. *Тур* кўмакчи феъли ҳаракатнинг вақтинча, бирор бошқа ҳаракат ёки ҳодиса юз бергунча бажарилишда (ёки бажарилмасликда) бўлиши маъносини («вақтинча», «ҳозирча» деган маънони) билдиради: *ишлай тур, бормай тур, айтмай тур* каби.

Юр, ўтир кўмакчи феъллари. Бу кўмакчи феъллар ҳаракатнинг бажарилиши маъқул эмаслиги, бажарилмаслиги керак бўлган ҳаракат эканлиги маъносини билдиради: *Мен уни излаб марказга бориб юрибман* (Ш. Ғуломов). *Бирор зиён-заҳмат етказиб юрмасин тагин* (С. Анорбоев).

Ўз кўмакчи феъли. Бу кўмакчи феъл ҳаракатнинг бажарилишига сал қолганлиги, лекин бажарилмаганлиги маъносини (русча «чуть не...» деган маънони) билдиради: *ўла ёзди, йиқила ёзди* каби.

3. Йўналиш маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллар. Ҳаракатнинг ўзга учун ёки субъектнинг ўзи учун бажарилиши (ҳаракат натижасининг ўзига ёки ўзгага йўналиши) маъносини ифодалаши билан *ол* ва *бер* кўмакчи феъллари алоҳида группани ташкил этади.

Ол кўмакчи феъли равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда, ҳаракат натижасининг субъект манфаатига йўналганлиги маъносини билдиради: *ўрганиб олмоқ, ўйнаб олмоқ* каби. *Бер* кўмакчи феъли равишдошнинг -(и)б аффикси билан ясалган турига бирикканда, аксинча, ҳаракатнинг ўзга учун бажарилиши маъносини билдиради: *ўқиб бермоқ, ўйнаб бермоқ, сўзлаб бермоқ* каби.

Ўзбек тилидаги *бор, кел, кет, юбор, туш* кўмакчи феъллари ҳам йўналишни билдиради. Лекин буларни йўналиш маъносини ифодаловчи *ол* ва *бер* кўмакчи феъллари билан бир группага киритиб бўлмайди. Чунки биринчидан, бу кўмакчи феъллар асосан йўналишни ифодаловчи кўмакчи феъллар эмас, яъни йўналиш маъноси

бу кўмакчи феълларнинг асосий маъноси эмас, балки бошқа бир маъносига қўшимча тарздаги маъноси бўлади. Масалан, *йиқилиб кетмоқ, учириб кетмоқ* бирикувларида *кет* кўмакчи феълнинг асосий маъноси ҳаракатнинг тўла (тугал) бажарилиши маъносидир. *Ёзиб олмоқ, ёзиб бермоқ* каби бирикувларда *ол* ва *бер* кўмакчи феъллари ифодалайдиган йўналиш маъноси шу кўмакчи феълларнинг асосий маъноси ҳисобланади. Иккинчидан, *ол* ва *бер* кўмакчи феъллари билдирадиган йўналиш ҳамма вақт шахсга қараб бўладиган йўналишдир: йўналиш ўзига ёки ўзгага бўлади. *Бор, кел, кет, юбор, туш* каби кўмакчи феъллардаги йўналиш бундай характерга эга эмас. Ана шу икки ҳодисани ҳисобга олиб, *бор, кел, кет, юбор, туш* кўмакчи феълларини йўналиш маъносини ифодаловчи *ол* ва *бер* кўмакчи феъллари қаторига киритмадик.

Юқоридагилардан маълум бўладикки, кўмакчи феъллар ҳозирги ўзбек тилида турли-туман маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади. Ҳар бир кўмакчи феъл бирор маънони ифодаловчи восита сифатида қўлланишда ўзига хос хусусиятларга эга. Бирор кўмакчи феълни у ёки бу маъносида хоҳлаган феъл билан қўллаш ҳамма вақт ҳам мумкин бўла бермайди.

Тўлиқсиз феъл

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқсиз феълнинг қуйидаги формалари қўлланади: *эди, экан, эмиш, эмас, эса*. Булардан *эмас* бўлишсиз форма ясовчи воситага, *эса* боғловчига айланган. Шу сабабли уларнинг биринчиси бўлишсиз форма ясовчи воситалар билан бир қаторда, *эса* қўшма гап баҳсида ўрганилади.

Тўлиқсиз феълнинг *эди, экан, эмиш* формалари ҳам ҳаракат маъносига эга эмас. Улар турли маъноларни ифодалаш учун турли грамматик вазифаларда қўлланади.

Тўлиқсиз феъллар отлар билан ҳам (отлар — кенг маънода), феъллар билан ҳам қўлланади: *боғ эди, ишлар эди* каби.

Тўлиқсиз феъл ҳар бир формасининг ўзига хос хусусияти билан бирга уларнинг учаласи учун умумий бўлган хусусиятлар ҳам бор. Улар қуйидагилар:

1. Тўлиқсиз феъл мустақил маънога эга эмас. Лекин тарихан мустақил маъноли бўлган.

2. Тўлиқсиз феъл ўзича ҳаракат билдира олмаслиги сабабли феълларга хос бўлишсизлик, даража, замон каби маъноларга ва бу маънони ифодаловчи формаларга эга бўла олмайди. Гарчи шахс-сон қўшимчалари тўлиқсиз феълга қўшилса-да, лекин улар билдирган шахс маъноси тўлиқсиз феълга эмас, балки кесим вазифасидаги бутун комплексга оид бўлади. Тўлиқсиз феълнинг яқка ҳолда тусланиши ҳақида гапириш мумкин эмас.

3. Тўлиқсиз феъл формаларида ўзак ва унга қўшилган аффикс ташқи томондан аниқ ажралиб туради: *эди (э+ди)*, *экан (э+кан)* каби. Лекин ҳозирги ўзбек тилида тўлиқсиз феълнинг ўзи мустақил маъносини сақламагани каби, унга қўшилган аффикслар ҳам шу форма доирасида ўз хусусиятини тўла сақламаган ёки бутун-

лай йўқотган. Ҳатто, ўтган замон феълининг бир неча турини ҳосил қилишда қатнашадиган *эди* тўлиқсиз феъли таркибидаги *-ди* форманти ҳам ўз хусусиятини тўла сақламаган.

4. Тўлиқсиз феъллар феъл формалари билан бирикканда, асосий феъл формасига хос маъно маълум даражада сақланиши мумкин. Лекин умумий маъно асосий феъл формаси билан тўлиқсиз феъл формаси маъносининг оддий арифметик йиғиндисидан иборат бўлмайди. Шунинг учун ҳам маълум формалар доирасида тўлиқсиз феълни тушириб бўлмайди ёки тушириш мумкин бўлган ҳолларда ҳам маъно бутунлай ўзгариб кетади. Масалан, ҳозирги тилда *ишлаётган экан*, *ишлагувчи эди* формаларидан *экан*, *эди* тўлиқсиз феълларини тушириб қолдириш мумкин эмас (*ишлаётган*, *ишлагувчи* формалари кесим бўлиб кела олмайди). *Ишлар эди*, *билар экан* феълларидан *эди*, *экан* тўлиқсиз феъли туширилса, аниқлик маъноси гумон маъноси билан алмашади ва ҳ.

Демак, асосий феъл+тўлиқсиз феъл типидagi қўшилмаларда маъно бутунлиги билан бирга форма бутунлиги ҳам бўлади.

5. Тўлиқсиз феъл билдирган маъно фақат бир сўзга эмас, балки конструкциянинг характерига қараб, бутун бирикмага ёки гапга оид бўлиши мумкин: «*Узунни қўй, қисқани кес*» *экан-да дунёнинг иши* (С. Айний). *Амали бўлгандан кейин эчкини тоғам деркансан-да* (Мирмуҳсин). *Давранинг тўрида ўтириб келган Комилжон эдик* (Саид Аҳмад). *Совет жангчиларининг бирдан-бир шиори «Ғалаба ё ўлим!» эди* (Ойбек).

6. Тўлиқсиз феъл формаларидаги биринчи товуш (э) нотурғун: у маълум фонетик шароитларда, бошқа товушнинг таъсири билан ёки позицион ҳолатига қараб, бошқа товушга ўтиши ёки тушиб қолиши мумкин. Бу ҳодиса, айниқса, оғзаки нутқда кўп учрайди: *ишларди*, *ишларкан*, *ишлармиш*; *ишлаганакан*, *ишласайди*, *ишлаганмиш* ва ҳ.

7. Тўлиқсиз феъл формалари отларга ҳам, феълларга ҳам бирика олади. Уларнинг тусланишли феълларга бирикишига нисбатан сифатдош ва равишдош формасига бирикиши кўп учрайди. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки икки феълнинг ўзаро бирикишида одатда равишдош ёки сифатдош формалари восита бўлади. Тўлиқсиз феълнинг тусланишли феъл формасига бирикиши нисбатан анча кейинги даврларда юз берган ва бунинг маълум сабаблари бор.

8. Бир кесим составида *эди*, *экан*, *эмиш* формаларидан битта-сининг қўлланиши ҳозирги ўзбек тилида асосий ҳолат ҳисобланади. Лекин, кам даражада бўлса ҳам, бир кесим составида икки тўлиқсиз феълнинг қўлланиш ҳоллари учрайди:

...бу сукунат яна қанча давом этар эди экан? (М. Исмоилий).

Бундай ҳолларда, одатда, тўлиқсиз феълларнинг бири ёки ҳар иккиси қисқарган ҳолда қўлланади: *айтармидийкин* каби:

Ана холос, бу одам мени танирмиди экан? ...шарманда бўлдим! (М. Исмоилий). Ёки булар кеча ҳар жой-ҳар жойда сочи-

либ, бурчак-бурчакда ётгани учун кўзга кўринмас эдимикин? (И. Раҳим).

9. Тўлиқсиз феъл формалари бир неча кесим учун бир ўринда (охирги кесим таркибида) қўлланиши мумкин. Бу кесимлар турли формадаги феъллар, шунингдек, отлардан ифодаланган бўлиши мумкин:

У Барно ҳақида ҳам, Гулчеҳра тўғрисида ҳам анча гаплар эшитган, Акмалнинг изтироб чекиб юганини ҳам билар, лекин Гулсум опа бунчалик фиғони чиқиб гапиришини биринчи кўриши эди (О. Ёқубов).

10. Тўлиқсиз феъл билан ҳосил бўладиган феъл формаларининг юзага келиши (шаклланиши) анча қадимдан бошланган. Шунинг учун ҳам бу формалар ҳозирги ўзбек адабий тилига асос бўладиган шева вакиллариининг ҳаммасига маълум ва улар оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам баб-баравар қўлланаверади: *ишлаган эди, ишлаган экан, ишлаган эмиш; ишламоқчи эди, ишламоқчи экан, ишламоқчи эмиш; ишлаётган эди, ишлаётган экан, ишлаётган эмиш* ва ҳ.

Лекин шундай форма ясовчи аффикслар ҳам борки, улар ўзбек тили қонуниятларига, норма сайлаш принципларига асосланмаган ҳолда («ҳар бир шевадан адабий тил учун бирор форма қабул қилиниши керак» деган қараш билан) адабий форма сифатида қонулаштирилган. Бу формалар 1929 йил имло конференциясида (норма сайлаш принципларига хилоф равишда) қонулаштирилганлиги сабабли ёзувда кам даражада бўлса ҳам, учраб туради. *-ётир, -жак* аффикслари шулар жумласидандир²¹. Бироқ шуниси характерлики, тўлиқсиз феъл формалари шундай аффикслар ёрдамида ясалган феъл формалари билан адабий тилда деярли қўлланмайди. Масалан, биз материал тўплаган манбаларда *бораётир эмиш, боражак экан, боражак эди* типидagi форма бирор марта ҳам учрамайди.

Энди ҳар бир тўлиқсиз феълнинг таҳлилига ўтаимиз.

Эди. Бу форма аслида тўлиқсиз феъл ўзагига ўтган замон феъли ясовчи *-ди* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида *эди* тўлиқсиз феъли қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Нарса, белги, ҳаракат кабиларнинг умуман ўтган замонга оидлигини билдиради: *Буларнинг кийимлари тоза ва янги эди. Мош ранг духоба дўппили бола болаларнинг энг каттаси эди (Ойбек). Кичкинализимда дадамлар билан отга мингашиб қовун сайлига чиқардик. Ушанда ҳам шунақа қамиш капалар бўларди, одамлар кечалари гулхан ёқишиб суҳбат қилишарди. Мен бўлсам эски жангномаларни эслардим (О. Ёқубов).*

Тўлиқсиз феълнинг *эди* формаси орқали ифодаланадиган ўтган замон маъноси билан бошқа ўтган замон феъл формалари ор-

²¹ Қаранг: Проф. Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, стр. 41.

қали ифодаланадиган ўтган замон маъноси бир хил эмас. Масалан, нутқ моментигача бажарилган ҳаракатни билдирувчи ҳар қандай феъл ўтган замон феъли деб қаралади. Бу феъллар билдирган ҳаракат-ҳолатларнинг бажарилиши сўзловчининг кўз ўнгида юз берган бўлиши мумкин: *Хатни тугатдим* (ҳозиргина). *Эди* формасида эса бошқачароқ ҳолатни кўрамиз. Буни осонроқ сезиш учун *эди* тўлиқсиз феълнинг отлар билан қўлланган ҳолатини олиб кўрайлик.

Эди тўлиқсиз феъли отларга бирикиб кетганда, нарса-ҳодиса ёки белгининг мавжуд бўлиши нутқ моментига нисбатан эмас, ҳозирга нисбатан олинади. Шу сабабли «Қачон?» сўроғига бўладиган жавоб ҳам *эди* формасида ўтган замон феълларидагидан бошқача бўлади. Масалан, «Хатни тугатдим» гапига нисбатан қўйиладиган «Қачон?» сўроғига «ҳозир», «эндигина» сўзлари жавоб бўлиши мумкин. Лекин «*Ҳақиқий эди*» формасига нисбатан қўйиладиган сўроққа бу сўзлар («ҳозир», «эндигина») жавоб бўла олмайди. Демак, ўтган замон феъл формаларида ҳаракат-ҳолатнинг нутқ моментига эмас, балки нутқ моментидан олдин (нутқ моментигача) бажарилиши ифодаланса, *эди* формасида нарса-ҳодиса белгининг ҳозир эмас, балки аввал, илгари (ҳозиргача) мавжуд эканлиги ифодаланади. Шу сабабли нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг аввалги ва ҳозирги ҳолатлари қиёс қилинганда, биринчи гапнинг кесими (аввалги ҳолатни билдирувчи кесим) *эди* формасида, ҳозирги ҳолатни билдирувчи гапнинг кесими ўтган замон феъл формасида бўлади. Лекин ҳозирги ҳолатни билдирган гапнинг кесими ҳеч вақт *эди* формасида бўлмайди:

Ким эди м? Энди ким бўлдим? (Саид Аҳмад).

Кейинги гапнинг кесими ўтган замон формасида бўлишидан қатъи назар, ундаги *бўлдим* феъли ўрнида *эди* тўлиқсиз феълни қўллаб бўлмайди.

Эди тўлиқсиз феъли нарса, ҳодиса, белги кабиларнинг мавжуд бўлишини нутқ моментига нисбатан эмас, балки ҳозирга нисбатан кўрсатишидан (ҳозир эмас, аввал, «илгари» маъносидан) бундай ҳолларда узоқ ўтган замон маъноси келиб чиқади. Лекин *эди* формасини фақат узоқ ўтган замоннигина ифодаловчи форма дея олаемиз.

Бу айтилганлардан «нутқ моментига муносабат ифодаланмайдиган замон формаси ҳам бўладими?» деган савол туғилиши мумкин.

Аввало айтиш керакки, нутқ моментига муносабатни кўрсатиш мустақил феълларда бўлади. Бундай феълларда бажарилган, бажарилаётган ёки энди бажариладиган ҳаракат ифодаланади (абсолют замон): *келди, келяпти, келади*. Демак, бундай феълларда ҳаракат замон билан боғлиқ ҳолда юзага келган, юзага келаётган ёки энди юзага келадиган процесс тарзида ифодаланади.

Мустақил маънога эга бўлган феъл отлар билан бирикиб, боғлама вазифасида қўлланганда ҳам от орқали ифодаланган нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг юзага келганлиги, юзага келаётганлиги ёки энди юзага келиши ифодаланади: *гўзал бўлди, гўзал бўляпти, гўзал бўлади*. Демак, буларда ҳам нутқ моментига муносабат бор.

Шунга кўра, *ғўзал бўлган* — ўтган замон, *ғўзал бўляпти* — ҳозирги замон, *ғўзал бўлади* — келаси замон ҳисобланади.

Тўлиқсиз феълларда бутунлай бошқача ҳолни кўрамиз. Тўлиқсиз феъл айрим ҳолда ҳаракат тушунчасига эга эмаслигидан, унда бажариладиган нарса ҳам йўқ. Бажариладиган нарса йўқ бўлгач, ўз-ўзидан, унда нутқ моментиға муносабат ифодаловчи формаларнинг бўлиши ҳақида гапириш ҳам мумкин эмас. Тўлиқсиз феълнинг бугунги ўзбек тилида ҳозирги ва келаси замон формаларига эга эмаслиги ҳам унинг ана шу хусусиятлари билан изоҳланади.

Эди формасидаги *-ди* аслида ҳаракатнинг нутқ моментиға муносабатни кўрсатувчи аффикс (ўтган замон феъли ясовчи аффикс) бўлса-да, лекин тўлиқсиз феълнинг хусусияти таъсирида унинг (*-ди* аффиксининг) ана шу хусусияти ҳам ўзгарган. Бу аффикс *эди* формаси таркибида ҳам ўтган замонни ифодалаш хусусиятини сақлаган, лекин тўлиқсиз феълда бажариладиган нарса бўлмаганидан *эди* формасида нутқ моментиға муносабат ифодаланмайди, балки нарса-ҳодиса ёки белгининг ҳозир эмас, балки умуман аввал мавжуд бўлганлиги маъноси ифодаланади.

Демак, *эди* формаси нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг ҳозирга эмас, ўтмишга (илгарига) оидлигини ифодаловчи формаға айланган. Нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг ўтмишга оидлигини (илгари бўлганлигини) ифодалашда (нутқ моментиға муносабатсиз) боғлама вазифасини бажариши мумкин бўлган феълларнинг бирор ўтган замон формаси эмас, балки фақат *эди* тўлиқсиз феъли қўлланади. *Эди* тўлиқсиз феъли ана шу вазифани бажарувчи ягона формаға айланган. Бадий асарларда *эди* формасининг жуда кўп қўлланишининг сабаби ҳам ана шунда.

Хуллас, мустақил маъноға эга бўлган феъллар ўтган замон формасида боғлама вазифасида келганда, нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг нутқ моментидан олдин (нутқ моментиғача) юз берганлигини ифодалайди. От кесимлар *эди* тўлиқсиз феъл формасида бўлганда эса нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг нутқ моментида олдин юз бериши эмас, балки ҳозиргача (аввал, илгари) мавжуд бўлганлиги ифодаланади. Демак, нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг нутқ моментиға муносабати бевосита эмас, балки восита орқали — «ҳозир» орқали ифодаланади.

2. *Эди* тўлиқсиз феълнинг биринчи маъноси ҳақида гапирганда айтдикки, бунда нарса-ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларнинг ҳозир эмас, балки илгари, аввал мавжуд бўлганлиги ифодаланади. Бундай ҳолларда нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг ҳозир мавжуд ёки мавжуд эмаслиги назарда тутилмайди, яъни ҳозирги вақтға муносабати ифодаланмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *эди* формаси нарса-ҳодиса, белги ва шу кабиларнинг бошқа бирор нарса-ҳодиса юз бергунгача ёки ҳозиргача мавжуд бўлганлиги, бажарилганлиги маъносини ҳам ифодалайди. Бу ҳолда нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг мавжуд бўлганлиги бошқа бирор ҳодиса, белги кабиларнинг юз бериш вақтиға нисбатан ёки айтилаётган вақтға нисбатан олинади: *Эл-*

дан бурун отланган сиз эдингиз-ку, мана энди кун ёниб кетди (Ойбек).

Бундай ҳолларда ҳам эди формаси орқали ўтган замон ифодаланиши мумкин. Бунда нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг мавжудлиги илгари, аввал эмас, балки нутқ моментида бир неча дақиқа олдинга тўғри келиши мумкин. Масалан, бирор нафис чинни идиш ерга тушиб синса, шу синган оннинг ўзидаёқ «яхши эди», «чиройли эди» ёки «топилмас нарса эди» дейиш мумкин. Бунда шу нарсанинг «яхши», «чиройли» ёки «топилмас нарса» эканлиги синиши юз бергунга қадар (синиш юз берган вақтга нисбатан) олинади. Демак, эди тўлиқсиз феъли бу маънода ҳам нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг нутқ моментида мавжуд бўлганлигини билдирмайди.

Лекин бундан эди тўлиқсиз феълининг бу маъноси ҳам биринчи маъносининг ўзи экан, деган хулоса чиқмайди. Биринчи маъносида нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг умуман ўтган вақтларда (илгари, аввал) мавжуд бўлганлиги ифодаланса (ҳикоя қилинса), иккинчи маъносида эса нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг мавжуд бўлганлиги бошқа бирор ҳодисага ёки «ҳозир»га нисбатан олинади. Шу сабабли эди тўлиқсиз феъли бу маънода қўлланганда (бошқа гап бўлмаган ҳолларда ҳам), айтиладиган нарса-ҳодиса, белги кабиларнинг энди йўқлиги, бор-йўқлиги маълум эмаслиги ёки уларда бирор ҳодиса юз берганлиги ва шунинг каби маънолар англашилиб туради ва айтиладиган фикр фақат кесими эди формасидаги гап билан тугамаганлиги, балки унга қандайдир муносабатни ифодаловчи яна бошқа гап ёки гаплар борлиги сезилиб туради: *Алиохун, ҳаммамизга бир кампир керак эди (Ойбек). Дам олиш кунлари тўйиброқ ухлаб олиш одатингиз бор эди (И. Султон). Қилиғи совуқнинг қилган ишини қаранг, яппа-янги кўйлак эди-я (Саид Аҳмад).*

Келтирилган мисолларда эди тўлиқсиз феъли қўлланмаса, айтиладиган нарсанинг ҳозирги вақтга оидлиги ифодаланади. Лекин буларда эди тўлиқсиз феълининг қўлланиши ўтган замон маъносини ифодалаш учун эмас, балки нарса-ҳодисанинг юз берган бошқа нарса-ҳодисага нисбатан ёки ҳозирга муносабатини ифодалаш учундир. Ана шундай муносабат борлигидан (буни тўлиқсиз эди феъли ифодалайди) ҳали айтиладиган нарсанинг тугамаганлиги, кесими эди формасидаги гап билдирган фикрга бирор муносабатни ифодаловчи бошқа гап ёки гаплар борлиги сезилиб туради. Ҳақиқатда ҳам шундай гап (гаплар) бор:

Алиохун, ҳаммамизга бир кампир керак эди, яхши бўлибди ўз ичимиздан чиқди (Ойбек). Келинойи, бугун жуда эрта турибсиз? Дам олиш кунлари тўйиброқ ухлаб олиш одатингиз бор эди (И. Султон). Ҳожимат ўлгур томдан келиб устимиздан бир челақ сув қуйиб юборса бўладими... Қилиғи совуқнинг қилган ишини қаранг, яппа-янги кўйлак эди-я... (Саид Аҳмад).

Эди тўлиқсиз феъли бу маънода қўлланганда, нарса-ҳодиса белги кабиларга бўлган муносабат ҳозир нуқтаи назаридан бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда аввал ёки ҳозир мавжуд бўлган

наrsa, белги кабиларда келасида, энди бирор ҳодиса юз бериши маълум бўлади. Бир мисол:

— ...*Бордию оқ подшо қулатилса... уезд ҳокими лавозимига олмонлар келиб йлтирса, унда на йлур?!*

— *Нима бўларди, Хўжа али эди, Алихўжа бўлади-да!* (Н. Сафаров, «Уйғониш»).

Айтилганлар ва келтирилган фактлар эди тўлиқсиз феъли бу маънода замон ифодаловчи форма сифатида эмас, балки муносабат ифодаловчи форма сифатида қўлланишини кўрсатади.

3. Эди тўлиқсиз феълининг пайт маъносига эгалиги ва муносабат (алоқадорлик) кўрсатиш хусусиятига эгалиги таъсирида ҳозирги ўзбек тилида унинг (эди тўлиқсиз феълининг) яна бир янги вазифаси юзага келган. Эди тўлиқсиз феъли пайт маъносини ифодалаш ва пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун ҳам хизмат қилади: *Алижон Латофатнинг шу илтимосига жавобан «бугун ҳам таклиф қилса, нима деб жавоб бераман» деган мулоҳазада эди, коридорда эшитилган оёқ товуши билан хаёли бўлиниб кетди* (Х. Нуъмон).

Юқорида эди тўлиқсиз феълининг кўрсатилган уч хусусияти отлар ва феъллар билан қўлланган ҳолати учун умумий. Бундан ташқари, эди тўлиқсиз феълининг сифатдош ва равишдош формаларига бирикишидан ўтган замон феълининг бир қатор формалари, *-(а)р* аффиксли сифатдошга бирикишидан эса шартли майл формаси ҳосил бўлади. Бу формаларга хос хусусиятлар ўз ўрнида («Феъл замонлари» ва «Шартли майл» бўлимида) текширилади. Бу ўринда эди тўлиқсиз феълининг айрим феъл формаларига бирикиши орқали ифодаланадиган модал маънолар ҳақида қисқача тўхтаб ўтамиз.

Эди тўлиқсиз феълининг буйруқ-истак майли иккинчи ва учинчи шахс формаси билан қўлланиши кўп учрайди: *боргин эди, борсин эди* каби. Бундай ҳолларда ифодаланадиган маъно ҳақида туркологик адабиётларда турлича фикрлар бор²². Ўзбек тили фактлари бу фикрларни қувватламайди.

Буйруқ-истак майли формасида ҳаракатни бажариш истаги ҳаракатни бажаришга ундаш, буйруқ каби маънолар ифодаланади. Ҳаракатнинг бажарилиши келгусига оид бўлади. Бу форма билан эди тўлиқсиз феълининг қўлланиши натижасида ўтган замон маъноси ифодаланади. Демак, буйруқ-истак формаси ва эди тўлиқсиз феълининг маъно хусусияти таъсирида *-гин+эди, -син+эди* ёрдамида ясалувчи формаларда ҳаракатнинг бажарилмаганлиги, бўлишсиз формада эса — бажарилганлиги маъноси келиб чиқади: *келсин эди* (келмаганлик), *келмасин эди* (келганлик). Буйруқ-истак формасини эди тўлиқсиз феъли билан қўллаш фақат шу маънони ифодалаш учунгина бўлмайди. Эди тўлиқсиз феълини қўллаш билан бу формада муносабат ифодаланади, яъни шу форма

²² Қаранг: А. А. Юлдашев. Аналитические формы глагола в тюркских языках, М., 1965, стр. 207—213; Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 320-бет.

даги феъл билдирган ҳаракатнинг истак-хоҳиш тарзидаги бошқа ҳаракатга муносабати борлиги ифодаланади. Субъект шу ҳаракатнинг бажарилишини хоҳлар экан (ёки хоҳламас экан), *-гин+эди* (*-син+эди*, *-нг+эди*) формасидаги феъл билдирган ҳаракатни бажариши керак эди (ёки бажармаслиги керак эди) деган маъно ифодаланади. Шу сабабли *-гин+эди*, *-син+эди* каби формадаги феъл қўлланган гаплар олдида, кўпинча, шарт маъносини билдирувчи гаплар ҳам қўлланади (қўлланмаган тақдирда ҳам шундай маъно англашилаверади): *Бунақа экан, мажлиснинг охиригача ўтиринг, нимани ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганлигингизни коммунистларга айтинг эди* (А. Қаҳҳор). *Унақа олифта бўлса, келмасин эди* (А. Қаҳҳор). *Айтинг эди*, айб ўзингизда (М. Исмоилий).

Демак, *эди* тўлиқсиз феъли буйруқ-истак формаси билан қўлланганда, қуйидаги ҳодисаларни кўриш мумкин: Биринчидан, бу формадаги феъл билдирган ҳаракат субъект истаган бирор ҳаракатнинг амалга ошиши учун бажарилиши лозим бўлган ҳаракат бўлади. Иккинчидан, бундай ҳолларда ҳам исталган, ихтиёр этилган ҳаракат бўлади. Лекин бу ҳаракат *-гин+эди*, *-нг+эди*, *-син+эди* формасидаги феъл билдирган ҳаракат эмас, балки унга муносабатда бўлган қандайдир бошқа ҳаракат бўлади. Учинчидан, буйруқ-истак формаси билдирган истак, хоҳиш сўзловчининг хоҳиши, истаги бўлади: *олгин, айтсин. Эди* тўлиқсиз феъли қўлланганда ифодаланадиган истак эса ҳаракат субъектининг истаги бўлади: *(Буни истаса) этароқ келсин эди*. Тўртинчидан, бу формада субъект истагининг амалга ошиши учун айтилаётган ҳаракатнинг бажарилиши керак бўлгани ифодаланибгина қолмайди. Бунда субъект ўз хоҳишининг амалга ошиши учун керак бўлган ҳаракатни бажармаганликда айбланади, яъни бунинг учун айбдор ҳаракат субъектининг ўзи эканлиги ифодаланади. («Хоҳлар экан, нега шундай қилмади» деган маъно ифодаланади). Бу формада *эди* тўлиқсиз феъли қўлланиши сабабли айтилаётган нарсаси ҳодисанинг аниқ тарзда экани таъкидланади. Буйруқ-истак майли биринчи шахс формасининг *эди* тўлиқсиз феъли билан қўлланмаслиги ана шу сабаблидир.

Буйруқ-истак майлининг иккинчи шахс формаси сўзловчининг алоҳида туйғусини, ҳис-ҳаяжонини, айтаётган нарсасининг жуда «бошқача» эканини ифодалаш учун ҳам қўлланади. Агар айтилаётган нарса бошқа бирор нарсасига қиёсланадиган бўлса, иккинчи шахс буйруқ-истак формаси икки марта қўлланади ва биринчиси *-у* (*-ю*) юкламаси билан қўлланади. *Эди* тўлиқсиз феъли шу маънодаги иккинчи шахс буйруқ-истак феъли билан қўлланганда, ҳаракат-ҳодисанинг ўтган замонга оидлиги ифодаланади, холос: *Қаёққа кетаётганини сўрадим. Қирдаги лолани кўринг эди-ю, Асалхонни кўринг эди. «Тезроқ борай, опажон кутаётгандир...» дейди қизи тушмагур* (Ҳ. Ғулом).

Риторик сўроқли гапларда буйруқ-истак майлининг учинчи шахс формасида ҳаракатнинг инкори ифодаланади: *Қаердан билсин* (билмайди). *Қандай ишласин* (ишлай олмайди). *-син эди*

формаси -мас эди формаси билан алмаштирилиши мумкин: *Ўзи пайдо бўлмагандир-ку, бирор киши йўлаб чиқармаганда, радио қандай бўлсин эди* (Н. Сафаров).

Эди тўлиқсиз феълининг шарт майли формаси билан қўлланиши ҳам жуда кўп учрайдиган ҳодиса. -са+эди ёрдамида ясалувчи форма мустақил гап ёки эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланиши мумкин. Мустақил гапнинг кесими вазифасида қўлланганда, шарт майли формасига хос истак маъноси нисбатан кучли тарзда ифодаланади. Бу формада эди тўлиқсиз феъли қўлланиши билан «ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги номаълум» деган муносабат ифодаланади. Демак, бунда истак бор-у унинг амалга ошиши эса «лекин» ҳолатида бўлади. Шу сабабли -са+эди ёрдамида ясалувчи формадаги истак хаёлий, амалга ошиши шубҳали ҳолдаги истак бўлади: *Ҳозир унинг дили нақадар типирчилаб йўнаётганини, мияси хилма-хил саволларга тўлиб-тошганини ўртоқлари сезса эди* (Ҳ. Назир). *Яқинда бўлиб ўтган мажлисда парторг бизнинг звенони мақтади...* *Кўнглим тоғдай кўтарилганини билсанг эди* (Ж. Абдуллахонов).

Кўриб ўтилган формада истак билан бирга ҳамма вақт муносабат ҳам ифодаланиши бўлишсиз аспектда яна ҳам аниқроқ кўринади. Бундай ҳолларда ҳаракатнинг бажарилмаслигини ишташ маъноси билан бирга ҳаракатнинг бажарилиши эҳтимолдан узоқ эмаслиги ифодаланади ва шу нарса алоҳида таъкидланади: *Бир кун «Элобод» колхози сени бағримдан узмаса эди,— деди айёрча илжайиб раис* (Ойбек). *Бугун яна ота билан орамизда гап қочмаса эди* (Ҳ. Нуъмон).

Эргаш гапнинг кесими вазифасида келган шарт майли формаси шарт, сабаб, пайт каби маъноларни ифодалаши мумкин. -са эди формаси фақат шарт маъносида қўллана олади ва бунда ҳам эди тўлиқсиз феъли муносабат ифодалайди: *Агар менга ўхшаган авиациячи бўлсангиз эди, ватанимизнинг қанчалик катталигини кўрган бўлар эдингиз* (Ғ. Ғулум).

Экан. Бу тўлиқсиз феъл отлар билан, феълнинг -(и)б, -а, -й ва -гач аффикслари ёрдамида ясалувчи равишдош формаларидан бошқа ҳамма формаси билан қўллана олади. Лекин унинг от ва феъллар билан қўлланганда ифодалайдиган маънолари теппа-тенг эмас. Шу сабабли бу икки ҳолатни алоҳида олиб қараган маъқул.

Отларга бирикканда:

1. Ўзи бирикиб келган сўздан англашилган нарса, ҳодиса, белги кабиларнинг аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлганини билдиради: *боғ экан, чиройли экан, ўнта экан* каби. Кейин маълум бўлиш сўзловчининг ўз кузатиши, текшириши йўли билан ёки ўзгадан эшитиш йўли билан бўлиши мумкин: *Исомиддин махсум... қўлидаги тангаларни санаб кўрди, йигирма танга экан* (С. Айний). *Бу бир ғариб мусофир экан, борадиган жойи йўқ экан, бирга олиб келдим* (С. Айний).

Халқ мақоллари ва маълум нарсаларни билдирадиган бирикмалар экан тўлиқсиз феъли билан қўлланганда, айтилаётган нарсанинг тўғрилиги яна бир тасдиқлангани, уни яна бир бор билган-

лик ифодаланади: *Нима қилай, жонимни жабборга бериб ишлаганим билан биров ҳолинг не демаса...*, *Тўқайга ўт кетса, ҳўли-қуруқ баравар экан. Бизга ўхшаганларнинг меҳнати кўйиб кетяпти (Саид Аҳмад). Тушунмагандан кейин қийин экан-да. Тавба, ҳар ким кириб раисга дўқ қила берса-я! (Уйғун).*

2. Ўзидан олдин ёки кейиндаги гапдан англашилган нарса, ҳодиса кабиларнинг сабаби экан тўлиқсиз феъли бирикиб келган сўз билдирган нарса, ҳодиса, белги ва ш. к. экани маъносини билдиради: *Қўнғил экан, нима ҳам деб бўлади, ... (А. Қаҳҳор). Бу нарсанинг ўз-ўзидан рўй бермаслигига ақлим етади, шундай бўлса ҳам, инсончилик экан-да... (Б. Кербобоев). Жигар экан, машина орқасидан юраги увушиб қараб қолди (Саид Аҳмад).*

3. Нарса, ҳодиса, белги ва ш. к.нинг фақат экан тўлиқсиз феъли бириккан сўз билдирган нарса, ҳодиса, белги билан чегараланмаслиги маъносини («...гина эмас» деган маънони) билдиради. Бундай ҳолларда таъкидни кучайтириш учун, кўпинча, -ку (-у) юкламаси ҳам қўлланади: *Ҳали жонивор экан, у савилдан (кўприқдан) одам ҳам зўрға ўтади-ку (М. Исмоилий). ...ҳали битта Фосих афанди экан-у, мингта Фосих афанди келиб гувоҳликка ўтганда ҳам... хайр, бу гапни қўййлик (М. Исмоилий). Йўқ-йўқ, соат экан-ку, минут, секундида ҳам гап кўп (Саид Аҳмад).*

4. Шарт маъносини билдиради ва экан тўлиқсиз феъли билан шаклланган сўз шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Қишининг қўли узун экан — юлдузни ҳам узиб олади, қўли қисқа чўнтагидагини ҳам ололмайди (Ойбек). Дарахтнинг илдизи сувда экан, ундан мева умид қилиш мумкин (С. Айний).*

Бу форма, худди шарт майли формаси каби, сабаб оттенкасидаги шарт маъносини ифодалаш учун ҳам кенг қўлланади: *Агар Олтинсой фойдали экан, мутахассислар нега индамайдилар? (Ш. Рашидов). Сиз император жаноблари томонидан қўйилган намоёнда экансиз, халқнинг арзини тингланг... (Н. Сафаров).*

5. Сабаб маъносини билдиради ва у билан шаклланган сўз сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Раҳбар эканмизми, ҳамманинг кўзи бизда бўлади, меҳмонлар ҳам беҳисоб... (Ш. Рашидов). Мен ижроком эканман, қўл остимда ким ишлашидан қатъи назар, ҳаммасидан интизом ва ҳисоб талаб қилишга мажбурман (Ш. Рашидов).*

6. Муносабат билдиради. Бундай ҳолларда ҳам экан формасига хос «кейин билганлик» маъноси йўқолмайди. Лекин муносабат ифодалаш асосий ўринда бўлиши сабабли экан тўлиқсиз феълнинг тушириб бўлмайди. *Экан формасининг қўлланиши шу гап билдирган нарсага алоқадор нимадир борлиги, ҳали айтиладиган нарса борлигига ишора қилиб туради: Шаҳарда юргани ҳам дуруст экан, қулоғимиз тинч эди (Уйғун). Аҳмаджон дарҳол ўзини уйиб*

қўйилган ғишт орқасига олган эди, бу ёғ чуқурлик экан, ағдарилиб тушди (А. Қаҳҳор).

7. Пайт эргаш гапнинг кесими составида пайт маъносини ифода-
далаб келади. Бундай ҳолларда пайт эргаш гап кесими билдирган
нарсa, ҳодисa, ҳолат ва ш. к. вақтида бош гапдаги ҳаракат, ҳолат
кабиларнинг юз бериши маъноси ифодаланади: *Анвар сунада ўрда
юмушларидан баъзисини қилиш билан машғул экан, ичкари-
дан Раъно чиқиб келди (А. Қодирий). Бир вақтлар ҳали мен йўқ
эканман, у мана шундай ёш тўкиб, дадамни жангга кузатган.
Мана энди мени кузатиши керак (А. Мухтор).*

Тўлиқсиз феълнинг экан формаси шу маънода фақат китобий
тилда қўлланади, оддий сўзлашувда қўлланмайди.

Экан тўлиқсиз феъли бу маънода қуйидаги хусусиятга эга бўл-
ган сўзлар билан бирика олади:

а) ҳолат маъносига эга бўлган сўзлар билан: *Гулнор айвонда
қуруқ бўйра устида ўтириб, махси кийиш билан овора экан,
Унсин кириб келди (Ойбек). Мен беморни қулайроқ ётқизиш би-
лан банд эканман, аёл нарироқда туриб менинг ҳаракатла-
римни кузатарди (У. Назаров).*

б) Ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзлар билан: *Марьям
бахши шу хаёлда экан, эшик зулфини шилдираб қолди...
(Ҳ. Шамс). ...қиз билан озгина суҳбат учун... ҳаяжонли ҳислар
қуюнида экан, бирдан Искандаро чиқиб келди (Ойбек).*

в) Баъзи сўзлар билдирган нарсa, ҳодисалар маълум вақт ўти-
ши билан тугайдиган (бошқаси билан алмашинадиган) бўлади.
Экан тўлиқсиз феъли кўрсатилган маъносида ана шундай нарсa,
ҳодисаларни билдирувчи сўзлар билан ҳам бирикади: *Бундан сак-
киз йил аввал у ўн етти яшар ўспирин экан, қарқара-
га қатновчи бир қўйчи бой... Тошкентга келтирган (Ойбек).*

8. Кесимдан англашилган ҳаракатнинг экан формаси бириккан
сўз ёки сўз бирикмаси билдирган ҳолатда (ҳолда) бажарилиши
ифодаланади, яъни экан феъли бирикиб келган сўз кесимдаги ҳа-
ракатнинг бажарилиш ҳолатини кўрсатади. Бу маънода экан тў-
лиқсиз феъли асосан ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзлар ва
ҳолат билдирувчи сўзлар билан бирикади: *Шаҳодат муфти сава-
ғич қаламини давогa бир-икки тиқиб олгач, кўзи қоғозда
экан, жавоб берди... (А. Қодирий). ...икки кўзи осмонда
экан, ёнига борган Қудратга: Кўрдингми?— деди (Ҳ. Назир).*

Тўлиқсиз феъл экан формаси бу маънода қўлланганда, субъ-
ект битта бўлади, субъект бирдан ортиқ бўлганда (бажарувчи
бошқа-бошқа шахслар бўлса), пайт маъноси ифодаланади ва эр-
гаш гап пайт эргаш гап ҳисобланади: *Узоқдаги кимгадир қараб
қолди, кўзи ўша тарафда экан, бояги сўзини такрорла-
ди (А. Қодирий).* Бу мисолда ҳолат маъноси ифодаланади, яъни
«кўзи ўша тарафда бўлгани ҳолда (ўша ёққа қараган ҳолда) боя-
ги сўзини такрорлади». Агар феъл кесимнинг шахс формаси ўзгар-
тирилса, пайт маъноси асосий ўринга ўтади: ...«кўзи ўша тарафда
экан, бояги сўзимни такрорладим».

Тўлиқсиз феъл экан формасининг отлар билан (умуман, феъл бўлмаган сўзлар билан) бирикканда ифодалайдиган маънолари, маъно нозикликлари, вазифалари ва қўлланишидаги хусусиятлари қуйидагичадир²³.

-ди+экан. Утган замон феълнинг -ди аффикси ёрдамида ясалган формаси билан экан тўлиқсиз феъли фақат сўроқ гаплар доирасида, составида сўроқ олмошлари ёки -ми сўроқ юкламаси бўлган гаплар доирасидагина бирика олади. Бунда шахс-сон қўшимчаси асосий феълга қўшилади. *Қачон айтдим? Қачон айтдинг экан? Қачон айтди экан? Саидғози қандай мақсад билан бу ерга келди экан? (С. Анорбоев). Йўқ, Одилжон икки билагимдан ушлаганича, билмадим, қанча турдик экан, ниҳоят ерга қараб: ... (У. Назаров). ...сенга тўғриси айтишга уялган бўлса, бош врач ундан сени суриштирмадимми экан? (Ё. Хаммов, М. Раҳмон).*

-ган+экан. Сифатдошнинг -ган аффикси орқали ясалган тури билан экан формаси қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракат-ҳолатнинг аввал номаълум бўлиб, кейин маълум бўлганлиги маъносини билдиради. Бу ҳаракатни сўзловчи кейинчалик ўзи билган ёки ўзгадан эшитган бўлиши ҳам мумкин: *Ҳа-а, эшитганман, тўғри, эшитган эканман, таърифини эшитганман (М. Исмоилий). Айтишингиздан, орада ҳеч гап ўтмаган экан (А. Қаҳҳор).*

Кейин билганлик, эшитилганлик маъносини ифодалаши билан бу форма -(и)б аффикси билан ясалган равишдошнинг шахс-сон билан тусланган формасига (*ишлабсан, ишлабди* формасига) ўхшайди: *Домла! Калтак есам, рўзам очилади-ку!—деган экан («Латифалар»).* *Худойим! Икки танга бермасанг ҳолим хароб!—дебди («Латифалар»).* Лекин бу икки форма кўрсатилган маънода ҳам бир-бирига бутунлай тенг эмас. Биринчидан, -(и)бди формасида энди билганлик, эшитганлик маъносининг ўзи ифодаланиши, бунда «аввал билмаганлик» маъноси ифодаланмаслиги мумкин. -ган+экан формасида эса «аввал билмаганлик» ҳам таъкидланади. Қиёсланг: *Хабар берибди* — умуман хабар берилганлики билганлик. *Хабар берган экан* — биз билмаган эканмиз, энди билдик. Иккинчидан, -ган+экан формасида ҳаракатнинг бажарилиш вақти нисбатан узоқ бўлади. Қиёсланг: *ТошДУни битирган экан* — *ТошДУни битирибди*. Учинчидан, айрим феъллар -(и)бди формасида бўлганда, ҳолатнинг ҳозир мавжудлиги ифодаланади. Шу феъллар -ган+экан формасида бўлганда эса бошқача маъно — ҳаракат-ҳолатнинг бошқа бирор ҳаракат-ҳодиса юз бергунча мавжуд бўлганлиги, ҳозир эса унинг йўқлиги ёки у ҳақда сўз-

²³ Экан формаси сўроқ гаплар доирасида яна айрим хусусиятларга ҳам эга. Шунингдек, эканлик ва -лик формалари каби мустақил гапни гапнинг бирор бўлаги вазифасидаги конструкцияга айлантириш хусусияти ҳам алоҳида диққатни жалб этади. Бу хусусиятлар отлар ва феъллар доирасида умумий бўлгани учун экан формасининг феълларга бириккандаги хусусиятларини анализ қилгандан кейин, отлар ва феълларга бириккандаги умумий хусусият сифатида, алоҳида тўхтаймиз.

ловчининг ҳозир бирор тасаввурга эга эмаслиги каби маъно ифодаланади. Қиёсланг: *Осиб қўйибди — осиб қўйган экан*. Шу хусусиятларига кўра, аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлган ва кетма-кет (олдинма-кейин) юз берган ҳаракатларни ифодалашда биринчи ҳаракатни билдирувчи феъл -ган+экан формасида, кейинги ҳаракатни билдирувчи феъл эса -(и)бди формасида бўлади: *Улар овқат олдидан сойга чўмилгани кетишганда кийимларини очик жойда қолдиришган экан, шамол туриб, кийимларини ҳар ёққа тўзатиб юборибди (Ҳ. Назир)*.

2. Муносабат ифодалайди. Бундай ҳолларда ҳам кейин маълум бўлганлик, эшитиб билганлик маъноси йўқолмайди. Лекин бу маъно асосий ўринда бўлмайди. Масалан, ўрикнинг яхши гуллаганини кейин билган (кўрган) киши бу маънони ифодалаганда, *экан* тўлиқсиз феълени қўлламай, уни «ўрик яхши гуллабди» тарзида (яъни «гуллабди» формаси орқали) ифодалайверади. Агар «яхши гуллаган экан» дейилса, бу ҳаракатдан кейин воқиф бўлиш маъноси билан бирга яна нимадир юз берганлиги (яхши гуллаган ҳолатнинг ҳозир йўқлиги, унда бирор нарса бўлганлиги) ҳам ифодаланиши мумкин: *Яхши гуллаган экан, лекин қуриб кетибди*.

Экан тўлиқсиз феъли муносабат ифодалаган ҳолларда икки гап ўртасидаги пауза жуда қисқа бўлади (ёзувда бу ҳодиса вергул орқали ифодаланади). Икки гапнинг семантик муносабати қандай характерда эканлиги *экан* тўлиқсиз феъли орқали ифодаланмайди, балки шу гаплар орасидаги ички боғланишга қараб аниқлашади: *Кампир жуда бўлиб қолган экан, тоқат қилолмади (А. Қаҳҳор)*. *Мирза Баҳром ундай маъно чиқишини сира кўзда тутмаган экан, ўсал бўлди (А. Қаҳҳор)*.

3. Пайт эргаш гап ҳосил бўлиши ва унинг бош гапга боғланиши учун хизмат қилади. Бунда бош гапнинг кесими ҳам кейин билганлик, эшитилганлик маъносини ифодаловчи формада бўлади: *Бир кун Султон ака энди намоздан қайтиб, ҳовлига кираман деб эшик остонасига шундай қадам қўйган экан, биров шақ этиб пешонасига урибди (Ойбек)*.

4. Шарт маъносини билдиради ва бу формадаги феъл шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Демак, Адолат Қодировнинг сўзларини қайтариб, ўз билганини қилган экан, бу қишлоқ совети ёки Умрзоқованинг тарғиботи эмас, қалбининг қарори, шуурининг буюрганидир (Ш. Рашидов)*.

5. Сабаб маъносини билдиради ва *экан* тўлиқсиз феъли билан келган — шу орқали шаклланган феъл сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Ўз ихтиёримиз билан бу вазифани зимамизга олган эканмиз, бўйнимизга олган юкни «энди кўтара олмаймиз» деб ярим йўлда ташлаш биз учун ордир, айбидир (С. Айний)*.

-(и)бди+экан. Юқорида кўрдикки, -(и)бди формаси ҳам, худди *экан* тўлиқсиз феъли каби, аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлганлик, эшитганлик маъносини билдиради. Шу сабабли *экан* тўлиқсиз феълнинг бу маънода -(и)бди формасидаги феълга бирикиши деярли учрамайди. -(и)бди ёрдамида ясалувчи фор-

ма сўроқ гапларда, таркибида сўроқ олмошлари ёки -ми юкламаси бўлган гапларда учрайди (лекин бу ҳам жуда кам даражада): *Эр-хотин: «Бизнинг тўғримизда бу ёлгон гапни ким тўқибди экан», — деб бир-бирларига қараб анқайишиб қолдилар (Е. Хаймов, М. Раҳмон).*

-ётган+экан. Бу формада ҳам экан тўлиқсиз феъли худди -ган+экан формасидаги маъно ва вазифаларда қатнашади. Асосий фарқли хусусият -ган ва -ётган формантларига хос фарқли хусусиятдир, яъни -ган+экан формасидаги ҳаракат тугаган, бажарилган ҳаракат бўлади. -ётган+экан формаси билдирган ҳаракат эса назарда тутилган вақтда (моментда) тугамаган бажарилаётган ҳаракат бўлади. Қиёсланг: *келган экан — келаётган экан.* Бундан ташқари, -ган+экан ёрдамида ясалувчи форманинг муносабат билдириш ва пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифасида қўлланиши нисбатан кам учрайди, -ётган+экан формаси эса бу вазифаларда кўп қўлланади: *Мана бу одам қишлоққа кириб келаётган экан, тутдик (И. Султонов). Кампир ошхонада қозон юваётган экан, эрини кўриши билан яна жовраб кетди (Саид Аҳмад).*

Экан тўлиқсиз феъли ҳозирги замон сифатдошидан ташқари, ҳозирги замон феълининг барча формалари билан ҳам бирика олади: *Бу тикилган катта-катта кўзлар биздан нимани умид қилляпти экан? (А. Мухтор). Кейинги кунларда эса мактабда қанчадан-қанча янгилар бўлаётибди экан-у, Марҳамат Қудратни бир оғиз йўқлатмайди (Ҳ. Назир). У кимни олиб кетаётир экан? (Б. Кербобоев). Мен билмаган эканман, ўтнинг тафтига липпамдаги ёғ эриб, почамдан оқмоқда экан (Ғ. Ғулом).*

Тўлиқсиз феъл экан формасининг ҳозирги замон феъл формаларининг барчаси билан бирикиши фактик жиҳатдан мумкин эсада, лекин бундай қўллаш адабий тил нуқтаи назаридан ҳамма вақт ҳам нормал ҳолат бўлавермайди. Бу маънода адабий тил нормасига мос форма -ётган+экан формасидир. Лекин сўроқ формасидаги гапларда таажжуб, ҳайронлик ва шу каби маънолар ифодаланган ҳолларда -япти+экан (яптийкан), -ётиб+ди+экан (ётибдийкин) формасини қўллаш адабий тил учун ҳам нормал ҳолат ҳисобланади (Бу ҳақда кейинроқ яна гапирамиз): *Нима қилаётганикин? — Нима қиялпти экан (қиялтийкин), келаётганикин? — келяптимикин (келяптими экан) каби.*

-ади (-йди)+экан. Экан тўлиқсиз феълининг ҳозирги-келаси замон формасига бирикиши, кам даражада бўлса ҳам, учрайди: *Оббо, концертга борамиз деб, концерт қўйиб берамиз экан-да! (С. Зуннунова). Сен шаҳарнинг феълини билмайсан экан (Ҳ. Шамс).*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу форма орқали ифодаланган маънода, асосан, -р+экан ёрдамида ясалувчи форма қўлланади (концерт қўйиб берамиз экан-да — концерт қўйиб берар экан-мизда, билмайсан экан — билмас экансан).

-(а)р+экан. Бу форма ҳозирги ўзбек тилида экан тўлиқсиз феъли билан ясаладиган феъл формалари ичида кўп маънолилиги, кўп маъно нозикликларига эгаллиги ва қўлланишда ўзига хос қатор хусусиятларга эгаллиги билан ажралиб туради:

1. Ҳаракатнинг аввал номаълум бўлиб, кейин (энди) маълум бўлганлигини билдиради: *Кейин билсам, бу болалигимдан қулгимга сингиб кетган ойимнинг овозига ўхшар экан* (А. Мухтор).

2. Шарт маъносини билдиради ва шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Агар ана шу ишга муносиб ҳисса қўшар эканман, халқ ишончини оқлаган бўламан* (Ш. Рашидов).

3. Сабаб маъносини билдиради ва бу формадаги сўз сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Кечани кеча, кундузни кундуз демай тер тўқар эканмиз, турмушимиз ҳам фаровон бўлуви шарт* (Ш. Рашидов).

4. Муносабат билдиради. Бундай ҳолларда ҳам кейин маълум бўлганлик маъноси йўқолмайди. Лекин бу маъно асосий ўринда бўлмайди. -р+экан формаси муносабат билдириш учун қўлланган ҳолларда, худди -р+эди формасидаги каби, айтилаётган ҳаракатга оид нимадир борлиги сезилиб туради. Шунингдек, камтарлик, хушмуомалалик ҳам ифодаланади. Агар кейин маълум бўлганлик таъкидланмайдиган бўлса, -р+экан формаси -р+эди формаси билан алмаштирилиши мумкин: *Бу гапни аямга айтмай қўяқолсам ҳам бўлар экан, дадам балого қолди* (А. Қаҳҳор).

5. Пайт маъносини билдиради ва пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Ез чоқлари Йўлчи далада ишларкан, улар тез-тез учрашиб туришар, жуда самимий сўзлашар эди* (Ойбек).

Бу типдаги қўшма гапларда бош ва эргаш гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш вақти қуйидагича муносабатда бўлиши мумкин: 1) Эргаш гап кесими билдирган ҳаракат процессида бош гапдаги ҳаракат бажарилади: *Қўшни қиз билан хайрлашиб чиқар эканман, у кампирдан тез-тез хабар олиб туришимни илтимос қилди* (Ғайратий); 2) Эргаш гапдаги ҳаракат бажарилган вақтнинг ўзида бош гапдаги ҳаракат ҳам бажарилади: *Орқасидан келиб турган Аҳмедовга кўзлари тушаркан, у кишидан бир оз уялди* (Ибохон); 3) Бош гапдаги ҳаракатнинг бирор вақт билан чегараланмаганлиги, қачон эргаш гапдаги ҳаракат бажарилса, бош гапдаги ҳаракатнинг ҳам бажарилиши ифодаланади: *Бу фикрни илгари сура эканман, мен давлат манфаатларини кўзлайман, холос* (И. Раҳим); 4) Эргаш гап ва бош гапдаги ҳаракат кетма-кет бажарилади: *Чўлбобо чойга қорган толқонини ямлаб ютаркан, Фирузадан сўради* (Ҳ. Ғулом).

-р+экан формасининг бу вазифада қўлланиши китобий услубга хос бўлиб, оддий сўзлашувда учрамайди.

6. Бош гапдаги ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини билдиради ва бу формадаги феъл равиш эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: — *Ҳа, ҳа,— деди Йўлдошбой ғзабидан титрар экан* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов). Ватаннинг содиқ ўғли Беловнинг нафаси ўчди. Бахўр дўстининг мурдасини маҳкам қу-

чоқлар экан, гарчи сен менинг овозимни эшитмаётган бўлсанг ҳамки, душмандан сен учун қасос олишга онт ичаман,— деди (Ё. Хаимов, М. Раҳмон).

7. Натижа маъносини билдиради: Бунда иккинчи мисрада шоир подшо маъносида Хусрав сўзини ишлатар экан, қизиқ сўз ўйини қилган («Тошкент ҳақиқати»).

Бу форманинг кейинги 6- ва 7-пунктларда кўрсатилган маъноларда қўлланиши ҳам китобий услубга хос.

-адиган (-йдиган) + экан. Бу форма, асосан, қуйидаги икки маънода қўлланади: 1) Бажарилиши лозим бўлганлиги эшитилган, лекин бажарилмай қолган ҳаракатни ифодалаш учун қўлланади: *Кеча келадиган экан* (лекин нима учундир келмади). 2) Ҳаракатнинг бажарилишини маъқул ва лозим кўриш маъносини билдиради: *Уша ерларни бир бориб кўрадиган экан* (Сўзлашувдан).

-са + экан. Феълнинг бу формасида шарт маъноси йўқолади ва:

1. Ҳаракатни бажариш ёки бажармаслиқни иташ, маъқул кўриш каби маънолар ифодаланади: *Лекин... сиз яхши ишлаганингиз учун бошқалар олиб кетмаса экан деб қўрқаман* (Ойбек). *Эй, биродар, киройи хотининг бўлса, Онахонга ўхшаб колхозга катта бўлса экан* (Яшин).

Бу маъно шарт майли формасининг ўзи орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Шу сабабли кўп ҳолларда экан тўлиқсиз феъли тушириб қолдирилса ҳам маъно деярли ўзгармайди (Келтирилган мисоллардаги экан феълини тушириб кўринг). Лекин экан формаси бўлганда шу маъно ифодаланади, бўлмаган ҳолларда эса ҳамма вақт ифодаланиши мумкин бўлавермайди. Шунинг учун маълум ҳолларда экан тўлиқсиз феълни тушириб қолдириш мумкин бўлмайди: *Гўё ўзларини билмаганга солишадую, «яна шундан гапиришса экан» деб илҳақ бўлиб туришади* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов).

2. Ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигини иташ, шунга тарафдорлик, ҳақиқатда эса бунинг акси мавжудлиги, буниси сўзловчига маъқул эмаслиги маъноси ифодаланади: *Ақалли уйда уни тушинса, ғамига шерик бўлишса экан* (С. Анорбоев). *Нима дер эдим, мен сиз айтганни айтаман. Аммо... уни чақириб олмасангиз экан* (Ғ. Ғулом). *Э, Рузвон буви, буям сизга ўхшаш ётиғи билан гапирса экан* (Яшин).

3. Таркибида сўроқ олмоши ёки сўроқ юкламаси бўлган гапларда шарт маъноси деярли йўқолиб, буйруқ-истак, формаси маъносига яқин мазмун ифодаланади: *Нигора сумкасидан сочиқ, совун олди-да, қаерда ювинсам экан, деган ўй билан атрофга кўз ташлади* (С. Анорбоев). *Сени қаердан топсам экан деб ўйлаб туриб эдим шу топда* (Ойбек).

4. Шарт майли формаси билан экан тўлиқсиз феъли ўртасида бўл ёрдамчи феълнинг -р аффикси билан ясалган сифатдош формаси қўлланганда (-са бўлар экан формасида), аслида ҳаракатнинг бажарилиши маъқул бўлгани (бўлишсиз формада — маъқул эмаслиги), лекин бунинг акси юз бериб, сўзловчининг афсуси ифодаланади. Бунда экан формасининг биринчи маъноси сақланади.

Шунинг учун ҳам уни тушириб қолдириш мумкин эмас: *Сизни илгарироқ сайласак бўлар экан, Аширали ака... (Ҳ. Ғулом).*

-моқчи+экан. Феълнинг бу формаси таркибида экан тўлиқсиз феъли қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлганлик маъносини билдиради. (Маълум бўлиш эса эшитиш ёки бошқа йўл билан юз бериши мумкин): *Бу ердамингиз, домла. Далада сизга махтаб бўлиб қолишди. Доклад қилиб бермоқчи экансиз (Ҳ. Назир).*

2. Шарт маъносини билдиради ва бу формадаги феъл шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Дадам қиз олмоқчи экан, олсин. Гулнорни олмоқчи экан, олсин. Ука, биз тўсиқ бўлмайлик (Ойбек).*

3. Пайт маъносини билдиради ва бу формадаги феъл пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *...хотин кетмоқчи экан, Жамолбой унинг қўлидан дадил ушлади-да, бир қўли билан бўш стулни ўз ёнига сурди (Ойбек).*

-син+экан. Тўлиқсиз феълнинг экан формаси буйруқ-истак майли формаларига қўшилганда, буйруқ маъноси йўқолади. Бу ҳодиса экан формасининг таъсирида юз беради, албатта.

Тўлиқсиз феълнинг буйруқ-истак майли биринчи шахс формасига бирикиши ҳозирги ўзбек тилида жуда кам учрайди ва шунда ҳам, асосан, жонли сўзлашувда учрайди. Бунда ҳаракатни бажариб олишни маъқул ва лозим кўриш ва буни аввал билмай энди билганлик маъноси ифодаланади. Бундай ҳолларда экан формаси бириккан феъл билдирган ҳаракат яна қандайдир ҳаракатдан олдин бажарилиши керак бўлган ҳаракат тарзида бўлади. Шунинг учун ҳам гап ичида, кўпинча, «олдин», «аввал» каби сўзлар қўлланади: *Олдин шунини битириб олай экан.*

Тўлиқсиз феъл буйруқ-истак майлининг иккинчи ва учинчи шахс формаларига бирикканда, кўпинча, шахс умумлашади, ҳаракатнинг бажарилиши учала шахс учун умумий экани ифодаланади: *«Узунни қўй, қисқани кес!» экан-да, дунёнинг иши... (С. Айний). Азоб-уқубат нималигини билмоқчи бўлсанг, эрдан ажраб кўр экан (Б. Раҳмонов). Э, ука, одам етим қолмасин экан! Етим қоладиган бўлса, онадан туғилмасин экан... (П. Турсун).*

Келтирилган мисолларнинг учаласида ҳам шахс маъноси бир хил. Лекин бундай қатъи назар, иккинчи шахс формасини учинчи шахс формаси билан ёки учинчи шахс формасини иккинчи шахс формаси билан шундайгина алмаштиравериш мумкин бўлмайди. Учинчи шахс формасида бўлганда, гап ичида, кўпинча, «одам», «киши», «ҳеч ким», «ҳар ким» каби сўзлар ёки сўзлар бирикмаси ҳам қўлланади. Иккинчи шахс формасида эса бундай сўзларни қўллаб бўлмайди: *Лекин одам бир бахтсиз бўлмасин экан (П. Толис). ... киши ёмон хотинга йўлиққандан кўра бир боғ ўтинга йўлиқсин экан (А. Убайдуллаев). Сени соғиндик, ҳеч бандани отасиз қилмасин экан (Ғ. Ғулом).*

Тўлиқсиз феъл экан формасининг отларга ва феъл формалари-га бирикканда ифодаладиган маънолари, маъно нозикликлари ва қўлланишдаги хусусиятларининг айрим умумий ва хусусий ҳолатлари шулардан иборат. Ҳозирги ўзбек тилида экан формаси отлар учун ҳам, шунингдек, феъл формалари учун ҳам умумий характерга эга бўлган маъно ва вазифага эга.

1. Кўриб ўтдикки, экан формасининг биринчи маъноси «аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлганлик» (аввал билмай, кейин билганлик) маъносидир. Сўроқ гапларда ҳам сўзловчи нарса, белги, ҳаракат ва шу кабиларни билмайди, шунинг учун ҳам сўрайди. Сўроқ гапнинг кесими экан формасида бўлганда, экан формаси ва сўроқ гапнинг айтилган хусусияти яна бошқа айрим маъно ва маъно нозикликларини келтириб чиқаради.

1) Сўралаётган нарса, ҳаракат ва шу кабилар сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлган бўлади. Масалан, бирор нарсани қидираётган икки кишидан бири шу нарсани топганда, иккинчиси «қаерда экан?» деб сўраши мумкин. Демак, бунда аввал маълум бўлмай, кейин маълум бўлганлик маъноси бор. *Экан* формаси тушурилиб қолдирилса, шу маъно ифодаланмайди. Қиёсланг: *Қаерда экан? — Қаерда?*

Тингловчининг нарса, ҳаракат ва ш. к.ни билиш-билмаслиги аниқ бўлмаслиги мумкин. Бунда савол билган-билмаганликни аниқлаш учун берилади: *Шаҳардан келган комсомоллар нечта экан, билмадингизми (Ғайратий).*

2) Сўралаётган нарса тингловчи учун маълум бўлса, у ҳолда ажабланиш, «билсак бўладими?» каби маънолар ифодаланади: *Борди-ю, машинани тўхтатадиган... милиционернинг ўзини қастдан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?*

— *Унисини билмадим... Қанақа шофер экан у довюрак (А. Қаҳҳор).*

3) Сўроқ формасидаги гапларда сўроқ ифодаланмаслик ҳоллари ҳам бор. *Экан* формаси шундай гапларда қўлланганда:

а) Сўзловчининг нарса, ҳаракат ва ш. к.ни билмаслиги (унга нотанишлиги), билиш учун ўйлаши, ҳайрон бўлиши каби маънолар ифодаланади: *Унинг кўзи тўнка устида ётган чит кўйлакка тушди. Бу кимники экан? (Саид Аҳмад).* ...тун ичида изғи-ган булар қандай меҳмонлар экан, деб ўйлашиб турганида қарсиллаб милтиқ отилди (С. Анорбоев).

б) Нарса, ҳаракат ва шу кабилар ўтган замонга оид бўлганда, сўзловчининг аввал билмаганлиги ва энди афсуси каби маънолар ифодаланади: *«Рози эмасман» деган гапни илгарироқ айтсам нима экан?.. (А. Қаҳҳор).*

Одатда, -ми юкламаси сўзга ҳамма турдаги аффикслардан кейин қўшилади (-ми+лар формаси истисно). Бу юклама экан тўлиқсиз феъли билан шаклланган сўзнинг охирига қўшилганда, экан феълига хос маъно ҳам, -ми юкламасига хос маъно ҳам ўзгармайди: *Ўқиган эканми? Чиройли эканми? -ми юкламаси экан* тўлиқсиз феълидан олдин қўшилганда, маънода маълум ўзгаришлар юз беради. Бунда аввал номаълум бўлиб, кейин маълум бўл-

ганлик маъноси ифодаланмайди, балки сўроқ қаратилган шахс (тингловчи) бўлмай, умуман, сўзловчининг нарсаси, ҳаракат ва шу кабиларни билмаслиги, ҳайронлик, тахмин билан ўйлаши каби маъно ифодаланади: *Айтганча, Ольга ана шу сўзнинг маъносига тушуниб етарми экан?* (Б. Кербобоев).

-кин элементи ҳақида.

Ўзбек тили грамматикасига оид айрим ишларда *экан* тўлиқсиз феълининг қисқариб *кан*, *кин* шаклида қўлланиши кўрсатилади. Ҳақиқатда ҳам ҳозирги ўзбек тилида *кан*, *кин* шакли жуда кўп учрайди. Булардан *кан* шаклини «экан»нинг қисқаргани деб қараш мумкин. Лекин *кин*²⁴ элементи ҳақида бошқачароқ гапиришга тўғри келади.

Ҳозирги ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, *кин* элементи *экан* формасининг фонетик варианты холос, маъно ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан улар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ деб бўлмайди:

1. Агар *кин* формаси²⁵ *экан* тўлиқсиз феълининг фақат фонетик вариантигина бўлса, маъно ва бошқа хусусияти жиҳатдан ундан фарқ қилмайдиган шакли бўлса, талаффуз имкон берадиган ҳар қандай ҳолларда *экан* ўрнида *кин* формасини қўллаш мумкин бўлаверар эди. Ҳақиқатда эса бундай қилиб бўлмайди.

2. Бу форма (*кин* формаси) фақат сўроқ гапларда, таркибида сўроқ олмошлари ёки -ми юкламаси бўлган гаплардагина қўллана олади: *Қаерда ишларкин? Келдимикин?*

3. Бу форма тингловчига кейин маълум бўлган нарсаси, ҳаракат ва шу кабиларни сўраш учун қўлланмайди. Масалан, бирор шахснинг қачон кетганлигидан хабардор бўлган кишидан «Кеча кетган эканми?» деб сўраш мумкин. Лекин бу ўринда *кин* формасини қўллаб бўлмайди.

4. Бу форма сўроқ қаратилган шахс (тингловчи) бўлмаганда ёки тингловчи ҳам, худди сўзловчи каби, ҳаракат, ҳодисалардан хабарсиз (уни билмайдиган) ҳоллардагина қўлланади. Қийёсанг: *Кеча кетдими?* — Тингловчи ҳаракатни ўзи кузатган. *Кеча кетган эканми?* — Ўзи кузатган эмас, лекин кейин маълум бўлган. *Кеча кетганмикин?* — ҳаракатнинг бажарилган ёки бажарилмаганлиги тингловчига ҳам, сўзловчига ҳам номаълум.

5. *кин* билан ясалган формада нарсаси, ҳаракат кабиларни сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам билмайдиган ҳолатда бўлиши туфайли *кин* сўзга ҳамма вақт -ми юкламасидан кейин қўшилади: *келдимикин, уйдамикин, чиройлимикин*.

6. *кин* формаси маълум маъно ва вазифа учун махсусланиб бораётгани сабабли айрим феъл формаларига *экан* формасининг бирикиши адабий тил нуқтаи назаридан нормал ҳолат ҳисобланмагани ҳолда, шу формага *кин* элементининг бирикиши адабий тил нуқтаи назаридан ҳам нормал ҳолат ҳисобланаверади. Масалан,

²⁴ *кин* элементи ундош билан битган сўзлардан сўнг *икин*, унли билан тугаган сўзлардан сўнг *й(и)кин* шаклида бўла олади.

²⁵ «Форма» сўзини *кин* элементига нисбатан шартли равишда қўллаймиз.

аввал билмай, кейин билганлик маъносида экан тўлиқсиз феълнинг ишляпти формасига бирикиши нормал ҳолат эмас. кин элементининг ишляпти формасига бирикиши нормал ҳолат ҳисобланаверади: *Қаерда ишляптийкин? Заводда ишляптимикин? Умарали тўй қиялтимикин?.. (И. Раҳим).*

7. кин формаси боғламаларга хос хусусиятга эга эмаслиги ва маълум маъно, вазифа учун махсусланганлиги сабабли тўлиқсиз феълнинг эди формасидан кейин ҳам қўлланади: *Бир марта кўрса ҳам армондан чиқармидикин бечора қизинг (И. Раҳим).*

Бу келтирилган хусусиятлар кин формаси экан тўлиқсиз феълнинг шунчаки фонетик варианты эмаслигини, балки у маълум ўринларда (ҳолларда)гина қўлланиш учун махсуслашган форма эканини кўрсатади.

Бизнингча, ёзувда қуйидаги ҳолларда экан формасини эмас, балки кин формасини қўллаш маъқул ва тўғри бўлади:

1) Сўроқ қаратилган аниқ шахс бўлмай, сўзловчининг нарса, ҳаракат, белги кабиларни билмаслиги, у ҳақдаги ўйи, ҳайронлик, тахмин каби маънолар ифодаланган ҳолларда: *Қачон келаркин?*

2) Сўроқ қаратилган аниқ шахс бор, лекин у нарса, ҳаракат, белги кабиларни билмаслик жиҳатдан сўзловчига ўхшаш, «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бера олмайдиган ҳолатда бўлган ҳолларда: *Қаерга кетганикин?*

3) Сўроқ юкламаси -ми сўзнинг энг охирига эмас, балки кин формасидан олдин қўшилганда; экан формасини қўллаш учун ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳамма вақт кин формасининг ўзини қўллайвериш керак: *бормикин, уйдамикин, чиройлимикин, ўқиганмикин, айтганмикин* каби.

Биз юқорида кўриб ўтган пунктларнинг ҳаммасида ҳам, экан формаси қандай маъно ва вазифада қўлланишидан қатъи назар, у бирикиб келган сўз ё мустақил гапнинг ёки эргаш гапнинг кесими вазифасида келади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида экан формаси билан қўлланган сўзнинг ёки бирикманинг эга, тўлдирувчи, ҳол вазифаларида келиш ҳоллари ҳам кўп учрайди: *Шу ҳал қилинса, ким интизомли ва ким интизомсиз экани аён бўлади (И. Раҳим).* Зиндон қоровулини ўлдириб, махбусларни озод қилибдилар, кимлар экани номаълум (Ж. Шарипов). Гулнорнинг хаёли ёлғиз Йўлчида эканини, Йўлчи учун доимо изтиробда эканини яхши билар эди (Ойбек). Қўшиқнинг нима эканини билмайсан, Полвон (Ж. Шарипов). Қишлоқда эканида соқолини кун ора қирар эди (С. Анорбоев).

Бундай ҳолларда экан тўлиқсиз феъл ёки ўрнида унинг эканлик формаси, шунингдек -лик аффикси ҳам қўлланади. Бу билан маъно ёки вазифада ўзгариш юз бермайди: *...уларнинг ёшми, кексами эканликлари маълум эмас эди (С. Айний).* Қизиқ, ундай бўлса, нега ким эканликларини айтишмайди (Н. Фозилов). Ўзингиз шу ерда эканлигингизда умум мажлис чақирсак-да, масалани очди қила қолсак, яхши бўлар эди (С. Анорбоев). Татьяна Комилжоннинг бу гапини камтарликдан

деб тушунди, унинг ана шундай олижаноб ҳислатларга эга эканлигидан севинди (И. Раҳим). Ҳамма жойни айланиб кўрса, ким қандай лиги маълум бўлиб қолар эди (П. Қодиров). Қизингни кўндир, кўзинг очиглигида эрга тегсин (И. Раҳим).

Демак, экан тўлиқсиз феъли ҳозирги ўзбек тилида гап ҳукмидаги конструкцияни гапнинг бирор бўлаги вазифасидаги конструкцияга айлантириш вазифасини бажариш учун ҳам кенг қўлланади.

Эмиш. Тўлиқсиз феълнинг бу формаси ҳам аслида эр- ўзагига сифатдош ясовчи -миш аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Ҳозирги вақтда -миш аффикси кўпгина туркий тилларда сифатдош ясовчи сифатида қўлланмаганидек, эмиш формаси ҳам айрим туркий тилларда қўлланмайди.

Бу тўлиқсиз феъл ҳозирги ўзбек тилида имиш, ймиш, миш каби вариантларда ҳам қўлланади. Бундай қўлланиш, айниқса, оғзаки нутқда кўп учрайди.

Эмиш тўлиқсиз феълнинг маъно ва вазифа доираси эди, экан тўлиқсиз феълнинг маъно ва вазифа доирасига нисбатан анча чегараланган. Бу форма ҳеч вақт муносабат ифодалаш учун, шунингдек, пайт ифодалаб, пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланмайди. Эмиш формасида ўтган замон сифатдошига хос хусусият бутунлай йўқолган.

Эмиш тўлиқсиз феъли отлар, шунингдек, феълнинг барча формалари билан қўллана олади. Лекин унинг қандай сўзларга ва феълнинг қандай формаларига қачон бирика олиш ёки бирика олмаслиги қандай маънода қўлланишига боғлиқ. Шу сабабли аввало эмиш тўлиқсиз феълнинг ифодалайдиган маъноси ҳақида гапириб, сўнгра шу маънода қандай феъл формаларига бирика олиши ва бу маънода қўлланишдаги хусусиятларига тўхтаймиз.

1. Эшитиб билганлик маъносини билдиради. Унинг бу маъносига мос равишда гап ичида «эшитишимча», «айтишича» каби маънодаги сўз ёки сўзлар бирикмаси қўлланиши мумкин: *Кечқурун идорада мажлис бор: Жамики аъзоларнинг бориши мажбурий миш* (Саид Аҳмад). *Аравани берармишсиз, Ботиров буюрди* (Ҳ. Назир). *Эшитишимча, Тошкентдан, Бухородан, Қўқондан ва бошқа жойлардан бир қанча йигит-қизлар Москвага ўқишга кетган эмиш* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов).

Эмиш тўлиқсиз феъли бу маънода ўтган замон феълнинг -ган, -бди формаларига, ҳозирги замон ва ҳозирги-келаси замон сифатдошларига, -р аффикси билан ясалувчи формага, -моқчи формасига ва ҳаракат номи формасига бирикади. Бу формаларнинг ҳаммаси доирасида ҳам эшитилганлик маъносига қўшимча бошқа маъно ифодаламайди: *келаётган эмиш, келган эмиш, келар эмиш, келмоқчи эмиш*.

Тўлиқсиз феълнинг эди, экан формалари ҳамма вақт ўзи бирикиб келган сўз билан бирга (унинг кетида) қўлланади. Эмиш тўлиқсиз феъли эса феъл билан бирга ҳам, шунингдек, гап бошида ҳам қўлланади. Гап бошида қўлланганда, «айтишларича», «айтишларига қараганда» деган маънони билдиради (яъни шу сўзлар

ўрнида қўлланади). Бу ҳодиса, асосан, бирор ҳодиса, воқеанинг ҳикоясида учрайди. Ҳикоя ичида қатнашган гапларнинг кесими, одатда, эшитилганлик формасида бўлади: *Эмиш, қайсидир бир амирнинг замонида шу қишлоқ деҳқонлари Оқсойдан сув чиқариши учун тоғ бағрини ёриб ариқ қовлаётганларида, бир девонаи дарвеш келиб қолибди. У: «Эй, барака топкурлар, мени ҳам ер сувларингга шерик қилсанглар», деб илтимос қилибди... Йигитлар: «Йўлингдан қолма!»— дейишибди, жаҳллари чиқиб. Девонаи дарвеш дуоибад қилиб, юзига фотиҳа тортибди-ю, жўнаб қолибди... (С. Анорбоев).*

Эмиш формасида қўлланганда ифодаланган нарсա-ҳодисалар аниқ тарзда бўлмаслиги (кимлардир айтган нарса-ҳодисалар булиши) таъсирида «аниқ бўлмаган нарса-ҳодиса, фақат оғизда (гап ҳолида) мавжуд бўлган нарса-ҳодиса» маъносини ифодаловчи «миш-миш» сўзи келиб чиққан²⁶:

Бир неча йилдан кейин унинг қўнғирот элида овулма-овул девона бўлиб юргани ҳақида «миш-миш» тарқалди (А. Мухтор).

2. Эътироз, норозилик, ёқтирмаслик, ранжиш («гапини қаранг», «шу ҳам гап бўлди-ку») каби маъноларни билдиради. Бунда икки хил ҳолатни кўриш мумкин:

а) Ўзганинг гапига қўшилмаслик, норозилик, ранжиш ифодаланади. Бундай ҳолларда ўзганинг гапи айнан ўз ҳолида ёки унинг бирор қисми *эмиш* тўлиқсиз феъли билан қўлланади. Шунингдек, гапнинг кесими айнан ўз формасида ёки айрим ўзгариш билан қўлланиши мумкин. *Эмиш* тўлиқсиз феъли бу маънода ҳар қандай сўз ва феълнинг ҳар қандай формаси билан қўллана олади. Чунки сўзловчи ўзгачан қандай сўз эшитган бўлса, унинг айнан ўзини, айнан формасида *эмиш* тўлиқсиз феъли билан такрорлайверади: *Раҳим масхарали қараш қилиб ва ўзининг биринчи пионерлар постидаги «набатчилиги»ни пеш қила кетди: Бу, Меҳрига ёкмади.*

— *На в б а т ч и л и к э м и ш, қоровуллик деб қўя қол! (Ҳ. Назир). Қ а й т э м и ш-а, эркак бўлсанг, йўл бошла! (Ойбек).*

б) *Эмиш* тўлиқсиз феъли қўшилиб келган сўз (умуман гап) ўзгачан эшитилган бўлмайди, балки сўзловчининг бирор нарса-ҳодисадан норозилиги, ранжиши ифодаланади. Нимадан норози экани эса гапнинг умумий мазмунидан билиниб туради: *Зардоб ютиб ишлагин эмиш-у, ҳосилингни ўртага тўйиб оғзингни очиб қолавер эмиш (Ҳ. Шамс). Бу қандоғ адолатсизлик, энг чиройли, энг ақлли қиз сиздек ичи қора... фикри лойқа йигитни севар эмиш-у, сиз уни ҳақорат қилар эмишсиз?! (Ҳ. Ғулом). Сени қара-я! Унинг қўли йша кунёқ, тузалиб кетган, «врач» эмиш-а... (О. Ёқубов).*

Эмиш формаси эшитиб билганлик маъносини билдирганда, сўроқ юкламаси (-ми) *эмиш* тўлиқсиз феълдан кейин қўшилади. Эътироз, ранжиш каби маъноларда қўлланганда эса -ми юкламаси асосий сўзга қўшилаверади. Қиёсланг: *Келган эмишми? — Келганми эмиш!*

²⁶ Қаранг: А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I, Аффикация, ч. I, докт. дисс., 1955, стр. 213—214.

Эмиш формаси бу маънода қўлланганда, норозилик, эътироз ранжиш алоҳида таъкид билан ифодаланади. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда, кўпинча таъкид ифодаловчи *-у, -а* каби юкламалар ҳам қўлланади²⁷.

ФЕЪЛНИНГ ТУСЛАНИШЛИ ВА ТУСЛАНИШСИЗ ФОРМАЛАРИ

Тусланиш системасига бўлган муносабатига қараб феъллар икки асосий гурппага бўлинади: 1) тусланишли феъллар, 2) тусланишсиз феъллар.

Тусланишли феъллар

Шахс-сон, замон ва майл категориялари феълларга хос асосий грамматик категориялардан ҳисобланади. Бу грамматик категорияларнинг ҳар бири бирдан ортиқ грамматик маънога ва шу маънога хос грамматик формаларга эга. Масалан, шахс-сон формалари: *ёзяман, ёзясан, ёзпти; ёзямиз, ёзясиз, ёзпти(лар)*. Замон формалари: *ёздим, ёзяман, ёзаман, ёзарман* ва б. Феълнинг ана шундай замон, шахс-сон, майл формалари билан ўзгариши тусланиш ва бундай формаларни ҳосил қилувчи аффикслар тусловчилар дейилади. Демак, тусланиш системасидаги феъл майл, шахс-сон, замон жиҳатдан шаклланган бўлади. Лекин бундан тусланишли феълнинг асосий белгиси доим майл, замон ва шахс-сон жиҳатдан шаклланган бўлиш деган хулоса чиқмайди. Бунда қуйидаги ҳолатларни таъкидлаб ўтиш керак бўлади.

Майл турларидан фақат ижро майли (аниқлик майли)гина ҳаракатни замон билан боғли ҳолда ифодалайди ва ижро майлидаги феълларгина ҳар уч замон (ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон) формасига эга бўла олади. Ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатининг (яъни замон маъносининг) ифодаланишида ҳамма вақт замон формаларининг қатнашиши шарт. Замон кўрсаткичи йўқ формада замон маъноси ҳақида гапириш мумкин эмас. Бироқ ижро майлида замон ва шахс-сон кўрсаткичларидан ташқари, фақат майлнинг ўзини билдирувчи кўрсаткич йўқ: *ёзди, ёзганман, ёзгансан*.

Буйруқ майли формаси феълни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *ёзай, ёз (ёзгин), ёзсин; ёзайлик, ёзинг(лар), ёзсин(лар)*.

Майл турларидан шарт, шартли ва мақсад майлигина махсус майл кўрсаткичига эга. Майлнинг бу турлари махсус майл кўрсаткичи ва шахс-сон аффикслари ёрдамида шаклланади: 1) *ёзсам, ёзсанг, ёзса; ёзсак, ёзсангиз, ёзса(лар)*; 2) *ёзар эдим, ёзар эдинг, ёзар эди; ёзар эдик, ёзар эдингиз, ёзар эди(лар)*; 3) *ёзмоқчман, ёзмоқчисан, ёзмоқчи; ёзмоқчимиз, ёзмоқчисиз, ёзмоқчи(лар)*.

²⁷ Тўлиқсиз феълнинг қўлланишдаги хусусиятлари, унга маънодош, вазифадош бўлган формаларга муносабати ва у билдирган маъноларнинг келиб чиқиш йўллари ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун авторнинг «Тўлиқсиз феъл» (Тошкент, 1970) номли ишига мурожаат қилинг.

Тусланиш системасидаги феъллар барча майл доирасида ҳам шахс-сон билан албатта шаклланган бўлади: *ёздим, ёзсам, ёзсин, ёзмоқчиман* ва ҳ. Баъзи майл турларида иккинчи ёки учинчи шахсда махсус грамматик кўрсаткич бўлмаслиги мумкин («Шахс-сон категорияси» баҳсига қаранг). Масалан, *ёз* — буйруқ майли, иккинчи шахс, бирлик; *ёзди* — ижро майли, ўтган замон, учинчи шахс, бирлик. Лекин булар феълнинг ўзак ёки негизи эмас, балки махсус шакли (формаси) ҳисобланади. Бундай ҳолларда махсус кўрсаткичнинг йўқлиги ҳам шахс-сон билан тусланишнинг алоҳида кўриниши ҳисобланади.

Хуллас, тусланишли феъллар ҳамма вақт майл ва шахс-сон жиҳатдан шаклланган бўлиши шарт. Лекин ҳамма вақт шахс-сон кўрсаткичларига эга бўлавериши шарт эмас. Тусланишли феъллардан фақат ижро майлидаги феълларгина замон маъносига эга бўлади ва замон маъносининг ифодаланишида шу маънони ифодаловчи формант албатта қатнашади.

Ўзбек тилида фақат феълларгина эмас, балки кесим вазифасида келган отлар ҳам (отлар — кенг маънода) шахс-сон аффиксларини олади: *хурсандман, хурсандсан, хурсанд* каби. Шунингдек, асосан атрибутив вазифада қўллланувчи айрим феъл формалари кесим вазифасида қўлланганда, шахс-сон қўшимчаларини олади. Лекин бу билан улар тусланишли форма бўлавермайди. Масалан, *Эртага меҳмонга борадиганман. Яхши ишлаётганлардансан* гапларидаги *борадиганман, ишлаётганлардансан* формаси тусланишли форма эмас. Қуйидаги мисолда ҳам кесим вазифасидаги сифатдош формаси тусланишли форма эмас: *Гап илгари сарисоб солмаган, илгари пайқамаган нарсаларимизга ҳозир сарисоб соладиган, пайқайдиган бўлганимизда* (А. Қаҳҳор).

Тусланишли формадаги феъл шахс-сон маъносидан ташқари, албатта, майл маъносига, ижро майли доирасида эса замон маъносига ҳам эга бўлади.

Демак, тусланишли феъл албатта шахс-сон жиҳатдан шаклланган бўлади. Лекин шахс-сон кўрсаткичларига эгаликнинг ўзи тусланишли феъл дейиш учун асосий белги бўла олмайди. Майлнинг бирор турига мансуб бўлишлик тусланишли феълнинг асосий белгисидир. Тусланишли формадаги феъл гапда кесим вазифасида келади. Бундай феъллар шахс маъносига эгалиги туфайли якка ҳолда ҳам (эга ифодаланмаган ҳолларда ҳам) мустақил гапни ташкил эта олади: *Келди* (У келди). Шу хусусиятига кўра тусланишли феъллар предикативликка мослашган феъл шакли ҳисобланади.

Тусланишсиз феъллар

Айрим феъллар майл, шахс-сон, замон маъноларини ифодалай олмайди ва шу маъноларни ифодаловчи формаларга ҳам эга бўлмайди. Демак, улар тусланиш системасига эга бўлмайди — тусланишсиз феъл ҳисобланади. Булар ҳаракат номи, сифатдош ва равишдош формаларидир. Бу формалар феълнинг от, сифат ва ра-

вишга хос маъно ва вазифаларда қўлланишга мослашган формаларидир. Ҳаракат билдириши жиҳатдан улар тусланишли феъллардан фарқланмайди. Сифатдош ва равишдошнинг айрим формалари замон формасининг ясалишида хизмат қилади. Лекин улар шахс-сон билан тусланиб, бирор замон формаси ҳосил бўлганда, тусланишли формалар қаторига киради.

ФЕЪЛНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

Феъл туркуми бошқа сўз туркумларига нисбатан бой ва мураккаб грамматик категориялар системасига эгаллиги билан ажралиб туради. Бу туркумга хос қандай грамматик категориялар борлиги ва ҳар бир грамматик категориянинг ўз хусусиятлари ҳақида ҳали аниқ (қатъий) бир фикрга келинмаганлиги ҳам ана шундан келиб чиқади. Феълларга хос грамматик категорияларни ва ҳар бир категориянинг хусусиятларини аниқ белгилаш ўзбек тилшунослигидагина эмас, умуман туркологиядаги кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан ҳисобланади. Бунда, албатта, ҳар бир тилнинг ўз материалларига асосланиш, ҳар бир тилнинг ўз хусусиятларидан келиб чиқиш керак бўлади. Ўзбек тили ва бошқа туркий тиллар грамматикаси бўйича айрим масалалар юзасидан турлича қарашларнинг давом этиб келиши ёки энди юзага келаётганлиги, маълум даражада, ҳар бир тилнинг ўз хусусиятларидан келиб чиқмай, бошқа тилларга, биринчи навбатда рус тилига хос хусусиятларга асосланиб иш кўриш натижасида рўй берапти.

Туркий тиллар грамматикасига, жумладан, ўзбек тили грамматикасига оид ишларда феълнинг қуйидаги грамматик категорияларга эгаллиги кўрсатилади (кейинги 20—30 йил давомида дарслик ва қўлланма сифатида нашр этилган ишлар назарда тутилади).

1. Ўтимли ва ўтимсизлик категорияси.
2. Даража категорияси.
3. Бўлишли-бўлишсизлик категорияси.
4. Имконлилик ва имконсизлик категорияси (рус тилида ёзилган ишларда: категория возможности и невозможности).
5. Вид (тус, тарз) категорияси.
6. Майл категорияси.
7. Замон категорияси.
8. Шахс-сон категорияси.

Булардан даража, майл, замон, шахс-сон категориялари барча ишларда қайд этилади. Бошқалари ҳақида эса турлича қарашлар бор. Феълнинг даража, майл, замон, шахс-сон категорияларига эга экани ҳақидаги барчанинг фикрига биз ҳам қўшилиамиз. Қолганлари ҳақида эса алоҳида-алоҳида тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Ўтимли-ўтимсизлик ҳақида. Туркий тиллар грамматикасига, шунингдек, рус тили грамматикасига оид ишларда феълнинг ўтимли ва ўтимсизлик категорияси борлиги кўрсатилади ва махсус сарлавҳа остида феълларнинг ўтимли ва ўтимсизлик хусусиятлари

баён этилади. Бироқ феъл морфологиясида ҳақиқатда ҳам ўтимли ва ўтимсизлик категорияси ҳақида гапириш мумкинми, яъни ҳақиқатда ҳам феълнинг шундай грамматик категорияси борми?

Маълумки, сўз туркумига хос у ёки бу грамматик категория шу туркумга оид сўзлар учун асосий, умумий характеристикаларнинг бири бўлади ва бу нарса ўз морфологик ифодасига эга бўлади²⁸. Шундай экан, феълларнинг ўтимли ва ўтимсизлик категорияси борлиги ҳақида гапириш қийин. Бунинг энг асосий далили феълларнинг ўтимли ва ўтимсизликини кўрсатувчи формага эга эмаслигидир. Ўтимли ва ўтимсизлик ҳақида гапирилган ишларнинг деярли барчасида ҳам феълларнинг ўтимли-ўтимсизлик кўрсаткичига эга эмаслиги айтилади. Морфологик кўрсаткич, яъни махсус грамматик форма йўқ экан, грамматик маъно ҳақида гапириш ҳам мумкин эмас (формасиз мазмун ҳақида гап бўлиши мумкин эмас).

Сўз туркумига оид бирор грамматик категория шу туркумга оид сўзларнинг асосий, умумий характеристикаларидан бири бўлиши сабабли у кўпчилик томонидан албатта сезилади ва асосан бир хил тушунилади. Бундай категорияларни тушуниш ва тушунтириш ҳам қийин бўлмайди. Феълларда ўтимли ва ўтимсизлик категориясининг ўзи йўқлигидан бу «ҳодисанинг» таърифи ҳам кўпчилик ишларда бир хил эмас. Барча ишларда бу ҳодиса ҳақида феъл морфологиясида гапирилса ҳам, аммо баъзилар уни семантик категория деб қарагани ҳолда²⁹, айрим ишларда семантик-синтактик категория деб таърифланади³⁰.

Ўзбек тилида «семантик категория», «семантик-синтактик категория» ёки грамматик категория деб қаралиши мумкин бўлган «ўтимли-ўтимсизлик категорияси» йўқ.

«Ўтимли-ўтимсизлик категорияси» ҳақида гапирганда, феълларнинг «ҳаракат таъсирининг бирор объектга ўтиш ёки ўтмаслигини билдиришини»³¹, «бирор предмет — объектга ўтадиган ёки ўтмайдиган ҳаракатни билдиришини»³² назарда тутадилар ва бу маъноларнинг феълнинг ўзак қисмида ифодаланишини айтадилар. Ваҳолонки, феъл ўзак-негизлари ҳаракат таъсирининг бирор объектга ўтишини кўрсатмайди. Масалан, *кўрмоқ*, *ўқимоқ* феъллари ҳаракатнинг бирор объектга ўтишини кўрсатмайди, балки ҳаракатнинг ўзини кўрсатади, яъни ҳаракатнинг ўзини билдиради.

Энди, феълларнинг қандай ҳаракатни билдиришига қараб ўтимли ва ўтимсиз каби икки турга бўлиниши масаласига келсак, бундай бўлишни ҳам асосли деб бўлмайди: Аввало, «ҳаракатнинг

²⁸ Қаранг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 191—192.

²⁹ Қаранг: Современный казахский язык, Фонетика и морфология, Алма-Ата, 1962, стр. 224.

³⁰ Қаранг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 320.

³¹ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 266-бет.

³² Қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 53—54-бетлар.

ўтиши» деган ибора тўғри эмас. Чунки «ҳаракат ўтди» деганда, албатта, ҳаракатнинг бирор субъектдан бошқасига ўтиши, тўғрироғи, ҳаракат субъектининг ўзгариши (бирор бажараётган ҳаракатни бошқа бирор бажариши) тушунилади. Бу жиҳатдан феъллар бир-биридан фарқланмайди. Бундан ташқари, тушум келишиги формасидаги сўзни бошқариб келган феъллар билдирган ҳаракат бирор объектга ўтмайди. Масалан, *китобни ўқиди, тахминини айтди* гапларидаги *ўқиди, айт* феъллари билдирган ҳаракатнинг «китоб» ва «тахмин»га «ўтиши»ни тасаввур этиш ва исботлаш мумкин эмас. Ана шу имконсизлик, қийинлик таъсирида бўлса керак, феълларни ўтимли ва ўтимсизлик жиҳатдан фарқлашда уларнинг тушум ёки бошқа келишикдаги сўзни бошқариб келишига асосланиш тавсия этилади, яъни тушум келишигидаги сўзни бошқарса, ўтимли феъл, бошқа келишикдаги сўзни бошқарса, ўтимсиз феъл деб қараш кераклиги айтилади.

Хуллас, феъллар «ўтимли ва ўтимсизлик» деб аталиши мумкин бўлган грамматик категорияга эга эмас ва шу нуқтаи назардан фарқни кўрсатувчи формага ҳам эга эмас.

Ҳаракатнинг объектга бўлган муносабатига қараб феъллар группаланадиган бўлса, бу нуқтаи назардан феълларнинг икки группага — объектли ва объектсиз феълларга бўлинишини кўрдик. Лекин бундай бўлиниш феълнинг морфологик хусусиятига қараб бўлиниш эмас³³.

Вид (тус, тарз) ҳақида. Вид категорияси масаласи туркологияда ҳал этилмаган, мунозарали ва энг мураккаб масалалардан бири ҳисобланади: Бу масала бўйича кейинги йилларда юзага келган айрим монография³⁴ ва мақолалардан³⁵ ташқари бир неча кандидатлик диссертациялари ҳам ёқланди³⁶. 1956 йилда эса Олмаота шаҳрида туркий тилларда вид категорияси ва эргашган қўшма гаплар масаласига бағишланган махсус кенгаш ўтказилди. Лекин шунча ишлар ва кўрилган амалий тадбирларга қарамай вид категорияси масаласида мутахассислар бир фикрга келганлари йўқ. Бир группа тилшунослар туркий тилларда вид катего-

³³ Даража формаси феълнинг объектлилик ёки объектсизлик хусусиятини ўзгариши мумкин. Лекин бу формалар «объектлилик — объектсизлик» ёки «ўтимли — ўтимсизлик» формалари эмас, балки даража формалари (даража кўрсаткичлари) ҳисобланади.

³⁴ Қаранг: Л. Н. Харитонов. Формы глагольного вида в якутском языке, М.—Л., 1960; А. А. Юлдашев. Аналитические формы глагола в тюркских языках, М., 1965, стр. 39—86.

³⁵ А. А. Юлдашев. Категория глагольного вида в башкирском языке, Сб. «Вопросы грамматического строя», М., 1955, стр. 362—386; Содик Фердаус. Феълларнинг вид категорияси. В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари (Ўзбек тили масалалари), Тошкент, 1957, 84—93-бетлар ва б.

³⁶ Г. Шарипов. Категория глагольного вида в современном узбекском литературном языке, М., 1945; А. Харисов. Категория глагольных видов в башкирском языке, Уфа, 1954; З. И. Алиева. Категория глагольного вида в азербайджанском языке, М., 1953; И. К. Уюкбаев. Категория глагольного вида в современном казахском языке, Алма-Ата, 1954.

рийси бор деб қараганлари ҳолда кўпчилик тилшунослар бу фикр-
ни рад этадилар³⁷.

Туркий тилларда вид категорияси ҳақида гапирганда, асосан, етакчи феъл билан кўмакчи феълдан ташкил топган феъл кон-
струкциялари ва бундай конструкцияларда кўмакчи феъллар ифо-
далайдиган маънолар назарда тутилади. Проф. В. М. Насилов,
А. Харисовнинг «Категория глагольных видов в башкирском язы-
ке» номли ишига ёзган сўз бошисида худди шу нарсани аниқ ай-
тади: «Бошқирд тилида феълларнинг вид категорияси» темаси ўз
моҳияти билан (моҳияти жиҳатидан) туркий тиллардан биридаги
кўмакчи феълларнинг роли ва функциялари ҳақидаги темадир³⁸.

Туркий тилларда вид категорияси борлигини эътироф этиш,
биринчи навбатда, бу тиллардаги вид категориясининг ўзига хос
хусусиятини очиб беришни талаб этади, яъни туркий тилларда ҳам
феъллар вид маъносини ифодалашига кўра, худди рус тилидаги
каби, икки турга — тугалликни ва давомлиликни билдирувчи феъл-
ларга бўлинадими ёки турларга бўлиниши рус тилидагидан фарқ-
ланадими, деган сўроққа жавоб беришни талаб этади.

Туркий тилларда вид категорияси ҳақида гапирганда, асосан,
кўмакчи феъллар ифодалайдиган маънолар назарда тутилиши са-
бабли кўмакчи феълларнинг шу ҳодисага муносабати аниқ белги-
ланиши талаб этилади, яъни ҳамма кўмакчи феъллар вид катего-
риясига алоқадорми ёки маълум кўмакчи феълларгина вид маъ-
носини ифодалайдими, деган сўроққа жавоб бериш керак бўлади.
Шунингдек қайси кўмакчи феъллар виднинг қандай турини ҳосил
қилишини ҳам белгилаш керак бўлади.

Ана шу масалаларни ҳал этишда туркий тилларда вид катего-
рияси борлигини эътироф этувчи ўртоқлар бир хил фикрда эмас-
лар. Уларнинг баъзилари бу тилларда ҳам феълларни, вид маъно-
сини ифодалашига кўра, худди рус тилидаги каби, икки турга —
давомли ёки тугалланмаган (несовершенный, незаконченный) вид
ва тугалланган (совершенный, законченный) вид турига бўлади-
лар³⁹. Айрим ўртоқлар эса туркий тиллардаги феълларни вид маъ-
носини ифодалашига кўра группалашда рус тили нуқтаи назари-
дан ёндошмайдилар, яъни бу тилларда ҳам феъл видлари икки
турга бўлинади деб қарамайдилар⁴⁰.

³⁷ Олмаота кенгаши материалларига қаранг: Вопросы грамматики тюркских языков (материалы координационного совещания по проблемам глагольного вида и сложно-подчиненного предложения в тюркских языках, состоявшегося 24—27 сентября 1956 г., Алма-Ата, 1958).

³⁸ Қаранг: А. Харисов. Категория глагольных видов в башкирском языке, Уфа, 1944, стр. 3.

³⁹ Қаранг: А. А. Юлдашев. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке, М., 1958, стр. 81—86; И. Е. Маманов. Вспомогательные глаголы в казахском языке, Алма-Ата, 1949, стр. 69—72.

⁴⁰ Қаранг: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, стр. 357—386; Содиқ Фердаус. Феълларнинг вид категорияси. В. И. Ленин номидаги Ўрта Осиё давлат университетининг илмий асарлари (Ўзбек тили масалалари), Тошкент, 1957, 84—93-бетлар; Д. Н. Харитонов. Формы глагольного вида в якутском языке, М.—Л., 1960.

Туркий тилларда вид категорияси бор деб қаровчи ўртоқларнинг баъзилари кўмакчи феълларнинг ҳаммасини вид категорияси билан боғлайдилар⁴¹. Айримлари эса баъзи кўмакчи феълларнинг вид маъносига эга эмаслигини кўрсатадилар⁴².

Вид маъносини ифодалашига кўра кўмакчи феълларни турларга (группаларга) ажратишда ҳам қарама-қаршиликлар бор. Масалан, А. Харисов бошқирд тилида *тош (туш)* кўмакчи феъли давомли видни ҳосил қилади деб кўрсатса⁴³, А. А. Юлдашев бу кўмакчи феълни тугалланган (совершенный) видни ҳосил қилувчи кўмакчи феъллар қаторига киритади⁴⁴.

А. Харисов ва А. А. Юлдашевларнинг кўрсатилган ишларида *йор (юр), тор (тур), ултир (ўтир), ят (ёт), бар (бор), кил (кел), бир (бер)* феъллари давомли (несовершенный) видни ҳосил қилади деб кўрсатилади. Ф. Г. Исхаков ва А. А. Пальмбахнинг «Грамматика тувинского языка» асарида *тур, чор(у), (юр), олур (ўтир), чыт (ёт)* кўмакчи феъллари тугалланмаган (незаконченный) вид турига, бошқа кўмакчи феълларнинг ҳаммаси эса тугалланган (законченный) вид турига киритилади⁴⁵.

Ана шу кўрсатиб ўтилган фактларнинг ўзиёқ туркий тилларда вид категорияси бор деб қаровчи ўртоқларнинг фақат вид категориясини эътироф этиш билангина бир хил фикрда эканликларини, шу масалани ҳал этишда эса улар ўртасида бирликнинг йўқлигини кўрсатади.

Туркий тилларда ҳам феъл видлари, худди рус тилидаги каби икки турга — тугалланган (совершенный) вид ва тугалланмаган (несовершенный) вид турларига бўлинади (феъллар шундай видларга эга) деб қаровчи ўртоқлар ўз фикрларини исботлашда бу тилларда ҳам ҳаракатнинг давомлилиги (тугалланмаганлиги) ва тугалланганлигини ифодаловчи махсус формалар борлигини кўрсатадилар. Шу фикрларига мос ҳолда давомлилиқни ифодаловчи кўмакчи феъллар билан ясалган конструкцияларни тугалланмаган (несовершенный, незаконченный) вид турига, тугаллиқни ифодаловчи кўмакчи феъллар билан ясалган конструкцияларни тугалланган (совершенный, законченный) вид турига киритадилар.

Туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида, давомлилик ва тугаллиқ маъноларини ифодаловчи кўмакчи феъллар бор. Лекин бу ҳодиса туркий тилларда ҳам худди рус тилидаги каби вид категорияси бор дейиш учун асос бўла олмайди. Чунки:

1. Рус тилидаги вид грамматик жиҳатдан тўла шаклланган. Бу тилдаги феъллар ҳамма вақт виднинг бирор формасида бўлади;

⁴¹ Қаранг: А. Харисов. Кўрсатилган асар; Содиқ Фердаус. Кўрсатилган мақола.

⁴² Қаранг: А. А. Юлдашев. Кўрсатилган асар, 81-бет.

⁴³ Кўрсатилган асар, 53-бет.

⁴⁴ Кўрсатилган асар, 82-бет.

⁴⁵ Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, М., 1961, стр. 409.

яъни виднинг бирор турига мансуб ҳолатда бўлади. Бу ҳодисани ўзбек тилидаги феълларга нисбатан айта олмаймиз. Агар ўзбек тилида ҳам вид категорияси бор бўлганида ва бу тилда ҳам феълнинг икки хил вид тури бўлганида, феъллар ҳамма вақт виднинг ана шу икки туридан бирига мансуб ҳолатда бўлар эди. Лекин ўзбек тилида бундай ҳодисани кўрмаймиз. Гарчи ўзбек тилида давомлилик ва тугаллик маъноларини ифодаловчи кўмакчи феъллар кўп бўлса-да, феъллар ҳамма вақт шу кўмакчи феъллардан бири билан қўлланавермайди. Феълларнинг давомлилик ёки тугаллик ифодаловчи кўмакчи феълларсиз (ёки шу маънодаги бошқа формаларсиз) қўлланиши жуда кўп учрайди. Шундай экан, давомлилик ёки тугаллик ифодаловчи воситаларсиз қўлланган феълларни тугалланган (совершенный) вид турига ҳам, тугалланмаган (несовершенный) вид турига ҳам киритиб бўлмайди. Демак, ўзбек тилида, худди рус тилидаги каби, вид категорияси бор ва бу тилда ҳам виднинг икки тури бор деган фикрни ўзбек тили материаллари қувватламайди.

2. Рус тилидаги тугалланган ёки тугалланмаган вид формалари фақат ё тугаллик ёки тугалланмаганлик маъносини ифодаловчи формалар ҳисобланади. Ўзбек тилидаги тугаллик ва давомлилик маъноларини ифодаловчи воситалар (шунингдек кўмакчи феъллар) фақат (умуман) тугаллик ёки давомлиликнинг ўзини ифодалаш учун эмас, балки маълум бир маънодаги давомлиликни ёки тугалликни ифодалаш учун қўлланади. Масалан, давомлиликни ифодаловчи кўмакчи феълларни олайлик. Ўзбек тилида *ёт, тур, юр, ўтир, бор, кел, бер* кўмакчи феъллари давомлиликни ифодалайди. Лекин буларнинг ҳар бири маълум бир маънодаги давомлиликни ифодалайди. Масалан, *ёт* кўмакчи феъли давомлилик билан бирга субъектнинг ҳаракатга қаттиқ (жон-жаҳди) билан киришганлигини билдиради (*ишлаб ётибди*), *бор* ва *кел* кўмакчи феъллари йўналиш маъносидаги давомлиликни билдиради (*хотираларни ёзиб бормоқ*) ва ҳ. Агар бирор ҳаракат давомли бўлса-ю, лекин *ёт, тур, юр, ўтир, бор, кел, бер* кўмакчи феъллари ифодалайдиган маънодаги давомли ҳаракат бўлмаса, бу ҳаракатнинг давомлилигини ифодалаш учун кўрсатилган кўмакчи феъллардан бирортаси ҳам қўлланмайди. Демак, бу кўмакчи феълларнинг бирортаси ҳам фақат давомлиликнинг ўзини ифодаловчи воситага айланмаган.

Давомлиликни ифодаловчи кўмакчи феъллар ҳақида айтилган бу гапларни тугалликни ифодаловчи кўмакчи феълларга нисбатан ҳам айтиш мумкин, яъни тугаллик маъносига эга бўлган кўмакчи феъллар ҳам фақат тугалликнинг ўзини ифодалаш учунгина эмас, балки уларнинг ҳар бири маълум бир маънодаги тугалликни ифодалаш учун қўлланади. Агар бирор феъл билдирган ҳаракат тугал даражада юз берган ҳаракат бўлса-да, лекин тугалликни ифодаловчи кўмакчи феъллар билдирадиган ҳаракатда бажарилувчи ҳаракат бўлмаса, бундай ҳолларда шу ҳаракатнинг тугаллиги маъносини ифодалаш учун тугаллик маъносига эга бўлган кўмакчи феъллардан бирортаси ҳам қўлланмайди. Масалан, *семирмоқ*

феъли. Шу феъл билдирган ҳаракатнинг умуман тўла бажарилганлиги маъноси ифодаланадиган бўлса, тугаллиқни билдирувчи кўмакчи феълларнинг бирортаси ҳам қўлланмайди. Агар тугаллик маъносига яна бошқа қандайдир қўшимча маъно ифодаланадиган бўлса, шу қўшимча маънога эга бўлган кўмакчи феъллардан бири қўлланади: *семириб кетмоқ* каби.

Демак, ўзбек тилидаги тугаллик ва давомлилик маъносини ифодаловчи кўмакчи феълларнинг бирортаси ҳам фақат тугаллик ёки давомлиликнинг ўзини ифодаловчи воситага айланмаган. Рус тилидаги несовершенный ва совершенный вид турини ҳосил қилувчи формалар фақат шу маънони ифодаловчи воситалар ҳисобланади.

3. Рус тилидаги феъллар билдирган ҳаракатнинг тугалланганлиги ёки тугалланмаганлигини ифодалашда феъллар ҳамма вақт шу маънони ифодаловчи формада қўлланади. Бу ҳодисани ўзбек тилига нисбатан айта олмаймиз. Ўзбек тилида бирор феъл билдирган ҳаракат давомли ёки тугалланган ҳаракат бўлиши мумкин. Лекин унинг тугалланган ёки давомлилигини ифодалашда шу ҳаракатни билдирувчи феъл ҳамавақт тугаллик ёки давомлилик маъносини ифодаловчи кўмакчи феъл билан қўлланавермайди. Масалан, бирор киши бир неча ой давомида китоб ўқиган ёки китоб ўқиётган бўлиши мумкин (яъни китоб ўқиш ҳаракати давомли бўлиши мумкин). Лекин шу ҳаракатнинг ифодаланишида давомлиликни билдирувчи кўмакчи феълни қўллаш шарт бўлмайди. Шу ҳаракатни бажарувчи кишидан «шу вақтгача нима қилдинг?» деб сўралса, «китоб ўқидим ёки китоб ўқияпман» деб жавоб бераверади. Бу билан китоб ўқишнинг давомли эканлиги маъноси йўқолмайди. Худди шундай ҳодисани тугаллиқни ифодаловчи кўмакчи феълларга нисбатан ҳам айтиш мумкин, яъни бирор феъл билдирган ҳаракат давом этмаган, тугалланган ҳаракат бўлиши мумкин. Лекин шу ҳаракатнинг тугаллигини ифодалашда тугаллик маъносига эга бўлган кўмакчи феълларда бирини қўллаш шарт бўлавермайди.

Мисол: *Зухра дераза ёнидан уйга қарамасдан ўтди. Эшикка келганда электр токи ургандай, орқасига ташланди* (С. Зуннунова).

Бу мисолдаги иккала феъл билдирган ҳаракат ҳам давомли бўлмаган, тугалланган ҳаракатдир. Бу ўринда тугаллик маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллардан бирортаси қўлланмаган. Ҳатто, тугаллиқни ифодаловчи кўмакчи феълларни қўллаш талаб этилмайди ҳам.

Агар ўзбек тилидаги кўмакчи феъллар тугалланмаган ва тугалланган вид шаклини ясовчи воситалар бўлганида шу маънони ифодалашда ҳамавақт улардан бирининг қўлланиши шарт бўлар эди, яъни шу кўмакчи феъллар қўлланмаса, тугалланганлик ёки тугалланмаганлик маъноси ифодаланмас эди. Чунки ҳар бир грамматик маъно ҳамавақт маълум бир грамматик форма орқали ифодаланади (бирор грамматик маънонинг ифодаланишида мазкур сўз шу маънони ифодалайдиган формада бўлади). Агар у сўз шу

грамматик формадан ҳоли қилинса, мазкур формага хос грамматик маъно ҳам йўқолади. Юқорида кўриб ўтдикки, ўзбек тилида тугаллик ёки давомлилик маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллар қўлланмаса ҳам ҳаракатнинг тугаллиги ёки давомлилиги ифодаланаверади (умумий ҳолатдан англашилаверади). Демак, ўзбек тилидаги тугаллик ва давомлилик маъносини ифодаловчи кўмакчи феълларни рус тилидаги совершенный ва несовершенный видни ҳосил қилувчи формантлар билан тенглаштириб бўлмайди.

4. Рус тилидаги феълларнинг совершенный вид формалари ҳозирги замон маъносига эга эмас. Туркий тилларда ҳам, худди рус тилидаги каби, вид бор деувчиларнинг айримлари ўз фикрини тўла исботлашга уриниб, бу тилларда ҳам феълларнинг тугалланган вид тури ҳозирги замон маъносига эга эмас деб кўрсатадилар, яъни тугалликни ифодаловчи кўмакчи феъллар билан ясалган феъл конструкциялари ҳозирги замон маъносида қўлланмайди деб кўрсатадилар. Лекин ўзбек тили фактлари бу фикрни бутунлай инкор этади. Ўзбек тилидаги тугаллик маъносини ифодаловчи кўмакчи феъллар билан ясалган феъл конструкциялари ҳозирги замон формасида қўлланади.

Мисоллар: *Шувуллашини қара-я! Маишғаллари камайиб қоляпти* (А. Мухтор). *Ота йўл ёқасидаги қийшайиб қолган ёш ўрик олма тупларини тўғрилаб қўймоқда* (Ҳ. Назир). *Уларда ҳисоб-китоб ишларини йўлга қўйиш масалалари ишлаб чиқилляпти* («Қизил Ўзбекистон»). *Добротворцев... бу жойлар ҳақида китобларда ўқиб билганининг ҳаммасини тўкиб солмоқда* (А. Мухтор). *Шунча одам орасида ҳар қайсиси ўзидан хавотир қилмай, бир-бирининг сирини очиб ташлаётибди* (А. Қаҳҳор). *Асосий ғаллакор областларда комбайнларни ва бошқа ўрим-йиғим машиналарини ремонт қилиш кечиктириб юборилмоқда* («Қизил Ўзбекистон»). *Байрамни жанг билан қон тўкиб кутиб оляпмиз* (И. Раҳим). *У ҳозиргача қилинган ишлар ва бундан кейинги режалар ҳақида сўзлаб беряпти* («Тошкент ҳақиқати»). *Бир йўғон одам Элмурод билан, худди йиқилиб тушаётгандай, бесўнақай эгилиб кўришди* (П. Турсун). *Бўладиган бўлсак, тезроқ бўлганимиз яхши эди, вақт ўтиб кетяпти* (Ҳ. Шамс) ва б.

Бу ҳодиса ҳам ўзбек тилидаги тугаллик маъносини ифодаловчи кўмакчи феълларни рус тилидаги феълнинг совершенный вид турини ҳосил қилувчи формантлар билан тенглаштириб бўлмаслигини кўрсатади.

Ана шу тўрт пунктда келтирилган фактларнинг ўзиёқ туркий тилларда рус тилидаги каби вид категорияси йўқлигини, бу тилларда феълнинг рус тилидаги «совершенный вид» ва «несовершенный вид» формасига мос келадиган формаси йўқлигини кўрсатади.

Энди, туркий тилларнинг ўзига хос бўлган вид категорияси борми-йўқлиги масаласига келганда шунини айтиш керакки, айрим ишларда туркий тилларнинг ўзи учун характерли бўлган вид системаси борлиги айtilса ҳам лекин бу нарса бирорта ҳам ишда

ишонарли тарзда исботланмаган ва бу ҳодиса ҳақида айтилган гаплар ҳам бир-бирига мос келмайди⁴⁶.

Ўзбек тили грамматикасидан қўлланма сифатида нашр этилган ишлардан фақат учта ишда ўзбек тилида феълнинг вид (тарз, тус) категорияси борлиги ҳақида гапирилади. Лекин буларда ҳам ўзбек тилида шундай категория борлиги исботланмаган. Бу «категория»нинг моҳияти ҳақидаги гаплар бир-бирига мос келмайди⁴⁷. Ҳатто, бу ишлардан бирининг кейинги нашрида феълнинг вид категорияси бошқа грамматик категориялар қаторида берилмаган⁴⁸. Демак, авторлар ўзбек тилида вид категорияси бор деган фикрларидан қайтишган.

Хуллас, ўзбек тилида (ўйлаймизки, бошқа туркий тилларда ҳам) феълнинг қандайдир вид категорияси борлиги ҳақида гапириш қийин. Феълнинг шундай категорияга эгаллиги айтилгани билан амалда уни исботлаб бўлмайди. Қўмакчи феъллар ва *-гил* (*-қил*, *-гил*, *-кил*), *-инқир* каби аффикслар ифодалайдиган маънолар ўзбек тилида қандайдир вид (тарз, тус) категорияси бор дейиш учун асос бўла олмайди.

Бўлишли-бўлишсизлик ва *имконлилик-имконсизлик* ҳақида. Кўпгина адабиётларда «феъл аспекти» («аспект глагола») термини қўлланади ва бу ном остида бўлишли-бўлишсизлик (*келди-келмади*) ва имконлилик-имконсизлик (*кела олди — кела олмади* каби) ҳодисалари ҳақида гапирилади⁴⁹. Баъзи ишларда «феъл аспекти» («аспект глагола») термини қўлланмаса-да, лекин бўлишсизлик ва имконсизлик формалари («отрицательная форма и форма невозможности глагола») бир сарлавҳа остига бирлаштирилади⁵⁰. Демак, бу ўринда «феъл аспекти» терминини қўллаш ва *келди-келмади* типидagi форма билан *кела олди — кела олмади* типидagi формани бир сарлавҳа остида текшириш масаласига тўхтаб ўтиш керак бўлади.

Аввало, *келди-келмади* ва *кела олди — кела олмади* типидagi формани, феълнинг бошқа формаларидан алоҳида олиб, фақат шуларнинг ўзига нисбатан, аспект терминини қўллашнинг бирор назарий ёки амалий асоси бор деб бўлмайди. Умуман, «аспект»

⁴⁶ Қиёсланг: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, стр. 353, 357, 386; Азәрбајжан дилинин грамматикаси (коллектив), Морфолокија, Баки, 150—162-бетлар; Л. Н. Харитонов. Формы глагольного вида в якутском языке, М.—Л., 1960.

⁴⁷ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили (коллектив), Тошкент, 1957, 425—426-бетлар; У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили, Самарқанд, 1960, 133—134-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 300—302-бетлар.

⁴⁸ Қаранг: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965.

⁴⁹ Қаранг: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 135; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 200—201; К. М. Мусаев. Грамматика каримского языка, Фонетика и морфология, М., 1964, стр. 263—264.

⁵⁰ Қаранг: Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, Фонетика и морфология, М., 1964, стр. 162.

терминини феълга оид бирор грамматик категорияга нисбатан қўллашнинг ҳеч қандай асоси ҳам, эҳтиёжи ҳам йўқ.

Энди, *келди* — *келмади* ва *кела олди* — *кела олмади* формаларини бир гурӯппага бирлаштириш масаласига келсак, бунинг ҳам етарли асоси йўқ.

Ўзбек тилида (фикримизча, бошқа туркий тилларда ҳам) феълнинг «имконлилик ва имконсизлик» деб аташ мумкин бўлган грамматик категорияси йўқ. *Ёза олди* — *ёза олмади* қаби формадаги *ол* кўмакчи феъли сўзловчининг ҳаракатга бўлган муносабатини, ҳаракатни бажара олиш имкони маъносини, яъни модал маънони билдиради. Бирор грамматик категорияда бир-бирига қарама-қарши қўйиш (бир-бирига қиёсан олиш) мумкин бўлган бирдан ортиқ (камида иккита) форма бор бўлади. Масалан, *ёзди* — бўлишли форма, *ёзмади* — бўлишсиз форма. *Ёза олди* — *ёза олмади* формалари ҳам фақат бўлишли-бўлишсизлик (тасдиқ ва инкор) нуқтаи назаридангина бир-бирига қарама-қарши қўйилиши мумкин: *ёза олди* — бўлишли форма, *ёза олмади* — бўлишсиз форма. *Ёза олди* — *ёза олмади* формасида *ол* кўмакчи феъли билдирган маънога қарама-қарши қўйилиши мумкин бўлган бирор маъно ҳам ва шундай маънони ифодалайдиган формант ҳам йўқ. Демак, *ёза олмоқ* — *ёза олмаслик* формасида бўлишли-бўлишсизлик категориясидан яна бошқа қандайдир грамматик категория борлиги ҳақида гапириш мумкин эмас.

Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формаси борлиги туркий тиллардаги феъл туркуми ҳақида ёзилган ишларнинг деярли ҳаммасида кўрсатилади. Лекин феълнинг «бўлишли-бўлишсизлик» деб аталиши мумкин бўлган грамматик категорияси борми-йўқми экани кўпгина ишларда ноаниқ ҳолда қолган. Масалан, тува тили грамматикасида феъл туркумига хос грамматик категориялар сифатида фақат даража вид, майл, замон, шахс-сон категориялари кўрсатилади⁵¹. Бироқ ишда феълнинг бўлишли формаси борлиги айтилади ва бу форма махсус сарлавҳа остида текширилган⁵². Демак, бўлишсиз форманинг борлиги тан олинади-ю, лекин феълнинг бўлишли-бўлишсизлик категорияси борлиги инкор этилади. «Ҳозирги замон қозоқ тили» китобида инкор ва сўроқ категориялари феълнинг лексик-семантик категориялари деб таърифланади⁵³.

Бўлишли-бўлишсизлик (тасдиқ ва инкор) туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида, феълнинг лексик-семантик белгиси эмас. Бўлишли ва бўлишсизлик маънолари махсус грамматик форма орқали ифодаланади: *ёзди* — бўлишли форма, *ёзмади* — бўлишсиз форма. Ҳар қандай феъл ё бўлишли, ёки бўлишсиз формада бўлади. Демак, бўлишли-бўлишсизлик феълнинг асосий ва умумий хараakterистикаларидан бири ҳисобланади ва бу хараakterистикаси

⁵¹ Қаранг: Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, Фонетика и морфология, М., 1961, стр. 254.

⁵² Шу асар, 294-бет.

⁵³ Современный казахский язык (коллектив), Фонетика и морфология, Алма-Ата, 1962, стр. 245.

бир-бирига қарама-қарши қўйилиши мумкин бўлган грамматик формалар орқали реаллашади. Шундай экан, туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида, феълнинг бўлишли-бўлишсизлик категорияси борлигига шубҳа бўлиши мумкин эмас. Бўлишли-бўлишсизлик формаси борлигини тан олиб, феълнинг шундай грамматик категорияси борлигини аниқ эътироф этмаслик ёки уни бутунлай инкор этиш, бизнингча, рус тили грамматикасига оид ишларга асосланиб иш кўришнинг таъсири натижаси бўлса керак.

Хуллас, ўзбек тилида феълга хос грамматик категориялар қуйидагилар: 1) даража, 2) бўлишли-бўлишсизлик, 3) майл, 4) замон, 5) шахс-сон.

ДАРАЖА КАТЕГОРИЯСИ⁵⁴

Даража категорияси ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабатини кўрсатади. Бу муносабат махсус феъл формалари орқали ифодаланади. Масалан, *китобни ўқиди* — гапнинг эгаси ҳаракатнинг бевосита бажарувчиси; *китобни ўқитди* — китоб ўқишни бевосита бажарувчи бошқа бир шахс (китобни укасига ўқитди), *китоб ўқилди* — ҳаракатнинг бажарувчиси ноаниқ ва б. Демак, феълнинг даража формаси ўзгариши билан ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабати ҳам ўзгаради. Ҳозирги ўзбек тилида феълнинг беш хил даража формаси бор: бош даража, ўзлик даража, орттирма даража, биргалик даража, мажхул даража.

Бош даража

Феълнинг бош даража формаси ҳаракатнинг эга билан ифодаланган шахс ёки предмет томонидан бажарилишини билдиради: *билди, кўрди, суради, айтди, қайтди* каби. Бу турда даражанинг махсус кўрсаткичи йўқ. Унинг бош даражада деб аталиши бошқа даража формаларига нисбатандир. Бу даражадаги феъл объектли ёки объектсиз бўлиши мумкин: *олди, қолди*.

Ўзлик даража

Ўзлик даража формаси асосан, *-(и)н*, кам даражада, *-(и)л* аффикси ёрдамида объектли феъллардан ясалади⁵⁵: *ташланмоқ, мақтанмоқ, суянмоқ, қўшилмоқ, бурилмоқ* ва б. *Яйра, қичқир, ухла, бор* каби объектсиз феъллардан ўзлик даража формаси ясалмайди.

Ўзбек тили грамматикасига оид ишларда ўзлик даражада формасининг асосий хусусияти ҳақида бир-бирига жуда яқин бўлган қуйидагича фикрлар айтилган: «Ўзлик даражадаги феъл бажар

⁵⁴ Кейинги вақтда нашр этилган айрим ишларда «даража» термини ўрнида «нисбат» термини қўлланмоқда.

⁵⁵ Бир-иккита феълларда ўзлик даража формасининг *-ш* аффикси ёрдамида ясалиши учрайди: *жойла — жойлаш* каби.

рувчининг шу ҳаракатга объект ҳам эканлигини кўрсатади»⁵⁶. «Ўзлик нисбатида ҳаракатнинг субъекти билан объект бир шахснинг ўзи бўлади»⁵⁷. «Феълнинг ўзлик нисбати субъект томонидан бажарилиб, яна субъектнинг ўзига қайтган ҳаракатни билдиради»⁵⁸. «Қайтим даража (ўзлик даража — А. Ҳ.) воситасида ўтимли феъллар билан ифодаланган ҳаракатнинг субъектга қайтиши, йўналиши кўрсатилади»⁵⁹ ва б. Демак, бунда асосан икки нарса ҳақида гап боради: 1) бажарувчининг ҳаракат объекти ҳам экани; 2) ҳаракатнинг бажарувчига қайтиши. Лекин бу икки ҳодисанинг биттасини ҳам ўзлик даража формаси учун асосий, умумий хусусият деб бўлмайди. Масалан, *таклифга қўйилмоқ, дарахтга осилмоқ* бирикмаларидаги *қўйилмоқ, осилмоқ* феълларида, шунингдек *сўкинмоқ, тепинмоқ* феълларида бажарувчининг ҳаракат объекти экани ҳақида ёки ҳаракатнинг бажарувчига қайтиши ҳақида гапириш мумкин эмас.

Проф. А. Ғ. Ғуломов, «Ўзлик даражадаги феълнинг маъноси «ўз-ўзини» формуласининг маъносига тенг келса-да (безанди — ўз-ўзини безади каби), айрим ҳолларда бундан ажралишни айтилади»⁶⁰. Ҳақиқатда ҳам ўзлик даража формасидаги феълдан «ўз-ўзини» деган маъно англашилиши мумкин: *мақтанди* — ўзини ўзи мақтади. Ана шундай ҳоллардагина бажарувчи ҳаракатнинг объекти ҳам экандек, ҳаракат бажарувчининг ўзига қайтадигандек кўринади. Лекин биринчидан, ўзлик даража формасидан бундай маъно англашилиши жуда ҳам саноқли феъллар доирасидагина учрайди. Иккинчидан, шундай маъно англашиладиган ҳолларда ҳам бажарувчининг ҳаракат объекти ҳам экани ва ҳаракатнинг бажарувчига қайтиши ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Масалан, *мақтанмоқ* феъл формасида «ўзини ўзи» деган маъно жуда аниқ сезилади. Лекин бу формада ҳаракатнинг бажарувчига қайтишини, шунингдек бу форма қўлланганда, грамматик объектнинг бўлишини исботлаб бўлмайди.

Ўзлик даража формасидаги айрим феълларда бажарувчи ҳаракатнинг объекти ҳам экандек, ҳаракат бажарувчига қайтадигандек ва «ўзини-ўзи» деган маъно ифодаланадигандек кўринади. Ҳақиқатда эса бундай бўлмайди. Масалан, кўпгина ишларда ўзлик даража формаси ҳаракатнинг бажарувчига қайтиши, бажарувчининг ҳаракат объекти ҳам эканини ифодалаши айтилиб, *ювинмоқ* феъли мисол тариқасида келтирилади. Бироқ *ювинмоқ* формаси «ўзини ўзи ювмоқ» деган маънони билдирмайди. Агар шундай маъно ифодаланадиган бўлса, бу ҳаракатнинг ўзга объект устида бажарилиши *ювмоқ* (*укасини ювмоқ* каби) формаси орқали ифодаланар эди. Ваҳолонки, бу маъно *ювинтирмоқ* формаси орқали ифодаланadi.

⁵⁶ А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 59-бет.

⁵⁷ М. Мирзаев ва б. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 130-бет.

⁵⁸ У. Турсунов ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 59-бет.

⁵⁹ Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 270-бет.

⁶⁰ Кўрсатилган асар, 60-бет.

Ўзлик даража формасидаги феъллардан айрим сўз ёки сўз бирикмасининг маъносига ўхшаш маънолар англашилиши мумкин. Лекин бу маънолар даража формасига хос умумий грамматик маъно бўлмай, даража формасига хос хусусият ва феълнинг лексик маъноси таъсирида келиб чиқадиغان маъно бўлади. Жуда кўп ҳолларда эса ўзлик даража формасининг маъносини бирор сўз ёки сўз бирикмасига хос маънога тенглаштириб бўлмайди.

Мисоллар: *Паншахасини пичанга санчиб, сопиға суяниб турган бир йигит: Даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез бойийди,— деди (П. Қодиров). Бир маҳал Ғуломжон туйнукдан эриниб чиқаётган тутунга қараб сўзланди (М. Исмоилий). Кўктошлик бир бой одам йиғилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди (П. Қодиров). Бирдан бир ғамхўрларидан айрилган бечоралар айрилиқ, хўрлик аламидан кўз ёшларини сел-сел оқизиб яна йўлга тушдилар (П. Турсун).*

Биринчи мисолдаги *суяниб* формаси билдирган маънони «ўзини-ўзи» деган маънога қиёслаш, иккинчи мисолдаги *сўзланди* формаси маъносини «ўзича» сўзига хос маъно билан изоҳлаш мумкин. Лекин кейинги мисоллардаги *йиғилган, айрилган* феъл формалари билдирган маънони бу йўл билан тушунтириб бўлмайди. Яна қуйидаги мисоллардаги феълнинг ўзлик даража формасининг маъносига эътибор беринг: *Ишонмасангиз қарғана йликми? (С. Зуннунова). Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди (П. Қодиров). Отилмаган сопқон ҳам бошга, ҳам қуймишга тегади (Мақол). Йигит шу гапларни айтишга айтди-ю, кўзини яширишга жой тополмай қийналди. Овози титраб ютинди (Саид Аҳмад). Рўпарадаги кўркам уйлاردан яхши кийинган... аёллар қўлларида идишлари билан қозон бошига қатнаб турибдилар (П. Турсун). Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ўн бир чақирим настда (П. Қодиров).*

Кўриб ўтилган фактларнинг ҳаммасидан маълум бўладикки, ўзлик даража формасининг асосий хусусияти «ҳаракатнинг бажарувчига қайтиши»ни ёки «бажарувчининг ҳаракат объекти ҳам эканини» билдириш эмас⁶¹. Ўзлик даража формаси объектли феъллардан ясалади ва бунда грамматик объект тушунчаси йўқолади. Бошқача қилиб айтганда, ўзлик даража формаси объектли феълни объектсиз феълга айлантиради: *артмоқ — артинмоқ, қийнамоқ — қийналмоқ, тешимоқ — тешилмоқ, сўкмоқ — сўкинмоқ, кавшамоқ — кавшанмоқ* ва б. Ана шу хусусиятига кўра айрим феълларнинг ўзлик даража формаси бирор ўтимсиз феъл билан синоним бўлиб қолиши ҳам мумкин: *кўзини тикмоқ — тикилмоқ — қарамоқ*.

Ўзлик даража формасининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантириш эканини яна қуйидаги ҳодисалар ҳам очиқроқ кўрсатади.

⁶¹ Шунга кўра, бу даража формасига нисбатан «қайтим даража» терминини қўллаш (Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, Тошкент, 1966, 270-бет) ҳеч қандай асосга эга эмас.

Ўзлик даража формасининг объектли феъллардан ясалишининг ўзи ҳам бу форманинг айтиб ўтилган хусусияти билан боғлиқ⁶². Бундан ташқари, ўзлик даража формаси ҳар қандай объектли феълдан ясалавермайди. Масалан, *ўқи, ҳайда, эк, мин, кес, тик, суғор* феълларидан ўзлик даража формаси ясалмайди. Чунки бу феъллар билдирган ҳаракат ҳамма вақт объект тушунчаси билан боғлиқ бўлади, бу объектни «йўқотиш» ва келтирилган феълларни объектсиз феълга айлантириш объектив ҳолда мумкин бўлмайди.

Шундай ҳаракатлар борки, улар бажарувчининг ўзида (ўз устида, ўз танасида) бажарилиши мумкин. Лекин шундай ҳаракатни билдирувчи феъллардан ўзлик даража формаси ясалавермайди. Масалан, *ҳидламоқ, тирнамоқ* феъллари объектли феъллар. Шунингдек бу феъллар билдирган ҳаракат субъектнинг ўзида бажарилиши, яъни бажарувчи ўзини ўзи ҳидлаши ва ўзини ўзи тирнаши мумкин. Лекин *ҳидламоқ, тирнамоқ* феълларидан ўзлик даража формаси ясалмайди.

Ўзлик даража формаси объектли феъллардан ҳосил қилинсада, лекин орттирма даража орқали ҳосил қилинган объектли феъллардан ясалмайди. Бу ҳодиса ҳам ўзлик даража формасининг айтиб ўтилган хусусияти ва орттирма даража формасининг хусусияти билан изоҳланади.

Ўзлик даража формасининг баъзи феълларда, аслида, объектли феъллардан ясалганлиги ва бош даража формасининг маъноси билан боғланиши борлиги сезилиб турса-да, лекин уларнинг маъносида силжиш бўлган ва улар янги маъноли янги феълга айланиб бораётганлиги сезилади. ...*юзлари семизликдан тирсиллаган Араббой кери л ғ а н бир ҳолда сўради (П. Турсун). Бу қишлоқда Авазнинг энг оч и л и б гаплашадиган тенгдоши шу Замонали эди (П. Қодиров). Бошқа илож қолмагач, она энг тубан ва жирканч бир «ҳунарга» т у т и н д и (П. Турсун). Ҳулкар эркаклардан ҳеч т о р т и н м а с э д и (П. Қодиров). Элмурод уни ҳар бир жумлани т у т и л а - т у т и л а... зўрға ўқигани ва тез ўқишига ҳаракат қилиб, китобда йўқ гапларни айтиб юборгани учун менсимас эди (П. Турсун).*

Ҳозирги ўзбек тилида *-ла* аффикси феъл ясовчи энг актив аффикс ҳисобланади. Бу аффикс ёрдамида асосан объектли феъллар ясалади: *ишла, тикла, ўқла, ҳидла* каби. Лекин маълум сўзлардан *-ла* аффикси ёрдамида феъл яшаш мумкин бўлмайди. Худди шу сўзлардан эса объектсиз феъл яшаш мумкин бўлади. Бунинг учун *-ла* аффикси билан ўзлик даража кўрсаткичидан фойдаланилади: *завқланмоқ, аччиғланмоқ, фойдаланмоқ, ўнғайсизланмоқ* ва б. Бу

⁶² Айрим объектсиз феълларнинг ўзлик даража формасида қўлланиш ҳоллари учрайди: *шош-ил-моқ, тарқа-л-моқ, юмала-н-моқ* каби. Лекин булардаги *-(и)н, -(и)л* кўрсаткичлари ўзлик даражага хос маънони ифодаловчи эмас. Шу сабабли уларни қўлламаса ҳам бўлади. Қуйидаги икки мисолни қиёслаш: *Кампир бурини торга-торга, енгини кўзидан олиб, ўғлидан ўп к а л а н д и* (Ж. Абдуллахонов). Гапнинг давомини кутгандай бир неча қадам индамай борди-да, ...бошини чайқаб қўйиб, ўп к а л а г а н овозда сўради (П. Турсун).

ходиса ҳам ўзлик даража формасининг асосий хусусияти объектсизлик билан боғлиқлигини кўрсатади. *Завқланмоқ, аччиғланмоқ* каби феъллар таркибидаги «н» даража формасини ясовчи эмас, балки *-ла* ва *-н* бир бутун ҳолда бир аффикс ҳисобланади, *завқлан, аччиғлан* феъллари эса бош даража формаси ҳисобланади (Бу ҳақда «феъл ясалиши» баҳсида ҳам гапирилган эди)⁶³.

Баъзи феълларда бош даража формаси билан ўзлик даража формасининг маъноси бир хилдек кўринади: *Элмурод бир оз ўйланиб туриб, охири сўрашга жазм қилди (П. Турсун)*. Бу мисолдаги *ўйланиб* формаси *ўйлаб* формаси билан алмаштирилса ҳам Элмуроднинг нималарнидир ўйлагани англашилаверади. Лекин *ўйланмоқ* формаси қўлланганда, грамматик объект йўқ бўлади. *Ўйламоқ* формаси қўлланганда, гарчи грамматик объектни кўрсатувчи сўз қўлланмаган бўлса-да, аслида у бор бўлади ва сўроқ орқали уни тиклаш мумкин бўлади.

Баъзан ўзлик даража формасининг тушум келишигидаги сўз билан қўлланиши учрайди⁶⁴. Проф. А. Н. Кононов ўзлик даража формасининг бундай қўлланишини унинг «актив ўзлик маъноси» деб изоҳлайди⁶⁵. Бизнингча, бундай қўлланишда икки хил ҳолат бўлиши мумкин: 1) ўзлик даражадаги феъл билан грамматик алоқадаги сўз нотўғри равишда тушум келишигида қўлланган бўлади: *Она кўзларини очган, бир оз жон кирган эди. У қуруқшаган лабларини яланди (П. Турсун)*; 2) бошқарилган сўзнинг тушум келишигида қўлланиши тўғри, лекин ўзлик даража формаси бошқача маъно касб этган (бошқача янги маъно билан қўлланган) бўлади. Масалан, *паранжини ёпинмоқ* бирикмасидаги *ёпинмоқ* феълини тўла маънода *ёпмоқ* феълнинг ўзлик даража формаси деб бўлмайти. Чунки юқоридаги маънода «бошига паранжи ёпмоқ» бирикмаси қўлланмайти. Демак, бу ўринда *ёпинмоқ* феъли *ёпмоқ* феълидан фарқли янги маънода қўлланган ва шу маънода қўлланганда тушум келишигидаги сўзни бошқаради.

Хуллас, ўзлик даража формасининг асосий хусусияти объектли феълни объектсиз феълга айлантиришдир. Бу форма объектли феъллардан ясалади. Ўзлик даража формасидаги феъл бош келишикдаги сўзни бошқаради. Айрим феъллар таркибида ўзлик даража кўрсаткичи аниқ кўриниб турса-да, лекин у ўзи бириккан сўз ёки аффикс билан бир бутунликни ташкил этган ажралмас ҳолга келган бўлади: *сескан, ғудран, ҳушёрлан, завқлан* каби. Бундай феъллар бош даража формаси сифатида қаралиши керак.

⁶³ С. Усмонов айрим феъллардан ўзлик даража формаси ясалмаслиги ва, аксинча, айрим феълларнинг аниқ даражага (бош даражага — А. Ҳ.) эга эмаслигини айтиб, *қувон, сескан* феълларини мисол тариқасида келтиради (Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 130-бет). Бизнингча, феълларнинг бош даража формасига эга бўлмаслиги ҳақида гапириш мумкин эмас. Шунингдек, *қувон, сескан* феъллари ҳам бош даража формасидаги феъл деб қаралиши керак.

⁶⁴ Қаранг: А. Ҳ. Фуломов. Кўрсатилган асар, 61-бет.

⁶⁵ А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 191-бет.

Орттирма даража

Феълнинг орттирма даража формаси ясовчиларнинг кўплиги билан ҳам бошқа даража формаларидан фарқланиб туради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг орттирма даража формаси куйидаги аффикслар ёрдамида ясалади:

-дир (//-тир) аффикси: *ёздир, кулдир, келтир, чоптир.*

-газ (//-гиз // -ғаз // -ғиз // -каз // -киз // -қаз // -қиз) аффикси: *кўргаз, киргиз, турғаз, юргиз, кетказ, кеткиз, ўтқаз, тутқиз.*

-т аффикси: *ўқит, чўқит, қурит, ишлат, сўрат.*

-из (// -ғиз // -киз // -қиз) аффикси: *оқиз, томиз, эмиз.*

-ир аффикси: *битир, учир, пишир, қочир, очир.*

-ар аффикси: *чиқар, қайтар.*

-сат аффикси. Фақат кўр феълидан орттирма даража формаси ясайди: *кўрсат.*

Айрим феълларнинг орттирма даража формасининг ясалишида кўриб ўтилган аффикслардан фақат биттасини қўллаш мумкин бўлгани ҳолда, бошқа бир феълларнинг орттирма даражасини ясашда уларнинг икки-учтасидан фойдаланиш мумкин бўлади: *кўн — кўндир; тўл — тўлат — тўлдир — тўлғиз* ва б.

Орттирма даража формасининг ясалишида бошқа даражадагилардан фарқли алоҳида хусусияти бор — бу даража формасида феълга бирдан ортиқ даража (орттирма даража) кўрсаткичи қўшилиши мумкин: *Тоғдаги чўпонларга ун-пулларни рўйхат билан жўнаттирди* (П. Қодиров). *Авлиё чодир билан хизматқорини чўлда қолдириб: «Шу мусича болаларини учуриб кетгунча озор етказдирма, ...деб тайинлаб кетибди* (П. Турсун).

Орттирма даража формаси объектли феъллардан ҳам, объектсиз феъллардан ҳам ясала олади: *ухла — ухлат, ўқи — ўқит* каби.

Орттирма даража формаси объектсиз феъллардан ясалганда, объектли феъл юзага келади: *кўкар — кўкартир, уч — учир, қичқир — қичқиртир, юр — юргиз, қури — қурит* каби. Орттирма даража формасининг бу хусусияти деярли барча текширувчилар томонидан тўғри қайд этилган. Лекин орттирма даража формаси объектли феъллардан ясалганда юз берадиган ҳодиса ҳақида айтилган фикрлар кўп ҳолларда ҳақиқий ҳолатга мос келмайди. Масалан, орттирма даража формасига хос хусусият ҳақида ўзбек тили грамматикасига оид ишлардан куйидагиларни ўқиш мумкин: «Орттирма даража ўтимли феълдан ясалганда, ишни восита билан бажариш, бошқага бажартириш, шунга мажбур қилиш, ишнинг юзага чиқишига йўл қўйиш каби маъноларни англатади»⁶⁶; «Биринчи ҳолатда (объектли феълдан ясалганда — А. Ҳ.) асосий субъект (бажарувчи) ва иккинчи даражадаги (ёки ёрдамчи) субъект мавжуд бўлиб, асосий субъект воситали тўлдирувчи орқали, иккинчи даражали субъект эса эга орқали ифодаланади»⁶⁷. Бошқа ишларда ҳам шу икки таърифдаги каби ёки шунга жуда яқин бўлган фикр айтилади.

⁶⁶ А. Ғ. Ғуломов. Уша асар, 63-бет.

⁶⁷ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Уша асар, 132-бет.

Орттирма даража формасидаги феъл қўлланганда, ҳаракатга мажбур қилиш, унга йўл қўйиш ва шунга ўхшаш маънолар ифодаланиши мумкин. Лекин бундай маънолар умумий ҳолат, феълнинг лексик маъноси ва бошқа факторларнинг таъсирида юзага келади⁶⁸. Масалан, *кўрсат* феъли контекстдан ташқари олинганда, кўриб ўтилган маънолар конкретлашмайди. *Ўғирлатмоқ* формасида эса «восита бўлиш», «мажбур қилиш», «қўзғатиш» каби маъноларнинг бирортаси ҳам йўқ. Демак, бу маънолар бевосита орттирма даража формасига хос маънолар бўлмайди⁶⁹.

Энди, «асосий субъект ва иккинчи даражали субъект» ёки «ҳаракатни бевосита бажарувчи шахс ва ҳаракатга восита бўлувчи шахс» масаласига келсак, бу маънолар ҳам бевосита орттирма даража формасига хос бўлган грамматик маънолар эмас. Орттирма даража формасида ҳам ҳаракат бажарувчиси эга ёки жўналиш келишигидан бошқа келишикдаги сўз орқали ифодаланган шахснинг ўзи бўлади. Бир мисол: *Сочини қирқтириб, пионер кийимини кийиб олганини кўрган амакисининг жони чиқади* (П. Турсун). Бу гапдаги *қирқтирмоқ феълида* ҳаракатнинг реал бажарувчиси ёки асосий субъект қирқтириш ҳаракатини бажарган шахс (айтайлик, сартарош) эмас, балки қирқтириш ҳаракатини бажарган шахснинг ўзи. Қуйидаги мисолларда ҳам худди шундай: *У бармоқларини қимирлатиб кўрсатди*, — доктор опамга кўп раҳмат (А. Убайдуллаев). *Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да* (П. Қодиров). *Бир кампир Элмуродга ўғлининг дўпписи билан кўйлак ва камзулини кийгизди*, ... (П. Турсун).

Агар ҳаракат бажарувчиси (яъни «бевосита бажарувчи») бош даража формаси нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, объект-ли феълдан ясалган орттирма даража формаси билан, объектсиз феълдан ясалган орттирма даража формаси ўзаро фарқланмайди. Масалан, *едирди* феълида ейиш ҳаракатини бажарувчи шахс бошқа бўлганидек, *ухлатди* феълида ҳам ухлаш ҳаракатини бажарувчи шахс бошқа бўлади.

Демак, орттирма даража формаси қўлланганда, ҳаракат бажарувчиси шу форма орқали ифодаланган шахснинг ўзи бўлади. Бунда бош даража формаси билдирган ҳаракатнинг ким бажариши назарда тутилмайди. Шунинг учун ҳам жуда кўп ҳолларда бу шахс ифодаланмайди.

Айрим ишларда объектли феъллардан ясалган орттирма даража формасида ҳаракатни бевосита бажарувчи шахс грамматик субъект бўла олмаслиги, балки грамматик объект бўлиши кўрсатилади. Лекин, бари бир, ҳаракатнинг бажарилишида бирдан ор-

⁶⁸ Қаранг: А. Н. Қононов. *Ўша асар*, 193-бет.

⁶⁹ Шунга кўра, «Қўзғатиш даража» термини ва «қўзғатиш даража ёрдамида ҳаракатни бажариш учун субъектни қўзғатиш, мажбур қилиш каби маънолар ифодаланади» деган таъриф (Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, Тошкент, 1966, 271-бет) бу даража формасининг асосий хусусиятига мутлақо мос келмайди.

тиқ субъект иштирок этиши айтилади⁷⁰. Демак, бу ўринда бирор феълнинг орттирма даража формаси ясалганда ўзгариш объект нуқтаи назаридан бўладими ёки субъект (бажарувчи) нуқтаи назаридан бўладими деган масалага тўхташ (шу масалани аниқ ҳал этиш) керак бўлади. Бизнингча (ўзбек тили фактларининг кўрсатишича), ҳаракат бажарувчисининг бирдан ортиқ бўлиши кўплик формаси ва биргалик даража формасидагина кўринади. Орттирма даража формаси ясалиши билан эса ҳаракат бажарувчиси (яъни грамматик субъект) эмас балки ҳаракат объекти ортади, агар бундай объект йўқ бўлса, у юзага келади: *кийди — кийгизди, келди — келтирди*. Орттирма даража кўрсаткичи бирдан ортиқ қўшилганда ҳам худди шундай бўлади: *кийгиздирди, келтиртирди*.

Айрим феълларда орттирма даража ясовчи аффикс аниқ қўриниб турса-да, лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан уларни морфемаларга ажратиб бўлмайди: *тузатмоқ, суриштирмоқ, узатмоқ, солиштирмоқ, яратмоқ* каби. Ҳатто, айрим феълларда орттирма даража кўрсаткичини бошқа даража кўрсаткичи билан алмаштириш мумкин бўлади: *уйғот — уйғон, юпат — юпан* каби. Лекин бу феъллар ҳам ҳозирги тил нуқтаи назаридан морфемаларга бўлинмайди.

Баъзи феълларда бош даража формаси билан орттирма даража формасининг маъноси бир хилдек бўлиб, улар бир-бири билан алмаштирилса ҳам маъно ўзгармайдигандек кўринади. Лекин бундай ҳолларда орттирма даража формасига хос хусусият сезилиб туради ёки орттирма даража формаси янги маъноли сўзга айланаётган бўлади: *Бир кун у қўлтиғига қоп қистириб, эшикдан чиқиб эдики, қаришисидан Норжон келиб қолди (П. Турсун). Қора тўриқ от устида эса телпагини калласининг бир томонига бостириб роқ кийган қуролли кимса (П. Турсун)*.

Баъзи феълларнинг орттирма даража формаси янги лексик маъно касб этган бўлади. Бундай феъллар ё бош даража формасида қўлланмайди, ёки бош даража формаси бутунлай бошқа маъно билдиради: *Бу қараш аввал қўрқувни, сўнг чексиз бир ғазабни билдирарди (П. Қодиров). Элмурод Ленин ва Сталиннинг асарларидан далиллар келтириб, майда деҳқон хўжалигидан яна кулак ва камбағаллик, эзиш ва эзилиш келиб чиқишини тушунтирди (П. Турсун). Улар ўзбекча ва русча сўзларни аралаш-қуралаш ишлатиб анча тортишди (П. Турсун)*.

Айрим ўтимли феълларга орттирма даража ясовчи аффикс қўшилганда, ҳаракатнинг объект ва субъектга бўлган муносабатиде ўзгариш бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳам орттирма даража формаси янги маъно касб этган бўлади. Шу сабабли унинг ўрни-

⁷⁰ Қаранг: Н. Қ. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 181—182; Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, ч. I, Фонетика и морфология, М., 1952, стр. 339—341.

да бош даража формасини қўллаб бўлмайди: *эркаламоқ — эркалатмоқ; Чиндан ҳам қишлоққа келиб-кетиб юрган районнинг баъзи бир раҳбарлари оқсоқолни анча эркалатиб қўйган эдилар (П. Турсун).*

Орттирма даража формасининг ясалишида шу формани ясовчи аффиксларнинг икки-уч хил туридан фойдаланиш мумкинлигини кўрган эдик: *тўл — тўлат — тўлдир — тўлғаз* каби. Бу формалар маъно жиҳатдан (даража маъносига кўра) бир-биридан фарқланмайди. Шу сабабли уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин. Лекин айрим ҳолларда бу формаларнинг бирортаси маълум бир бирикма доирасида қўлланишга хосланган бўлиши мумкин. Ана шундай ҳолларда унинг ўрнида бошқа аффикс ёрдамида ясалган формани қўллаб бўлмайди: *Элмурод ёқимли ҳиди димоғига уриб турган нонни катта тишлади-да оғзини тўлдириб чайнай бошлади (П. Турсун). Паришон бир ҳолда ҳовлига қадам қўйиши билан айвонни тўлдиришиб ўтирган турли кийим ва қиёфадаги аёлларни кўриб, ўзининг беҳосдан кириб қолганига анча безовта бўлди (П. Турсун).* Биринчи гапдаги *тўлдир* формаси ўрнида *тўлат, тўлғаз* формасини қўллаш мумкин. Лекин иккинчи гапдаги *тўлдир* формасини *тўлат, тўлғаз* формалари билан алмаштириб бўлмайди.

Ўзлик даража формаси объектли феълни объектсиз феълга айлантиришини кўрган эдик. Ўзлик даражадан орттирма даража ясалганда яна объектли феъл юзага келади: *юв — ювин — ювинтир*. Баъзи феълларда ўзлик даража кўрсаткичи қўлланмаса ҳам асосий маъно ўзгармайди: *билинтирма — билдирма, шошилтирмоқ — шоширмоқ, овунтирмоқ — овутмоқ* ва б.

Айрим феъллар доирасида ўзлик даражадан ясалган орттирма даража формаси ўрнида бош даража формасини қўллаш мумкин бўлади. Бундай қилиш адабий тил доирасида ёки бирор шевада учрайди: *жойлаштирмоқ — жойламоқ, уйлантирмоқ — уйламоқ* (шева).

Умуман, ҳар қандай ўзлик даражадан орттирма даража формаси ясалавермайди. Шунингдек, ўзлик даража кўрсаткичини қўлламаслик ёки ўзлик даражадан ясалган орттирма даража формаси ўрнида бош даража формасини қўллаш ҳамма вақт мумкин бўлавермайди. Бундай қилиш мумкин ёки мумкин эмаслигининг объектив сабаблари бор.

Мажҳул даража

Мажҳул даража формаси асосан *-(и)л*, айрим феълларда *-(и)н* аффикси ёрдамида ясалади: *айтилди, сўралди, тозаланди, олинди* каби *-(и)н* аффикси ёрдамида ясалиш таркибида «л» товуши бўлган сўзлар доирасида учрайди.

Мажҳул даража формаси асосан объектли феъллардан ва баъзи объектсиз феъллардан ясалади. Объектли феъллардан ясалганда, асосий эътибор бажарувчига эмас, балки объект билан ҳа-

ракатнинг ўзига қаратилган бўлади, аслида грамматик объектни билдирган сўз эга вазифасида бўлади: *Терак учларига гўё олтин суви югуртилган, осмон марвариддан ясалгандай тиниқ (Ҳ. Шамс). Бу ерда четан билан ўралган мол қўраси бор эди (П. Қодиров). Бобоҳўжа домла ишдан бўшатилди (П. Турсун).*

Мажҳул даража формаси объектли феъллардан ясалганда, асосий эътибор ҳаракатни ким бажарганлигига қаратилмаслиги ва бажарувчини кўрсатувчи сўзнинг қўлланмаслигидан қатъи назар, ҳаракат бажарувчиси борлиги мантиқан сезилиб туради (юқоридаги мисолларга қаранг). Лекин унинг сезилиш даражаси бир хил бўлмайди. Баъзи ҳолларда ҳаракат бажарувчисининг борлиги ва унга эътибор жуда кучсиз даражада бўлади: *Уларнинг олдиларида эса жингалак сочили, уч-тўрт яшар сап-сарик қизча пўсти арчилмаган сабзи кемириб турибди (П. Турсун).*

Гап таркибида ҳаракат бажарувчисини кўрсатувчи сўз иштирок этганда ҳам у эга вазифасида бўлмайди, балки грамматик объектни билдиради. Бу сўз томон ёки тараф сўзи билан бирга қўлланади: *Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди (А. Қодирий). Дирекция томонидан чиқарилган буйруқ.*

Айрим объектсиз феълларнинг мажҳул даража формасида қўлланиши айtilди. Бундай ҳолларда шахсизлик ифодаланади — шахсиз феъл ҳосил бўлади: *Бу кўча билан икки-уч юз одим юрилгач, қишлоқ гузарига етилади (Ҳ. Шамс). Расми ёмон хотиндан қочилади, замона шум бўлса, яхши хотиндан ҳам қочар экан киши (А. Қаҳҳор).*

Иккинчи шахс буйруқ феълнинг «сенлаш» ёки «сизлаш» формаси асосан оддий (одатдаги) муносабатда қўлланади ва бунда ҳаракат бажарувчиси аниқ ифодаланади. Унинг бу хусусияти расмий буйруқлар учун унчалик мос келмайди. Мажҳул даражадаги феъл *-син* аффикси билан қўлланганда нутқнинг, буйруқнинг кимга қаратилганлиги умумий ҳолатдан маълум бўлиб туради. Лекин ҳаракатни бажарувчи шахс аниқ ифодаланмаганлигидан бунда «сенлаш» ёки «сизлаш» бўлмайди. Шу жиҳатдан бу форма расмий буйруқларга жуда мувофиқ келади ва шу вазифада кенг қўлланади: *Давлатбеков докторнинг қоғозини Чўлпонайдан олаётганда, «Қамбаров, бунақа ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин!» деб резолюция қўймоқчи эди (П. Қодиров). Маданий-маиший хизматга эътибор кучайтирилсин («Совет Ўзбекистони»).*

Кўриб ўтилган хусусияти таъсирида мазкур форма буйруқни кучсиз тарзда ифодалаш, камтарлик, хушмуомала, қочириқ (истеҳзо) ва ш. к. маъноларда ҳам қўлланади: *Қани, ичкари уйга кирилсин, ойим (Яшин). Масаланинг ҳал бўлишига оз қолдику, энди машинага камроқ тушилса ҳам бўлади (Б. Раҳмонов).*

Баъзан феъл бош даража формасида мажҳул даражага хос маънода қўлланиши мумкин ёки мажҳул даража формасидаги

феъл бош даража формасида қўлланса ҳам маъно ўзгармаслиги мумкин. Мажҳуллик маъносининг бундай ифодаланишини кон-текстуал ифодаланиш деб қараш мумкин⁷¹. *Анчагина юргач, бошловчи «отингизга ҳам жой бор» деб қўйди (А. Қодирий). Эр-бўтани қуришиб қиём қилса, ҳамма дардга даво бўлар эди-ку (П. Қодиров). Унинг паришон юзи ва нурсиз кўзларида умрда кўрилмаган бир нарсани тўсатдан кўриб қолгандаги ҳайрон-лик бор эди (П. Турсун). Мели полвон, Сотволди кабиларга ҳарф ўргатиб улгуролмас, баъзи бировлари эса ўтилган ҳарфларни эсдан чиқариб қийналардилар (П. Турсун).*

Мажҳул даража маъносида бош даража формасининг қўлла-ниши ёки мажҳул даража кўрсаткичини қўлламаса ҳам мумкин бўладиган ҳолат, айниқса, ҳаракат белгисини билдириб келган ра-вишдош формасида кўпроқ учрайди: *Бу дори спиртда ивити-либ, қиём қилиб ичилади (Н. Сафаров). Эшакка тескари мин-дириб сазойи қилинди (М. Исмоилий). Шу кунга аталиб ҳовли ўртасида ёзлик саҳна ясатилади (П. Турсун). Четлариغا ялти-роқ жезлар қоқилиб безатилган катта қора чамадон... (П. Тур-сун).*

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган феъл бирикувла-рида мажҳул даража кўрсаткичи кўмакчи феълга қўшилади: *ай-тиб қўйилди, сўраб-кўрилди* каби. Етакчи феълга қўшилиши ай-рим ҳоллардагина учрайди: *рўйхатга олина бошлади.*

Кесим машҳул даражадаги феълдан бўлганида, логик объект-ни билдирувчи сўзнинг бош келишида бўлишини ва эга вазифа-сида келишини кўрдик. Лекин оғзаки нутқда, ҳатто, ёзувда ҳам бу сўзни тушум келишигида қўллаш ҳоллари учрайди: *Шу муносабат билан мудирликни яна Бобоҳўжа домлага топширилди (П. Турсун). Бундай унвонларни авансга берилмайди (А. Убайдуллаев).*

Биргалик даража

Биргалик даража формаси -(и)ш аффикси ёрдамида ясалади ва ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс томонидан бажарилишини бил-диради: *ёзишди, суғоришди, келтиришди.* Бу даража формасининг «биргалик» деб аталиши ҳам ҳаракатнинг бажарилишида бирдан ортиқ шахснинг иштирок этиши, бирга бажариш маъносини ифо-далашига кўради. Бунда қуйидаги ҳолаларни кўриш мумкин: 1. Бирга бажариш, ҳаракатни бажаришда бирга иштирок этишни билдиради: *Тонг ғира-ширасида ҳам сезилиб турган бир ҳаяжон, кўзларида нажот борми, деган бир савол билан кўришишди (М. Исмоилий). Мен ҳам бирга қувишдим (Ғайратий).* 2. Бошқа бир шахснинг ҳаракатига ёрдам тарзидаги ҳаракат эка-нини билдиради: *Ер ҳайдашди, экин экишди.* 3. Умуман кўплик маъносини, ҳаракатнинг бирдан ортиқ шахс томонидан бажарилишини билдиради: *Катталар ўша ерда. Арз қил, ёрдам*

⁷¹ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 59-бет.

бериш ади, йўл йўриқ кўрсатиш ади (П. Турсун). Юзаки қараганда, бунинг биринчи пунктдаги маънодан фарқи йўқдек кўринади. Ҳақиқатда эса ундай эмас. Қиёсланг: Улар муюлишига келганда бир-бири билан хайрлашишди. Улар мен билан хайрлашишди.

Баъзи феълларнинг таркибида биргалик даража кўрсаткичи бўлса-да ва улардан биргалик даража формасига хос маъно сезилиб турса-да, лекин улар ҳозирги тилда морфологик жиҳатдан ажралмас ҳолга келган бўлади, бош даража формаси ҳисобланади: *тўқнашди, боқишди, қарашди* («ёрдамлашди» маъносида), *айтишди, тортишди* («баҳслашди» маъносида) ва б.

Биргалик даража формасидаги феълнинг баъзан кўплик ифодаловчи -лар аффикси билан қўлланиш ҳоллари учрайди. Лекин биргалик даража формасининг ўзи кўплик маъносини ифодалагани ҳолда яна худди шу маънони ифодаловчи -лар аффиксини қўллашга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди, у ортиқча ҳисобланади ва қўлланган ҳолларда унинг адабий тил нуқтаназаридан нормал ҳолат эмаслиги аниқ сезилади: *Звено аъзолари Шарофат холининг сўзига завқланиб кулишдилар (Н. Сафаров). Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари битгунча бўзлашдилар (А. Қодирий).*

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларда биргалик даража кўрсаткичи етакчи феъл ёки кўмакчи феълга қўшилиши мумкин. Ҳатто, унинг ҳар икки феълга қўшилган ҳолатлари ҳам учрайди. Бу ҳол унинг маъно хусусиятидан келиб чиқади, албатта.

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган феъл бирикувларида кўплик кўрсаткичи -лар аффикси кўмакчи феълга қўшилади: *Планни муддатидан илгари бажариб қўйдилар.* Кўплик маъносини ифодалаган биргалик даража кўрсаткичи *-(и)ш* аффикси) ҳам асосан кўмакчи феълга қўшилади, кам даражада етакчи феълга қўшилган ҳолати ҳам учрайди: *Узлари ҳам шунга маҳтал экан, ерга омон боса кетишди (Н. Сафаров). Қани тез-тез қимирлайлик, меҳмонлар келишиб қолади (Н. Сафаров).*

Узаро бажариш, бирга иштирок этиш маъносини ифодалаганда биргалик даража кўрсаткичи етакчи феълга қўшилади: *Ўзингиз ҳам ёнгиналарида ўтиринг. Ҳа, соғинишиб қолган сизлар (Яшин). Яқиндагина махсус ҳунар мактабида чопишиб йинаб юрганлари, баъзан аразлашиб қолганлари, ...бир-бир кўзга гавдаланарди-да, соғиниб йиғлаб юборгиси келарди (Ибоҳон).*

Биргалик даража кўрсаткичи етакчи ва кўмакчи феълга қўшилганда, етакчи феълдагиси биргалик, кўмакчи феълдагиси кўплик маъносини билдиради: *Буларни қизиқиш билан кузатиб турган Ҳасан, Зухралар бир-бирларига қарашиб, кулимсирашиб қўйишарди (Ибоҳон).*

Фақат кўплик ифодаланадиган ҳолларда биргалик даража кўрсаткичининг кўмакчи феългагина қўшилиши етарли. Баъзан унинг бу маънода етакчи феълга ҳам қўшилган ҳолати учрайди.

Лескин унинг нормал ҳолат эмаслиги сезилади: *Бошқалар ҳам хайрлашиб чиқишиб кетишди* (С. Абдуқаҳҳор).

Хуллас, биргалик даража формаси ҳаракатнинг бажарувчи нуқтаи назаридан (биргалик, кўплик нуқтаи назаридан) бўлган характеристикасини билдиради. Шу сабабли унинг объектли ва объектсиз феълларга муносабати нейтрал ҳолатда бўлади — объектли ва объектсиз феъллардан биргалик даража формаси ясалaveraди. Шунингдек биргалик даража формаси ясалганда, объектlilik ёки объектсизлик нуқтаи назаридан ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди.

БЎЛИШЛИ ВА БЎЛИШСИЗЛИК КАТЕГОРИЯСИ

Бўлишли ёки бўлишсиз формада бўлиш феълга хос асосий хусусиятлардан ҳисобланади. Ҳар қандай феъл ё бўлишли, ёки бўлишсиз формада бўлади. Бўлишли форма ҳаракатнинг тасдиғини, бўлишсиз форма эса инкорини билдиради: *ёзди — ёзмади* каби. Бўлишли форманинг махсус грамматик кўрсаткичи йўқ. Бўлишсизлик (инкор) маъноси эса махсус грамматик воситалар ёрдамида ифодаланади. Бу воситалар қуйидагилар:

-ма аффикси. Феълнинг тусланишли ва тусланишсиз формаларида ҳам инкор маъносини ифодалаш учун -ма аффикси қўллана олади: *ёзмаяпти, ёзмайдиган, ёзмагач* каби. Фақат ҳаракат номининг бўлишсиз формаси -маслик аффикси ёрдамида ясалади: *ёзмаслик, айтмаслик*. Кўриниб турибдики, бу форма таркибида ҳам -ма элементи қатнашади.

-ма аффикси ёрдамида ясалувчи форма стилистик жиҳатдан нейтраллиги ва қўлланиш доирасининг кенглиги билан бўлишсизликнинг бошқа формаларидан фарқланади. Фақатгина мақсад равишдоши (*айтгани* кетди) -ма аффикси билан қўлланмайди⁷². Лекин бундан мақсад равишдоши билдирган ҳаракат ҳеч вақт инкор этилмайди деган хулоса чиқмайди. Бу равишдош билдирган ҳаракатнинг инкори икки хил йўл билан ифодаланади: 1) асосий феълнинг (тусланишли феълнинг) бўлишсиз формаси орқали: *Кўргани келмади, билгани келди*; 2) эмас тўлиқсиз феъли орқали: *Тоққа ўйнагани эмас, иш билан чиқдик* (С. Анорбоев). *У ўртоқ кўргани эмас, зўр бахтсизликка учраган кишидан кўнгил сўрагани келган одамга ўхшаб гапирар эди* (А. Қаҳҳор).

Феъл ҳаракат белгисини билдирувчи сўзлар билан қўлланганда, инкор маъноси фақат ҳаракатнинг ўзига эмас, балки бутун бирикманинг мазмунига оид бўлади: *Ўртоқлар, бу босмачиларни осонлик билан енгмадик* (Н. Сафаров).

Етакчи+кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларда -ма аффиксининг қўлланиши уч хил кўринишга эга: 1) етакчи феълга қўшилади: *ёзмай тур*; 2) кўмакчи феълга қўшилади: *ёза кўрма*; 3) ҳар иккаласига қўшилади: *ёзмай қўйма*. Бундай бирикувларда

⁷² Умуман равишдошларнинг инкор формасида қўлланишида айрим хусусиятлар бор. Булар ҳақида «Равишдош» баҳсида гапирилади.

бўлишсизлик кўрсаткичининг қайси феълга қўшилиш ёки қўшилмаслиги маъно талаби билан бўлади. *-ма* аффикси етакчи феълга қўшилса, ҳаракат инкор этилади, лекин кўмакчи феълга хос маъно инкор этилмайди. Масалан, *келмай қолди, айтмай қўйди, ишламай кўрди* бирикувларида *кел, айт, ишла* феъллари билдирган ҳаракат инкор этилади, лекин *қол, қўй, кўр* кўмакчи феълларига хос маъно инкор этилмайди. Агар бўлишсизлик кўрсаткичи кўмакчи феълга қўшилса, кўмакчи феъл билдирган маънодаги ҳаракатнинг инкори ифодаланади. Масалан, *келиб қолмади* бирикувида тасодифий, кутилмаган ҳаракатнинг юз бермаганлиги ифодаланади. Яна қиёсланг: *айтмай қўйди — айтиб қўймайди, айтмай турди — айтиб турмади, айтмай кўрди — айтиб кўрмади* ва б.

Етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларнинг барча турида ҳам бўлишсизлик аффикси кўмакчи феълга қўшила олади. Сабаби шуки, бутун бирикувга хос маъно (етакчи ва кўмакчи феълга хос маъно яхлитлигича) тасдиқ ёки инкор ҳолатида бўлиши мумкин: *ёзиб олмади, ўқиб чиқмади, кела олмади, айтиб қўймади* ва б. Лекин етакчи феъл билдирган ҳаракатнинг инкор ҳолатда, кўмакчи феълга хос маънонинг тасдиқ ҳолатда бўлиши, объектив равишда, ҳамма вақт мумкин бўлавермайди. Ана шундай ҳолларда *-ма* аффиксининг етакчи феълга қўшилиши мумкин бўлмайди. Масалан, *кет, ташла, юбор* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг юқори (кучли) даражасини кўрсатади: *семириб кетди, бузиб ташлади, мақтаб юборди*. Бу кўмакчи феъллар ёрдамида ясалувчи бирикувларда бўлишсизлик кўрсаткичи етакчи феълга қўшилмайди. Чунки *-ма* аффикси етакчи феълга қўшилганда, ҳаракат инкор этилади (яъни ҳаракат йўқ бўлади). Ҳаракат йўқ экан, уни кучли даража билан ифодалаш ҳам мантиққа тўғри келмайди. Шу сабабли *семирмай кетди, бузмай ташлади, мақтамай юборди* дейилмайди. *Семириб кетмади, мақтаб юбормади* дейилганда эса етакчи феълдаги ҳаракат умуман инкор этилмайди, балки унинг *кет, юбор* кўмакчи феъллари билдирган маънода юз бериши инкор этилади. Масалан, *мақтаб юбормади* деганда мақташ маълум даражада бўлган бўлиши мумкин, лекин бунда унинг юқори (ортиқ) даражада бўлмаганлиги ифодаланади.

Инкор белгиси етакчи ва кўмакчи феълга қўшилганда, тасдиқ (бўлишлилик) ифодаланади. Бунда тасдиқ маъноси алоҳида таъкидланади, қатъий тусда бўлади: *айтмай қўймайди, билмай қолмайди*. Бўлишсизлик кўрсаткичи ҳар икки компонентга қўшилганда, етакчи феълдаги инкор маъноси кўмакчи феълдаги *-ма* форманти орқали инкор этилади ва натижада тасдиқ маъноси келиб чиқади. Тасдиқнинг бу йўл билан ифодаланиши айрим кўмакчи феъллар билан ҳосил бўлувчи бирикувлардагина учрайди. Бунинг сабаби ҳам ҳаракат билан кўмакчи феъл ифодалайдиган маънонинг ўзаро муносабатидан келиб чиқади.

Эмас тўлиқсиз феъли. Бўлишсизлик ифодаловчи *эмас* аслида тўлиқсиз феълнинг инкор формасидир: *эрмас > эмас*. Ҳозирги ўзбек тилида *эмас* ёрдамчиси бўлишсизликдан бошқа маънога эга эмас. Шунинг учун уни бўлишсизлик ифодаловчи махсус

ёрдамчи сўз (элемент) деб қараш мумкин. Оғзаки нутқда, баъзан ёзма нутқда ҳам, *эмас* ёрдамчисининг биринчи товуши тушиб қолиши ёки «а» талаффуз этилиши мумкин: *айтганмас//айтганамас* каби.

Ҳозирги ўзбек тилида инкор маъносининг ифодаланишида *эмас* ёрдамчиси жуда кенг қўлланади. Бу ёрдамчи ўзига хос маъно нозиклиги ва қўлланишидаги айрим хусусиятлари билан бўлишсизлик кўрсаткичи бўлган *-ма* аффиксидан фарқланади.

Бўлишсизлик кўрсаткичи бўлган *-ма* аффикси фақат ҳаракатнинг инкорини билдиради. *Эмас* ёрдамчиси эса нарса-предмет, белги ва ҳаракатнинг инкорини ифодалаш учун ҳам қўлланаверади: *дарахт эмас, катта эмас, ўнта эмас, келган эмас* ва б. Демак, бу жиҳатдан *-ма* аффиксига нисбатан *эмас* ёрдамчисининг қўлланиш доираси кенг. Лекин, иккинчи томондан, *-ма* аффиксининг қўлланиш доирасига нисбатан *эмас* ёрдамчисининг қўлланиш доираси анча чегараланган. Юқорида кўрдикки, *-ма* аффикси феълнинг тусланишли ва тусланишсиз формалари доирасида инкорни ифодалаш учун кенг қўлланаверади. *Эмас* ёрдамчисининг қўлланиши эса тусланишли феъллар доирасида ҳам, тусланишсиз феъллар доирасида ҳам анча чегараланган. Масалан, *ишламаётган одам келди, кулмай гапирди* гапларидаги инкор ифодаловчи *-ма* аффиксини *эмас* ёрдамчиси билан алмаштириб бўлмайди. *Эмас* ёрдамчиси икки ҳаракат-ҳодисани бир-бирига қиёсан олиб, биринчисининг инкори ифодаланадиган ҳоллардагина феълнинг тусланишсиз формалари билдирган ҳаракатнинг инкорини ифодалаш учун қўллана олади: *Кулиб эмас, жиддий гапирди. Қараш эмас, кулиши чиройли.*

Ҳаракат-ҳодиса қиёсан олиниб, биринчисининг инкорини ифодалаш учун *эмас* ёрдамчиси қўлланганда, фақат у ёки бу феъл билдирган ҳаракатнинг инкори *эмас*, балки биринчи гап орқали ифодаланган фикрнинг инкори ифодаланади. Масалан, *югуриб эмас, секин келди* деганда «югуриб келди» гапига хос мазмун инкор этилади. Бундай ҳолларда гапнинг бирор бўлаги тушириб қолдирилади, *эмас* ёрдамчиси фикрни ихчам тарзда ва алоҳида таъкид билан ифодалаш учун ёрдам беради: *Ҳаммаси уруғ айирса, бирлашиш эмас, тўзиб кетиш ҳеч гап эмас* (А. Мухтор). *Бунини йўқ қилиш эмас, балки қилиб юрган ишининг тагига етиш лозим* (Ғайратий).

Бундай ҳолларда *эмас* ёрдамчиси, ҳатто, тусланишли формалар билан ҳам қўлланади: *Сўраса эмас, ялинса айт. Уқисингина эмас, ёдлаб олсин* каби: *Бормоқчи бўлганман эмас, борганман деявер* (А. Убайдуллаев). *Ҳожи хола индамасди эмас, бошда йиғлади, сиқтади, қаришлик қилган чоғлари ҳам бўлди* (М. Исмоилий).

Демак, бундай ҳолларда *эмас* ёрдамчиси феълнинг инкор формасини ясовчи бўлмайди, умуман инкор маъносини ифодаловчи ёрдамчи сўз ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу маънода у турли модал маъно ифодаловчи сўзлар, юкламалар, ундовлар билан ҳам, шунингдек бўлишсиз формадаги феъл билан ҳам қўлланаверади:

Ҳамма гап шундаки, колхоз бир центнер пахтани бир меҳнат кунига тушириши мумкин, мумкингина эмас, Партия ва Ҳукумат шундай қилмоқчи, шундай қилмоқчигина эмас, қилаётибди (А. Қаҳҳор). Ахир бу... қарордагидек тўғри-ку.

— *Ахир эмас, хайр!.. Бу — бошқа бир оғиз ҳам сўз кетмайди, дегани эди (Ш. Тошматов). Ғамлаганлар бўлмади эмас, бўлди (Н. Сафаров).*

Инкор ифодаловчи эмас ёрдамчиси тусланишли феъллардан фақат *-ган* ёрдамида ясалувчи ўтган замон феълининг ва *-моқчи* аффикси ёрдамида ясалувчи мақсад феълининг бўлишсиз формасини яшаш учун хизмат қилади. Бу формаларда шахс-сон кўрсаткичлари эмас ёрдамчисига қўшилади. Агар бу форма таркибида эди тўлиқсиз феъли қўлланса, шахс-сон аффикслари шу тўлиқсиз феълга қўшилади: *Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман (А. Қаҳҳор). Кечиринг, ойи, мен бундай демоқчи эмас эдим (Б. Раҳмонов).* Бу мисолларда эмас ёрдамчиси инкор маъносини ифодаловчи ва феълнинг инкор формасини ясовчи ҳисобланади.

Ҳали бутунлай аффикс ҳолига келмагани, яъни сўзлик хусусиятини маълум даражада сақлагани учун эмас ёрдамчисининг бирдан ортиқ уюшиқ кесимлар учун бир марта (охиргиси билан) қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди. Шунингдек, эмас ёрдамчисидан олдин маънони кучайтирувчи (таъкидловчи) ҳам юкламаси қўлланиши мумкин: *Лекин уларнинг нима ўқиганини кўрган ҳам, қандай ўқиганини эшитган ҳам эмас (П. Турсун). Уйга хат ёзмақчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман (Саид Аҳмад).*

Юқоридагилардан кўринадики, *-ма* аффикси бўлишсизлик формасини яшаш учун тусланишли ва тусланишсиз феъллар доирасида кенг қўллангани ҳолда эмас ёрдамчиси бундай хусусиятга эга эмас. Инкор маъносини ифодаловчи ёрдамчи сўз сифатида эмас тўлиқсиз феъли жуда кенг қўлланса-да, лекин феълнинг инкор формасини ясовчи сифатида маълум феъллар доирасидагина қўллана олади. Бу ҳодиса феълнинг тусланишли ва тусланишсиз формаларига хос хусусият билан эмас тўлиқсиз феълига хос хусусиятнинг ўзаро таъсиридан келиб чиқади.

-ган аффикси билан ясалувчи ўтган замон феълининг *-ма* аффикси ва эмас тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи инкор формасининг маъно томондан бирор фарқли хусусияти ҳақида гапириш қийин. Шунинг учун ҳам бу икки форманинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш билан маънода бирор ўзгариш сезилмайди: *келмаган — келган эмас, кўрган эмас — кўрмаган*. Фақатгина, маълум ҳолларда, эмас тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалган форма орқали инкор алоҳида таъкид билан ифодаланади. Бу нарса эмас ёрдамчисида сўзлик белгиси маълум даражада сақланганлигидан келиб чиқади: *Дунё бино бўлиб биз Қамишкана меҳнаткашлари бунчалик қуванган эмасмиз (П. Турсун). Бировнинг ҳақини ейдиган тишлар энди қолган эмас! (Ҳ. Шамс).*

Шу хусусиятига кўра гап ичида маънони кучайтирувчи сўз, сўз бирикмаси ёки бошқа воситалар бўлганида инкор ифодалаш учун -ма аффиксига нисбатан эмас ёрдамчиси кўпроқ қўлланади: *Мен шу ёшга кириб кўпчилик ичида «самоварчи, чой» деёлган ҳам эмасман* (А. Қаҳҳор). *Ахир ўн саккизинчи йилдан бери унақа қурғоқчилик бўлган эмас-ку* (П. Қодиров). *Умримда бирор марта сўккан эмасман. Синфдош ўртоқларим битта сўксанг, ҳамма айтганингни қиламиз деб тихирлик билан туриб олишса ҳам сўккан эмасман* (Сайёр).

Лекин эмас ёрдамчиси, -ма аффиксидан фарқли ҳолда, маънони кучайтириб (таъкидлаб) ифодалайди дея олмаймиз. Инкор билдирувчи бу икки восита кўп ҳолларда бир-бирига тенг маънода қўлланаверади. Гап шундаки, эмас ёрдамчисида маънони кучайтириш имкони бор ва шу мақсад учун -ма аффиксини эмас, балки эмас ёрдамчисини қўллаш мумкин бўлади.

Йўқ ёрдамчиси. Инкор ифодаловчи йўқ ёрдамчиси аслида бор сўзининг антонимидир. Инкорни билдириш бу сўзнинг асл лексик хусусияти. Бошда йўқ сўзи ҳаракатнинг инкорини ифодалаш учун қўлланмаган, яъни феълнинг бўлишсиз формасини ҳосил қилмаган, балки нарсаларнинг инкорини ифодалаш учун қўлланган. Буни ҳозирги тил фактлари ҳам тасдиқлайди.

Инкор билдирувчи ёрдамчи сўз сифатида йўқ сўзининг қўлланиш доираси -ма аффикси ва эмас ёрдамчисининг шу маънода қўлланиш доирасига нисбатан анча чегараланган. Бу сўз фақат -ган ва -ётган аффикслари ёрдамида ясалувчи ўтган замон ва ҳозирги замон феълларининг инкор формасини ҳосил қилиш учунгина қўллана олади: *ёзгани йўқ, ёзаётгани йўқ* каби. Ўтган замон ва ҳозирги замон феълларининг йўқ сўзи ёрдамида ясалувчи инкор формасида шахс-сон кўрсаткичлари феълнинг ўзига (йўқ сўзидан олдин) қўшилади: *ёзганим йўқ, ёзганинг йўқ, ёзгани йўқ; ёзаётганим йўқ, ёзаётганинг йўқ, ёзаётгани йўқ* каби. Учинчи шахсда баъзан шахс кўрсаткичининг қўлланмаслик ҳоллари учраб туради: *келган йўқ* каби. Лекин бу нормал ҳолат ҳисобланмайди.

Ўтган замон феълнинг -ган аффикси ёрдамида ясалувчи турида (бўлишли формада ҳам, -ма аффикси ва эмас ёрдамида ясалувчи бўлишсиз формасида ҳам) шахс-сон кўрсаткичларининг -ман, -сан; -миз, -сиз типигаги тўла формалари қўлланади: *ёзганман — ёзмаганман — ёзган эмасман, ...Инкор формаси йўқ сўзи ёрдамида ясалганда эса им, -инг, -и; -имиз, -ингиз, -(лар)и* шахс-сон кўрсаткичлари қўлланади: *келганим йўқ, келганинг йўқ, келгани йўқ; келганимиз йўқ, келганингиз йўқ, келган(лар)и йўқ*. Кўриниб турибдики, бундаги шахс-сон кўрсаткичлари эгалик аффикслари билан бир хил кўринишга эга. Ҳақиқатда ҳам бундаги шахс-сон кўрсаткичлари аслида эгалик кўрсаткичлари бўлган ва -ган аффиксли сифатдош формаси от вазифасида келган, йўқ сўзи эса шу от вазифасида келган сифатдош билдирган нарсалар

нинг инкорини (йўқлигини) билдирган. Бун қуйидаги мисоллар ҳам аниқ кўрсатади.

— *Ху... у... Жилвон рўди бор-ку, биласизми?*

— *Э ш и т г а н и м б о р, а м м о к ў р г а н и м й ў қ (С Айний).*
Қумурсқага ажал келса, қанот пайдо қилади, деган гапни э ш и т г а н и н г б о р д и р (Ж. Абдуллахонов).

Ҳозирги ўзбек тилида *бор* сўзи феълнинг бўлишли формасини ясовчи восита вазифасини бажармайди. Лекин келтирилган биринчи мисолда *йўқ* сўзи билан айнан бир сифатдош формасига бирикиб туриши ва *йўқ* сўзининг антоними сифатида қўлланиб туриши *йўқ* сўзининг ҳам аслида феълнинг инкор формасини ясовчи ёрдамчи сўз бўлмаганлигидан, у бирикиб келган сўз от вазифасидаги сифатдош бўлганлигидан, *-им, -инг* аффикслари эгалик кўрсаткичлари бўлганидан далолат беради.

Демак, *ёзганим йўқ, ёзганинг йўқ, айтганимиз йўқ, билганингиз йўқ* кабиларда *йўқ* сўзининг инкор формасини ясовчи ёрдамчига айланиши ва бу формадаги *-им, -инг, -имиз, -ингиз* аффиксларининг шахс-сон кўрсаткичларига айланиши нисбатан анча кейинги даврларда юз берган ва ~~шу тариқа йўқ сўзи -ма аффикси ва эмас тўлиқсиз феъли~~ каби феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи ёрдамчи сўзга айланган, улар билан вазифадор бўлиб қолган⁷³.

Инкор билдирувчи *йўқ* ёрдамчиси ўзига хос бошқа хусусиятлари билан ҳам *-ма* аффикси ва *эмас* тўлиқсиз феълидан фарқланади.

-ма аффиксидан фарқли хусусиятларидан бири шуки, бу ёрдамчи сўз фақат *-ган* ва *-ётган* аффикслари ёрдамида ясалувчи ўтган ва ҳозирги замон феълларининг инкор формасини ҳосил қилишдагина қўллана олади.

Инкор билдирувчи «йўқ» аффикс эмас, сўз бўлганидан унда ҳам, худди *эмас* ёрдамчисидаги каби, маънони кучайтириб (таъкид билан) ифодалаш хусусияти бор: *Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино қўйган эрни кўрганим йўқ (П. Қодиров).* *Аммо ҳеч қайсимиз ҳалигача менинг келинимдек қилиб қурт боққан имиз йўқ (Н. Сафаров).* *Ахир биз сени ҳали колхоздан чиқарганимиз йўқ-ку! (А. Қаҳҳор).*

Худди шу хусусияти таъсирида *йўқ* ёрдамчисидан олдин маънони кучайтирувчи «ҳам», «-ку» каби юкламалар қўлланиши мумкин: *Синфдошларимнинг бу янгиликларни қандай кутиб олганликларини пайқаганим ҳам йўқ (А. Мухтор).* *Ортиқча кутганим-ку йўқ, аммо ҳайрон бўлдим, рост нега ундай бўлди (Ибохон).*

Юқориди кўрдикки, *эмас* ёрдамчиси фақат *-ган* аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон феълининг инкор формасини ясай-

⁷³ Жонли сўзлашувда *-ман, -сан, -миз, -сиз* шахс-сон кўрсаткичларининг *йўқ* ёрдамчисига қўшилиш ҳоллари учрайди: *борган йўқман, олган йўқсан* каби. Бу ҳодиса феъл билан *йўқ* сўзини бир бутун ҳолда инкор форма сифатида қараш таъсирида бўлса керак.

ди ва ўтган замон феълининг шу тури доирасидагина -ма аффикси билан вазифадош бўла олади: *келмаган — келган эмас*. Аммо *келган эмас* формаси *келмади* формаси билан вазифадош эмас (унинг ўрнида қўллана олмайди). *Йўқ* ёрдамчиси билан ясалувчи бўлишсиз форма эса бошқачароқ хусусиятга эга. *Йўқ* ёрдамчи сўзи фақат -ган аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон феъли доирасидагина эмас, шунингдек -ди аффикси билан ясалувчи ўтган замон феъли доирасида ҳам -ма аффикси билан вазифадошдир: *синмади — сингани йўқ, келмаган — келгани йўқ — келган эмас*.

Мисоллар: *Ҳамма ўз пилласини шартнома бўйича топшириб бўлаёзди-ю, нега сиз шу маҳалгача топширганингиз йўқ?* (З. Фатхуллин). Терим бошланганига бир ҳафта бўлди, аммо бригададагина эмас, бутун колхозда ҳам ундан ўзадиган киши топилгани йўқ (И. Раҳим). *Опажон,— деди жаллоб,— мен сизга ялинганим йўқ, сиз олинг деб ёлвораётибсиз* (С. Айний).

Бу мисоллардаги *топширганингиз йўқ, топилгани йўқ, ялинганим йўқ* формалари *топширдингиз, топилди, ялиндим* формаларининг акси (инкор формаси) ҳисобланади. Шунинг учун улар ўрнида *топширмагансиз, топилмаган, ялинмаганман* формасини қўллаб бўлмайди, балки *топширмадингиз, топилмади, ялинмадим* формасини қўллаш мумкин. Қуйидаги мисолларда аксинча ҳолатни кўрамиз: *Ҳали октябр кирмасдан пахтанинг бу қадар очилганини Содиқ яқин йилларда кўргани йўқ* (И. Раҳим).

— *Нега аралашасан сен, қулвачча.*

Полвоннинг юзи қизариб кетди.

— *Бу сўзни менга тўра ҳам айтгани йўқ, Мадрайим ога* (Ж. Шарипов).

Бу икки мисолдаги *йўқ* сўзи ўрнида -ма аффикси ёки эмас ёрдамчисини қўллаш мумкин. Лекин *кўргани йўқ, айтгани йўқ* формалари ўрнида *кўрмади, айтмади* формасини қўллаб бўлмайди. Демак, бу ўринда *йўқ* сўзи, ҳақиқатда ҳам, -ган аффикси билан ясалувчи ўтган замон феълининг бўлишсиз формасини ҳосил қилган.

-ган аффикси ёрдамида ясалувчи феъл формаси ҳолатнинг ҳозир (нутқ моментида) мавжудлигини ҳам билдиради. *Йўқ* ёрдамчиси ана шундай ҳолатнинг инкорини ифодалаш учун ҳам қўлланади. Бундай ҳолларда унинг ўрнида -ма аффикси ёки эмас тўлиқсиз феълни қўллаб бўлмайди: *Кўз очиб кўрган ҳаёт йўлдошимдан ажрашганимга ўзим ҳам хафаман. Аммо сизни унутганим йўқ* (Б. Раҳмонов). *Ҳали ишим битгани йўқ, бевосита раҳбарлигингизда антиқа ҳикоя чиқадиганга ўхшайди* (Саид Аҳмад).

Йўқ ёрдамчиси -ган аффикси билан ясалган феъл формаси билан қўлланганда фақат ҳолатнинг ҳозирги инкорини ифодалаш мумкин. Бунда ҳаракатнинг бажарилиши мумкинлиги инкор этилмайди. Масалан, *меҳмонлар келишгани йўқ* деганда ҳозирги ин-

кор ҳолат назарда тутилади, келиш ҳаракатининг бажарилиши бутунлай инкор этилмайди. Агар бу форма ўрнида *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи ўтган замон феълининг инкор формаси қўлланса, ҳаракатнинг бутунлай инкори ифодаланади. Қиёсланг: *тарқалгани йўқ — тарқалмади, план тўлгани йўқ — план тўлмади* ва б. Шу хусусиятига кўра фақат ҳолатнинг ҳозирги инкори ифодаланган, ҳаракатнинг бажарилиши мумкинлиги инкор этилмаган ҳолларда, кўпинча, гап ичида *ҳали, ҳозирча* каби сўзлар ҳам қўлланади. Бу маънони алоҳида таъкидлаш учун шахс-сон кўрсаткичларидан сўнг *-ча* аффикси ҳам қўлланади: *Йиғилишга ҳали Собир ака, Иван Гавриловичлар келганича йўқ* (Ж. Шарипов). *Рост, биз ҳали «масалани кўндаланг» қилиб қўйганимизча йўқ, ...* (О. Ёқубов). *Тонг отди, аммо қуёш уфқдан ҳали бош кўтарганича йўқ* (Б. Кербобоев).

Шахс-сон кўрсаткичларидан сўнг *-ча* аффикси қўлланганда, ҳаракат-ҳолатнинг маълум даражаси юз берган бўлиши мумкин, лекин унинг тўла даражаси эмаслиги ифодаланади: *Юринелар, ҳали қош қорайганича йўқ* (А. Мухтор).

— *Тушундим, тушундим, ...*

— *Йўқ, ҳали тушунганингизча йўқ* (Ж. Шарипов).

Йўқ ёрдамчиси ҳозирги замон феълининг инкор формасини яшаш учун қўлланганда ҳам маънони алоҳида таъкидлаш хусусияти билан *-ма* аффиксидан фарқланади. Шу хусусиятига кўра бу форма жавоб тариқасидаги нутқларда кўп қўлланади:

— *Менга ҳеч ким хўжайин бўлолмайди.*

— *Ҳалиям сизга ҳеч ким хўжайин бўлаётгани йўқ* (О. Ёқубов).

— *Хурмачангизга сиғса ичинг-да!*

— *Мен сендан хурмача сўраётганим йўқ* (З. Фатхуллин). *Биз «жаноби олий»нинг давлати соясида тирикчилик қилаётганимиз йўқ* (С. Айний).

На ёрдамчиси. Бу ёрдамчи такрор ҳолда, кам даражада, уч қайта қўлланади: *Шундай қилинларки, на сиз куйсин, на кабоб* (Н. Сафаров). *Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади, на кишилар ёллайдиган, на ҳукуматга билдирадиган ва на қутидорни хабардор қиладиган бўлди* (А. Қодирий).

На ёрдамчиси орқали ҳаракатнинг инкори алоҳида таъкид билан ифодаланади. Инкор этилувчи ҳаракатни билдирадиган феъллар бўлишли ёки бўлишсиз формада бўлиши мумкин: *Унга на малла чакмонга ўралган бой, на кўрпага ёнбошлаб олган семиз пакана боққол ёрдамлашишиди* (Ҳ. Фулом).

Феълнинг ўзи бўлишсиз формада қўлланганда, *на ёрдамчиси* ҳам сўзининг вазифасида келади, яъни боғловчи вазифасини бажаради, маънони кучайтиришга хизмат қилади: *На чигит, на макка текис квадрат уясиз экилмасин* (Ш. Тошматов).

Инкор билдирувчи на ёрдамчисини феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи дея олмаймиз. Бу ёрдамчи билан феъл ўртасида бирдан ортиқ сўзлар қўлланиши мумкин. Бундан ташқари, *на ёрдам-*

чиси билдирган инкор ҳаракатга оид бўлмаслиги мумкин: *Бу орада Аъзам ўз андозасига солиб ўлаб кўрса, қизнинг на оила-сида, на уруғ-аймоғида «трамплин» бўладиган кимса бор (Шухрат).*

Баъзилар, инкор билдирувчи на ёрдамчиси қўллангач, феъл бўлишли формада қўлланиши керак, деган мулоҳазани айтадилар. Лекин бундай қатъий қоида бериб бўлмайди. Тўғри, кўп ҳолларда шундай қилиш мумкин, бироқ ҳамма вақт эмас: *Чигирқувуқда одамлар беш кундан бери на ишга чиқолмай, на ухлаёлмай, денгиз ёқасида уймалашади (А. Мухтор).*

Гап ичида на ёрдамчиси қўлланганда ҳам бўлишсизлик ифода-ловчи -ма аффиксининг қўлланавериши, айрим ҳолларда эса -ма аффиксини тушириб қолдириш мутлақо мумкин эмаслиги на ёр-дамчисининг аслида инкор билдирувчи эмас, балки боғловчи вазифасидаги сўз бўлганлигини кўрсатади. Инкор маъносининг -ма аффиксиз ифодаланишида дастлаб гап интонацияси муҳим роль ўйнаган. Кейинчалик (инкор ифодаловчи махсус кўрсаткич қўл-ланмагач) на ёрдамчиси шу вазифани ҳам бажарувчи сифатида тасаввур этила бошлаган ва ҳатто фақат шу вазифани бажарувчи (инкор ифодаловчи) деб ҳам қаралган. Шунинг таъсирида бўлса керак, на ёрдамчиси қатнашган гапларда ва боғловчисини ҳам қўллаш ҳоллари учрайди: *Шунинг учун ҳозирча на батраклар ва на колхозга норозилар қаторига кирган (Ҳ. Шамс). Пахта иши тўла машиналаштирилмасдан, на пахтакорнинг иши енгиллаша-ди ва на пахтакорлик кенг кўламда ривожланади (Н. Сафаров).*

Инкор ёки тасдиқ маъносининг ифодаланишида сўроқ билди-рувчи сўз ёки юкламалар ва интонациянинг ҳам роли бор. Бундай ҳолларда инкор формаси бўлса, тасдиқ маъноси, тасдиқ формаси бўлса, инкор маъноси англашилади: *Бу бош,— Хўжабеков бармо-ғи билан чеккасига тўқ-тўқ этказиб урди,— бевафо дунёда нима-ларни кўрмади дейсиз (С. Анорбоев). Қайққа кетасиз, ...сизни бу ердан кеткизармидик (П. Турсун).*

Лекин бу ҳодиса фақат феъллар учунгина хос эмас: *Тошмат отанинг бола си эмасми. Кўп жонкуяр йигит (Яшин).*

Умуман, ўзбек тилида инкорнинг ифодаланиш усуллари ва ин-кор ифодаловчи воситалар кўп. Лекин феълнинг бўлишсиз форма-сини ясовчи воситалар учта: -ма аффикси ва эмас, *йўқ* ёрдамчи-лари.

МАЙЛ КАТЕГОРИЯСИ

Майл категорияси ҳаракат билан субъект орасидаги алоқанинг воқеликка муносабатини кўрсатади. Бу алоқа ва муносабатнинг турлича бўлишидан майлнинг ҳам бир неча тури бор ва ҳар бир турга хос маънолар махсус формалар орқали ифодаланади. Лекин майл турлари масаласида туркологияда, жумладан ўзбек тилшу-нослигида, бир-биридан фарқли қарашлар бор. Айрим ишларда майлнинг уч тури кўрсатилгани ҳолда, бошқаларида, тўрт, беш, ҳатто ундан ортиқ тури борлиги айтилади. Ўзбек тилига оид иш-

ларда, асосан, майлнинг уч тури кўрсатилади: 1) аниқлик майли, 2) буйруқ-истак майли, 3) шарт майли. ЎзССР ФА томонидан 1966 йилда нашр этилган асарда ҳам ўзбек тилида майлнинг уч асосий тури борлиги айтилган ҳолда, нима учундир, майлнинг гумон, ҳикоя, орзу-истак, илтизом каби шаклларда ифодаланиши ҳақида гапирилади. Ишда авторнинг ўзбек тилида гумон, илтижо каби майл турлари бор деган фикрда экани аниқ сезилади⁷⁴.

Н. А. Агазаданинг озарбайжон тилидаги феъл майлларини ўрганишга бағишланган махсус ишида бу тилда майлнинг беш тури борлиги кўрсатилади⁷⁵.

Турли системадаги тилларда, ҳатто, қардош тилларда ҳам майл турлари бир хил бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳар бир тилнинг майл системасини белгилашда шу тилнинг ўз хусусиятидан, ўз материалидан келиб чиқиш керак бўлади.

Юқорида кўрдикки, ҳар бир феъл, мустақил сўз сифатида, ё тусланишли формада, ёки тусланишсиз (функционал) формада бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳар бир мустақил феъл бирор майл турига хос формада ёки тусланишсиз (функционал) формалардан бирида бўлади. Демак, у ёки бу феъл формаси бирор майлга хос форма бўлмаса, сифатдош, равишдош ёки ҳаракат номи формаси бўлади ва, аксинча, сифатдош, равишдош ёки ҳаракат номи формаси бўлмаса, бирор майл формаси бўлади. Масалага шу хилда ёндошилса, ўзбек тилида майлнинг неча тури борлигини белгилаш анча осон бўлади.

Ўзбек тилида феълнинг «аниқлик майли», «буйруқ-истак майли», «шарт майли» деб аталиб келаётган майл турлари борлигига шубҳа йўқ⁷⁶. Бу ўрнида фақат «аниқлик майли» термини ва бу майлнинг хусусияти ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтишга тўғри келади.

Феълнинг аниқлик майли, одатда, ҳаракатнинг уч замондан бирида ҳақиқатда ҳам содир бўлишини билдирадиган форма сифатида таърифланади. Лекин ўзбек тилида шу майл турига *ишлар, келар* типидagi гумон маъносини билдирадиган форма ҳам киритилади. Демак, бунда «аниқлик» ва «гумон» тушунчалари бир-бирига мос келмай қолади.

ЎзССР ФА томонидан 1966 йилда нашр этилган (юқорида кўрсатилган) асарда «аниқлик майли» термини ўрнида «дарак майли» термини қўлланган. Баъзи туркий тилларга оид ишларда майлнинг бу турига нисбатан «ҳикоя феъли»⁷⁷, «хабар шакли»⁷⁸ каби терминлар ҳам қўлланади. Лекин «дарак», «хабар», «ҳикоя»

⁷⁴ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 282-бет.

⁷⁵ Н. А. Агазаде. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке, Баку, 1967.

⁷⁶ Н. А. Агазаданинг юқорида кўрсатилган ишида шарт майли фақат феълга хос бўлган майл эмас деб қаралади ва у феъл майллари қаторига киритилмайди.

⁷⁷ Қаранг: В. Н. Хангильдин. Татар теле грамматикасы, Қазан, 1954, 232-бет.

⁷⁸ Қаранг: Азарбайжан дилинин грамматикасы, I, Баку, 1960, 182-бет.

каби атамалар бу майл турининг ўзига хос хусусиятини (бошқа майл формаларидан асосий фарқини) ифодалай олмайди. Чунки унинг бошқа майл формаларидан фарқи дарак бериш (хабар бериш ёки ҳикоя қилиш) эмас. Масалан, *келмоқчи*, *ўрганмоқчи* каби формада ҳам хабар (дарак) бор. Аммо бу форма «аниқлик майли» деб атаб келинаётган майл турига хос форма эмас, яъни у майл нуқтаи назаридан *келди*, *келяпти*, *келади* формалари билан бир гурӯпга кирмайди.

«Аниқлик майли» деб атаб келинаётган майлдан бошқа майл турларида ҳаракатнинг ўзи (яъни ижро тарзидаги, бажарилиш билан боғлиқ ҳолдаги ҳаракат) ифодаланмайди. Масалан, *боргин*, *ёзсин* типидagi форма орқали ҳаракатни бажаришга ундош, истак, буйруқ каби маънолар ифодаланади. Лекин бунда ҳаракат билан унинг ижроси (бажарилиши) бир бутун ҳолда ифодаланмайди. «Аниқлик майли» деб аталувчи майл турида эса ҳаракат ўз ижроси (бажарилиш тушунчаси) билан, бажарилиш вақти билан боғлиқ ҳолда ифодаланади. Бу ҳаракат аниқ ёки гумон тарзда бўлиши мумкин: *эртага келади* — *эртага келар*. Демак, *келади* формасида ҳам, *келар* формасида ҳам ҳаракатнинг ижроси (бажарилиш) ҳақида гап боради⁷⁹. *Келди*, *келяпти*, *келган* каби формаларда ҳам худди шундай. Шунга кўра, ҳаракатни унинг ижроси (бажарилиши)га боғлиқ ҳолда ифодаловчи майл турини «ижро майли» деб аташ, бизнингча, ҳар жиҳатдан мувофиқ бўлади. Ҳаракатнинг ижроси эса ўтган замон, ҳозирги замон ёки келаси замонга оид бўлиши мумкин.

Демак, феълнинг уч хил майл тури (ижро майли, буйруқ-истак майли, шарт майли) деярли барча мутахассислар томонидан эътироф этилади. Лекин шундай феъл формалари ҳам борки, уларни ўз хусусиятларига кўра, бу майл турларининг бирортасига ҳам киритиб бўлмайди. Шунингдек уларни сифатдош, равишдош ёки ҳаракат номи формалари қаторига ҳам киритиб бўлмайди. Булардан бири -*моқчи* аффикси ёрдамида ясалувчи феъл формасидир: *ишламоқчи*, *келмоқчи* каби. Бу форма ўзбек тили грамматикасига оид ишларнинг кўпчилигида келаси замон формалари қаторига киритилади. Баъзан эса ҳаракат номи формалари қаторида берилади⁸⁰. Туркий тиллар грамматикасига оид айрим ишларда эса бу форма сифатдошлар қаторига киритилади⁸¹.

-*моқчи* аффикси ёрдамида ясалувчи феъл якка олинган (контекстдан ташқари) ҳолатда ҳам ҳамма вақт шахс-сон маъносига эга бўлади. Шу жиҳатдан у сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи формаларидан фарқланади ва тусланишли форма, предикативликка мосланган форма ҳисобланади. -*моқчи* аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳаракатнинг келгусидаги ижросини (келгусида бажар

⁷⁹ Аниқлик ва гумонлик нуқтаи назаридан бўлган фарқ модаллик нуқтаи назаридан бўлган фарқдир. Қаранг: Н. А. Агазаде. Кўрсатилган асар, 15—16-бетлар.

⁸⁰ А. Ғ. Фуломов. Феъл, ... 88-бет.

⁸¹ Современный казахский язык (коллектив), Фонетика и морфология, Алма-Ата, 1962, стр. 324.

рилишини) билдирмайди, балки мақсад маъносини билдиради. Ана шу икки асосий хусусиятига кўра, яъни тусланишли формага хос хусусиятларга эгаллиги ва мақсад маъносини ифодалаши асосида -моқчи аффикси билан ясалувчи феъл формасини мақсад майли формаси деб қараш мумкин⁸².

Туркий тилларнинг айримларида, жумладан ўзбек тилида, -(а)р аффиксли сифатдошнинг эди тўлиқсиз феъли билан қўлланишидан ҳосил бўлувчи (ишлар эди, келар эди типигаги) феъл формаси қўлланади. Бу форма кўпчилик ишларда «ўтган замон давом феъли» ёки «тугалланмаган ўтган замон феъли» деб таърифланади. -(а)р+эди ёрдамида ясалувчи форманинг ўтган замондаги маълум бир вақтда тугамаган, давом этаётган ҳолдаги ҳаракатни билдириши ўзбек тилида ҳам бор ҳодиса. Бир мисол: *Тунда янграган йқ овози волиданинг алласини шамдек сўндирди. Тонгда эсаннинг ўрнига титроқ аза йиғиси ҳавони тутди. Бешикдаги гўдак жилмаярди* (А. Мухтор). Демак, -(а)р+эди ёрдамида ясалувчи феъл формаси бу хусусияти билан ўтган замон феъл формалари қаторига киради. Лекин бу форманинг маъно ва вазифаси фақат ҳаракатнинг ўтган замонга оидлигини ифодалаш билан чегараланмайди. Мисоллар: *Азар сув бўладиган бўлса, оғайниллар, жазирама иссиқда яланғоч бўлиб Қизилқумни кечиб ўтишга ҳам розиман. У ён-бу ёнга қарамасдан, тўппа-тўғри Умрзоқовага эргашардим* (Ш. Рашидов). *Шукур қил, жоним, ...Бола бечораларимизнинг жони қайтса ҳам қувонардик* (О. Ёқубов). *Шу қишлоқни кўрсам, мана шу кўчалардан бирига қоровул бўлиб сув сепсам, беармон кетар эдим* (А. Қаҳҳор).

Бу мисоллардаги *эргашардим*, *қувонардим*, *кетар эдим* формалари ўтган замон ифодаловчи форма эмас. Шундай экан, -(а)р+эди ёрдамида ясалувчи феъл формаси ўтган замон маъносидан бутунлай фарқли яна бошқа маънога ҳам эга ва шу хусусиятига кўра у омоформа ҳисобланади⁸³. Шартли равишда уни ўтган замон маъносини ифодаловчи форма сифатида -(а)р+эди I, бошқа маъно ифодаладиган худди шу формани -(а)р+эди II деб белгилаймиз.

Юқорида келтирилган мисоллардаги *эргашар эдим*, *қувонар эдик*, *кетар эдим* формалари ўтган замон бўла олмаслигидан қатъи назар, у тусланишли форма ҳисобланади. Тусланишли форма экан, қандайдир майл формаси бўлиши керак. Масаланинг қийин томони ҳам унинг қандай майл формаси эканини белгиладир.

Туркологик адабиётларда -(а)р+эди II формасининг рус тилидаги «сослагательное наклонение»га хос маъноларни ифодалай олиши айтилади. Лекин бу ишларда туркий тилларда ҳам шундай майл тури бор ва -(а)р+эди II формаси унинг кўрсаткичи деб

⁸² Бу ҳақда қаранг: А. А. Юлдашев. Аналитические формы глагола в тюркских языках, М., 1965, стр. 214—216; А. Ҳожиёв. -моқчи аффикси билан ясалувчи феъл формаси ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., № 4, 1966, 25—29-бетлар.

⁸³ Қаранг: А. А. Юлдашев. Кўрсатилган асар, 252-бет.

қаралмайди⁸⁴. Айрим ишларда эса туркий тилларда ҳам шундай майл тури бор ва $-(a)p+эди II$ формаси унинг кўрсаткичи деб кўрсатилади⁸⁵.

$-(a)p+эди II$ формасининг рус тилидаги «сослагательное наклонение» формасига маъно ва вазифа жиҳатдан қай даражада мос келиши бизга жуда ҳам аниқ эмас. Бинобарин, ўзбек тилида ҳам рус тилидаги «сослагательное наклонение» майл тури бор ва $-(a)p+эди II$ шу майлнинг формаси деб ҳам айта олмаймиз.

$-(a)p+эди II$ формаси қатнашган гапларда сўзловчининг орзу-истаги, ҳаракатга даъвати, ҳаракатнинг бажарилиши ҳақидаги ўйи ва шу каби маънолар ифодаланиши мумкин. Лекин бу маънолар бевосита $-(a)p+эди II$ формасининг ўзига хос маънолар эмас, балки турли факторлар таъсирида келиб чиқувчи маънолар бўлади. Мисоллар: *Самовар қайнаган, Ҳожи бобо, чой берсангиз, да м л а р э д и м* (Ғ. Ғулом). *Бўш бўлсангиз, Мингўрикка — қизимизга борар эдик* (А. Қодирий). *Айтсангиз, хўп кулги бўлар эди* (А. Қаҳҳор). Бу мисолларда $-(a)p+эди II$ формасининг қатнашиши билан ҳаракатни бажариш истаги, унга даъват каби маънолар ифодаланапти. Лекин бундай маъноларнинг келиб чиқишида бошқа факторларнинг ҳам таъсири бор. Буларнинг ҳаммасида ҳам бевосита $-(a)p+эди II$ формасининг ўзига хос бўлган маъно шу формадаги феъл билдирган ҳаракатнинг маълум шарт билан боғлиқ экани (бажарилишнинг маълум шартли борлиги) маъносидир. Ана шу «шарт» юз берсагина $-(a)p+эди II$ формаси билдирган ҳаракатнинг бажарилиши ифодаланади. Ана шу асосий хусусиятига кўра бу майл турини шартли майл («шартли бор», «шарт билан боғланган» маъносида), $-(a)p+эди II$ формасини эса шу майлнинг формаси деб қараш мумкин. Шарт майли формаси бирор ҳаракатнинг бажарилиши учун шарт бўлган ҳаракатни билдирса, шартли майл формаси бажарилиш-бажарилмаслиги бошқа бир ҳаракатнинг бажарилишига боғлиқ бўлган (бажарилиш-бажарилмаслигининг бирор шартли бўлган) ҳаракатни билдиради: *айтар эдим* (рухсат берса, айтар эдим). Ҳаракат-ҳолат ўтган замонга оид бўлганда ҳам $-(a)p+эди II$ формаси шу маънони ифодалайверади: *Уша вақтда оёқларингни маҳкам тирасанглар эди, дадам Гулнорга уйланмаган бўларди* (Ойбек).

Юқоридагилардан маълум бўлдики, ҳозирги ўзбек адабий тилида майлнинг беш тури бор: 1) буйруқ-истак майли, 2) шарт майли, 3) шартли майл, 4) мақсад майли, 5) ижро майли. Феълнинг тусланишли формалари, албатта, ана шу майл турларидан бирига мансуб бўлади.

⁸⁴ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 226; Проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961, стр. 151.

⁸⁵ А. А. Коклянова. Категория времени в современном узбекском языке, М., 1963, стр. 95; А. А. Юлдашев. Кўрсатилган асар, 251—260-бетлар.

Буйруқ-истак майли

Буйруқ-истак майли формалари бошқа майл формаларига нисбатан кенгроқ ўрганилган. Бу тема ўзбек тилининг ўзи доирасида ҳам, қиёсий планда ҳам махсус текшириш объекти бўлган⁸⁶. Лекин буйруқ-истак майлининг хусусиятлари ҳақида аниқ бир фикрга келингани йўқ. Фақат ўзбек тилшунослигида эмас, умуман, туркологияда шундай ҳолни кўриш мумкин. Масалага ўтишдан олдин буйруқ-истак майлининг тусланишини келтирайлик.

бирлик

кўплик

I ёзай, ишлай

II ёзинг, ишланг, ишлангиз;

II ёз (ёзгин), ишла (ишлагин)

ёзинглар; ишланглар;

III ёзсин, ишласин

III ёзсин(лар), ишласин(лар),

I ёзайлик, ишлайлик

ёзишсин, ишлашсин⁸⁷.

Майлнинг бу тури баъзи ишларда «буйруқ майли», бошқаларида «буйруқ-истак майли» деб номланиб келмоқда. «Буйруқ майли» термини қўлланган ишларнинг айримларида бу майл турига фақат II ва III шахс формаларигина киритилади. Биринчи шахс формаси эса истак майли деб қаралади⁸⁸. Баъзи ишларда эса учала шахс формаси ҳам буйруқ майли турига киритилади⁸⁹. Проф. В. В. Решетов бу турдаги ҳар бир шахс формасини бир-биридан фарқли категориялар деб қарайди ва биринчи шахс формасини «желательная форма», иккинчи шахс формасини «собственно повелительная форма», учинчи шахс формасини «пожелательная форма» деб атайди⁹⁰.

Яқин вақтларда яратилган ўзбек тили грамматикасига оид ишларнинг деярли ҳаммасида майлнинг бу турига нисбатан «буйруқ-истак майли» термини қўлланган. Лекин бу ишларда «буйруқ-истак майли» терминига бўлган муносабат, яъни унинг изоҳи бир хил эмас. Баъзилар бу терминни қўллашда биринчи шахс формасининг истак, иккинчи ва учинчи шахс формаларининг буйруқ, ундаш каби маъноларни ифодалашини назарда тутса, айрим тилшу-

⁸⁶ Қаранг: Т. Ходжаев. Повелительное наклонение в современном узбекском языке, Авт. канд. дисс., Самарканд, 1963; М. А. Батырова. Повелительное наклонение глагола в русском языке в сопоставлении с повелительно-желательным наклонением в узбекском языке. Авт. канд. дисс., Ташкент, 1965; М. Т. Агламова. Способы выражения повелительности и желательности в тюркских языках, Авт. канд. дисс., Ташкент, 1966.

⁸⁷ Бундаги шахс-сон формаларининг маънолари, қўлланишдаги хусусиятлари ҳақида «Шахс-сон категорияси» бўлимида гапирилади.

⁸⁸ Қаранг: Т. Ходжаев. Кўрсатилган асар, 9-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 205; А. А. Азизов. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков, Ташкент, 1960, стр. 161—162; Л. А. Покровская. Грамматика гагаузского языка, М., 1964, стр. 204 ва б.

⁸⁹ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, Тошкент, 1954, 45—48-бетлар; Л. И. Харитонов. Современный якутский язык, Якутск, 1947, стр. 186; Азарбайжан дилини грамматикаси, I, Баку, 1960, 177—179-бетлар ва б.

⁹⁰ Проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961, стр. 158—161.

нослар бу турни ўз ичида яна иккига — «буйруқ майли» ва «истак майли»га бўлади⁹¹.

Майлнинг бу турига нисбатан «буйруқ майли» термини унчалик мос келмайди. Чунки бу майл формаси ҳамма вақт буйруқ ифодалайвермайди. Шунингдек, «буйруқ майли» термини қўлланда, бу турга фақат иккинчи ва учинчи шахс формаларини кириштиш ҳам тўғри эмас. Чунки икки шахс формаси бир майл турини, қолган биттаси бошқа майлни ҳосил қилмайди.

Ўзбек тили фактлари майлнинг бу турига нисбатан «буйруқ-истак майли» терминини қўллаш ҳар жиҳатдан мувофиқ эканини кўрсатади. Лекин бу терминни қўллашда биринчи шахснинг истак, иккинчи ва учинчи шахснинг буйруқ ифодалашини назарда тутилади, деб тушунмаслик керак, яъни бунда биринчи шахс билан иккинчи ва учинчи шахсга хос хусусиятлар бирлаштирилади деб қарамаслик керак. Чунки истак ифодалаш фақат биринчи шахс формасига эмас, балки иккинчи ва учинчи шахс формаларига ҳам хос: *Кўнглингда нимаики мақсадинг бўлса ҳаммасига ет (Ҳ. Ғулом). Шошма-шошарлик қилма. Ўбдан ўйла. Кейин пушаймон бўлиб юрмагин (Б. Раҳмонов). Бировнинг арзандаси, ишқилиб, шифотопиб кетсин-да, хотин (Саид Аҳмад).*

Демак, «буйруқ-истак майли» дегандаги «истак» тушунчаси учала шахс формаси учун ҳам характерли. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки истак билан буйруқни бир-биридан бутунлай ажратиб бўлмайди. Истак бўлгандагина буйруқ ҳам бўлади. Бирор ҳаракат учун истак бўлмаган ўринда уни бажаришга буюриш, даъват этиш, ундаш ҳам бўлмайди. Буйруқ-истак формаларининг асосий хусусияти сўзловчининг истаги билан боғли ҳолдаги ҳаракатга ундаш, шу ҳаракатга даъват этиш, қўзғатишни ифодалашдир. Ҳаракат бажарувчисининг қайси шахс экани ва бошқа ҳолатлар яна бошқа ўзига хос маъноларни келтириб чиқаради, фақат истак ёки буйруқнинг ўзи ва шу кабиларни конкретлаштиради.

Биринчи шахс бирлигининг *-(а)й* аффикси ёрдамида ясалувчи формаси билан бирга *-(а)йин* аффикси ёрдамида ясалувчи формаси ҳам учрайди: *борайин, сўзлайин* каби. Биринчи шахс формасида сўзловчининг ҳаракатни бажариш истаги, ҳаракатга бўлган рағбати ифодаланади: *Қулоқ сол, чироқ, ота-бувамиздан қолган бир илм бор, айтай (С. Анорбоев). Сиз шийпонга бориб бир зум дам олинг. Мен мана бу китобларни қизларга етказай (С. Зуннунова).*

Сўзловчининг ўзига ўзи буйруқ бериши мантиққа тўғри келмаслигидан биринчи шахснинг соф буйруқ учун қўлланиши учрамайди. Ўзгага бўлган мурожаатда истак билан бирга илтимос ҳам ифодаланади: *Сиз билан борай.*

Биринчи шахс формаси ўзгага қарата сўзланган ҳолларда буйруқ, дўқ ҳам ифодаланиши мумкин: *Совхоз территориясида иккинчи марта башарангизни кўрмай (Шухрат).*

⁹¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 282—283-бетлар.

Биринчи шахс формаси сўроқ гапнинг кесими вазифасида келганда ҳаракатнинг бажарилишига сўзловчининг истагидан бошқа маъно ифодаланади. Бундай ҳолларда ҳаракатнинг бажарилиши заминидан ўзганинг буйруғи, илтимоси, даъвати, истаги ётади. Сўзловчи шу ҳаракатнинг бажарилишини бирор жиҳатдан конкретлаштириш учун сўроқ билан мурожаат этади: *Қачон бораёй? Қимга айтай?* каби. Агар ҳаракатни бажариш бошқа бирор киши томонидан айтилмаган бўлса, сўзловчи бу ҳаракатга тингловчининг истагини ёки бошқа муносабатини билиш учун мурожаат қилган бўлади: *Эшик секин очилиб Ёдгорбек кирди.*

— *Чой берайми, дада? (О. Ёқубов). Меҳмонингиз борга ўхшайди, чой ҳозирлайми? (Яшин).*

Биринчи шахснинг кўплиги -(а)йлик аффикси ёрдамида ясалади. Баъзан -(а)йик аффикси билан ясалувчи формаси ҳам учрайди: *борайик, ухлайик* каби. Лекин бу форма ҳозирги ўзбек адабий тили учун норма эмас.

Биринчи шахснинг кўплигида фақат истак эмас, шу билан бирга ҳаракатга даъват, илтимос каби маънолар ҳам ифодаланади. Чунки биринчи шахс кўплигида сўзловчидан бошқа шахслар ҳам бўлади, яъни биринчи шахснинг кўплиги сўзловчи ва у билан бир коллективдаги шахслардан иборат бўлади («шахс-сон категорияси» бўлимига қаранг): *Бир ёқадан бош чиқарайлик, чекиниш йўқ!* (Б. Раҳмонов). *Бир оз дам олайлик, чарчаганга ўхшайсан* (А. Убайдуллаев). *Бу жудоликни қўзғолончи халққа билдирайлик. Мустамлакачи золимларга қарши яна халқни кўтарайлик. Қудратнинг ишини охирига етказайлик* (Н. Сафаров).

Ҳақиқий маънодаги буйруқ иккинчи шахс формасидагина бўлади. Чунки бунда нутқ қаратилган шахснинг ўзи қатнашади. Лекин иккинчи шахс формасида ҳам ҳамма вақт буйруқ ифодаланмавермайди. Иккинчи шахс формасида ҳам ҳаракатга даъват этиш, ундаш асосий ўринда бўлади. Даъват этиш (ундаш) эса турлича муносабатда бўлиши мумкин. Шунинг учун бу формада соф буйруқдан тортиб то дўқ қилишгача, иккинчи томондан, илтимос, ҳатто ялинишгача бўлган муносабат ифодаланиши мумкин. Шунингдек, сўзловчи истагининг ўзи ифодаланиши ҳам мумкин: *Сиз саройдаги қора йўрғани миниб, шу топдаёқ яйловга жўнang. Салим қорага айтинг, фермада ҳисоб-китобни тўғрилиб қўйсин* (Ҳ. Ғулом). *Йўқолинг дедим! Кўзимга кўринманг, аблаҳ одам...* (А. Мухтор). *Айвонга қўя қол, холанг ўрчилсин* (Яшин). *Буни кўп соғинтирма, болам* (П. Қодиров). *Уртоқ командир, шунинг жавобгарлигини мендан олиб ташланг,— деди Наталья ялиниш оҳангида* (А. Убайдуллаев). *Илтимосим шуки, ерга эҳтиёт бўлинглар. Олтин еримизни кўз қорачиғидай сақланглар. Агротехникани маҳкам ушланглар* (Ҳ. Ғулом). *Ҳар кун тушингда минг йигит қўйнингга кирсин, ўнгингда биттасини ҳам кўролма* (Н. Сафаров). *Ундай бўлса, бор, Нурхонинг билан қўйшақари* (Яшин).

Демак иккинчи шахс формасини ҳам фақат буйруқ ифодаловчи форма деб бўлмайди. Иккинчи шахснинг *-гин* аффикси билан ясалувчи формасида эса буйруқ жуда кучсизланади. Шу хусусиятига кўра кўпроқ илтимос учун ёки оддий ундаш (даъват) учун қўлланади: *Рўзимат, ука, шу яхши гапингга яна битта гапни қистириб ўтгин* (А. Қаҳҳор). *Жон Насриддин, келаётган жума намозида бизни кулдирмагин* («Доғистон эртаклари»).

-гин аффикси билан ясалувчи формада илтимос, ундаш, одатда, алоҳида таъкид билан ифодаланади. Бунда *-гин* аффиксидаги «и» унлиси алоҳида урғу билан талаффуз этилади: *бор — боргин, ол — олгин* каби.

Учинчи шахсда ҳаракатга ундаш, буйруқ иккинчи шахс (тингловчи) орқали бўлади: *Қолхоз билан, одамлар билан яхши танишсин, кейин менга учрасин* (Ҳ. Фулом). *Қолган аъзоларни бошқа бригадаларга беринг, пахта тераверишин* (Н. Сафаров). Учинчи шахснинг соф буйруқ (бевосита буйруқ) учун қўлланиши асосан мажҳул даража формасида учрайди: *Туянинг думига боғлаб сазойи қилинсин* (А. Мухтор). *Гранаталар тайёрлансин!* (А. Убайдуллаев).

Учинчи шахс формаси истак, илтимос каби маъноларда ҳам қўлланади: *Раисдан сўрамоқчиман, камида икки юз ҳашарчи берсин* (Ҳ. Фулом).

Маълумки, учинчи шахсда ҳаракат бажарувчиси фақат кишилар эмас, ҳатто, жонсиз предметлар бўлиши мумкин. Демак, ҳаракат бажарувчиси кишилар бўлмаганида, учинчи шахсга қарата буйруқ бўлиши мумкин эмас. Бундай ҳолларда сўзловчининг истаги ифодаланиб, буйруқ, илтимос иккинчи шахсга қаратилган бўлиши мумкин ёки фақат истакнинг ўзи ифодаланиши мумкин: *Жончи чикқани билан ғўза таги ифлос бўлмасин, тагин тухумидан тарқалмасин-да!* (Ҳ. Назир). *Кийим-бошини жиққа ҳўл қилса ҳам майли, фақат туман тарқалмасин* (С. Анорбоев).

Хуллас, истак, илтимос, ҳаракатга ундош каби маънолар буйруқ-истак майлининг учала формаси учун ҳам хос. Соф маънодаги буйруқ асосан иккинчи шахс формаси учун характерли.

Буйруқ-истак майлининг биринчи ва учинчи шахс формалари сўроқ ифодаловчи, шунингдек, тахмин, ўйлаш каби маъноларни ифодаловчи воситалар билан қўллана олади. Иккинчи шахс формаси эса бундай воситалар билан қўлланамайди. Сабаби шу шахс формаларининг маъно хусусиятида. Масалан, *эртага келайми, эртага келсинми, эртага келаймикин, эртага келсинмикин* каби қўлланиш кўп учрайди. Лекин *эртага келми, эртага келмикин* типидagi форма йўқ. Бундай маънода иккинчи шахснинг ҳозирги-келаси замон ёки шарт майли формаси қўлланади: *эртага келасанми, эртага борсангмикин* каби.

Буйруқ-истак майлининг бўлишсиз формаси ҳаракатнинг бажарилиш эҳтимоли борлиги, унга огоҳлантириш каби маъноларда ҳам қўлланади. Бундай ҳолларда, кўпинча, гап ичида «яна» ёки «тагин» сўзи ҳам қўлланади: *Отларига ишониб бирор фалокатга йўлиқинмасин тагин* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов). Би-

рор зиён-заҳмат етказиб юрмасин тагин (С. Анорбоев).

Гап таркибида «бир» сўзи қўлланса, ҳаракат бажарилган тақдирда унинг жуда кучли (юқори, ортиқ) даражаси юзага келиши ифодаланади: *Бизлар бир ўтирмайлик, ўтиргандан кейин яна турадиганлардан эмасмиз (М. Расво).*

Буйруқ-истак майлининг бўлишсиз формаси тўсиқсизлик маъносини билдириб, тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими вазифасида ҳам келади: *Турсуной қанча ёнмасин, Аширали ҳамон босиқ сўзларди (Ҳ. Ғулом). Лекин ўз фойдасига қанча далил келтирмасин, бари бир, ҳеч биттаси салмоқли, асосли кўринмади (М. Исмоилий).*

Буйруқ-истак майли формаси ҳаракатнинг бошқа бирор ҳаракат-ҳодисадан олдин бажарилувчи ҳаракат эканини, у бажарилгандан кейин яна нимадир бўлишини ифодалаш учун ҳам қўлланади. Кейин нима бўлиши эса контекстдан аниқ бўлиб туради, бундай ҳолларда *-чи* юкламаси қўлланиши ҳам мумкин: *Ҳали сен ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан (Саид Аҳмад)*⁹².

Шарт майли

Шарт майли формаси феълга *-са* аффикси ва шахс-сон қўшимчаларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бирлик: *борсам, борсанг, борса*; кўплик: *борсак, борсангиз (борсанглар, борсаларинг, борсаларингиз, борсангизлар), борса(лар)* ёки *боришса*.

Шарт майли формасидаги феъл бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилиши учун шарт бўлган ҳаракатни билдиради, бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслиги шарт майли формаси билдирган ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигига боғлиқ бўлади: *Сен ҳам очилсанг, шу хилда яйрайсан, гулим! (Яшин). У помещикни ўлдирсак, бу помещикни ўлдирсак, подшоҳни ўлдирсак, бахтли бўламиз, деб ўйлаган эдик (Б. Раҳмонов). Бирор обуначининг газетаси келмай қолса, Рамазон ака почта мудирининг қулоғини тинчитмайди (Ҳ. Нуъмон).*

Феълнинг бу формаси кўрсатилган маънода қўлланганда, бош гапнинг кесими ижро майли, буйруқ майли, мақсад майли, шартли майл формаларида бўла олади. Ижро майлининг эса, асосан, ҳозирги-келаси замон формаси бош гапнинг кесими вазифасида кела олади: *Мана бу канал битса, янги ер очилса, пахта ҳам кўпаяди (А. Қаҳҳор). Агар иш ёқмаётган бўлса, дарди ҳасратингни айт-қўй! (Б. Кербобоев). Эртөө бир нимани сезмасан, бунчалик талвасага тушмас эди (О. Ёқубов). И жозагсангиз, ҳузурингизга кирмоқчи.*

⁹² Буйруқ-истак формасининг тўлиқсиз феъл билан қўлланишидан турли модал маъно ифодаловчи формалар ҳосил қилинади. Булар ҳақида «Тўлиқсиз феъл» баҳсига қаранг.

Бош гапнинг кесими *-са* аффиксли формада бўлиши мумкин. Лекин бундай ҳолларда *-са* аффикси билан ясалган форма шарт маъносини эмас, балки истак маъносини билдиради: *Агар сизлар рози бўлсангиз, правлениега масала қўйсак* (Н. Сафаров).

Шарт майли формасининг кўрсатилган маъносида *-ган* аффикси билан ясалган сифатдошнинг ўрин-пайт келишигидаги формаси ҳам қўлланади. Бундай ҳолларда бош гапнинг кесими шартли майл формасида бўлади: *Бизнинг бундай улуг кунга эришганимизни қизил аскар отамиз ҳам кўрганда, қандай қувонар эди, ...* (Ибохон). *Мен ҳам доим қишлоқда турганимда, машинани ўрганиб олардим* (Ҳ. Назир).

Ўзбек тили грамматикасига оид ишларда (шунингдек бошқа туркий тилларга оид ишларда ҳам) шарт майлининг замон формаси борлиги айтилади ва айримларида унинг фақат икки замон формаси борлиги кўрсатилса, баъзиларида учала замон формасига ҳам эғалиги кўрсатилади. Лекин бу формаларнинг тури ва уларнинг маъноси ҳақидаги фикрлар бир-бирига мос келмайди. Масалан, проф. А. Н. Кононов ва В. В. Решетовлар шарт майлининг ҳозирги-келаси ва ўтган замон формалари борлигини айтадилар ва *ёзсам, ишласам* типидagi формани ҳозирги-келаси замон шарт майли деб атайдилар. Лекин шарт майлининг ўтган замон ҳақида буларнинг қарашлари бир хил эмас. В. В. Решетов *бўл* ёрдамчи феъли билан ясалувчи *борган бўлсанг* типидagi формани шарт майлининг ўтган замон формаси деб қараса⁹³, А. Н. Кононов *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи *ёзсанг эди, борсам эди* типидagi формани шарт майлининг ўтган замон формаси деб қарайди⁹⁴. С. Усмонов ҳам шарт майлининг икки хил замони борлигини айтиб, *борсам, борсанг* типидagi формани «келаси замон шарт-истак феъли», *борсам эди* типидagi формани «ўтган-келаси замон шарт майли» деб атайди⁹⁵. С. А. Фердаус шарт майлида уч хил замон борлиги ҳақида гапиради ва *келсам, борса* типидagi формани келаси замон, *келаятган бўлса* типидagi формани ҳозирги замон, *келган бўлса* типидagi формани ўтган замон формаси деб қарайди⁹⁷.

Кўринадики, шарт майлининг замон формаси бор деган фикр тарафдорларининг ўзи ҳам бу формалар ва уларнинг моҳияти ҳақида бир хил фикрда эмаслар.

Замон категорияси ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатиши маълум. Ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатиш майл турларидан фақат ижро майлига хос хусусият.

Демак, шарт майлининг замон маъносига эғалиги ҳақида гапирилар экан, унинг ижро майли ифодалайдиган замондан фарқи ҳақида гапиришга тўғри келади.

Ўтган замон ва ҳозирги замон сифатдоши билан *бўл* феъли ёрдамида ясалган шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳара-

⁹³ В. В. Решетов. Уша асар, 163—170-бетлар.

⁹⁴ А. Н. Кононов. Уша асар, 232—234-бетлар.

⁹⁵ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Уша асар, 149—150-бетлар.

⁹⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 285—286-бетлар.

кат маълум бир вақтда тугаган ёки давом этаётган бўлиши мумкин: *Келган бўлса, менга хабар қил. Келаётган бўлса, менга хабар қил.* Лекин *келган бўлса* типидagi форма ҳам, *келаётган бўлса* типидagi форма ҳам ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини бевосита кўрсата олмайди. Бу формадаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилган ёки бажарилаётган экани бошқа бир вақтга нисбатан белгиланади ва унинг ўтган замон ёки ҳозирги замон деб қаралиши ҳам ўша вақтга нисбатан бўлади. Демак, булар нисбий замон формаси ҳисобланади.

Шарт майлининг ҳеч қандай замон кўрсаткичига эга бўлмаган *борсам, келсанг, айтса, сўрасак* типидagi формасининг замон маъносига эгаллиги ҳақида гап бўлиши мумкин эмас ва уни шарт майлининг бирор замон формаси деб қараш ҳам мумкин эмас.

Проф. А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, *ёзган бўлса, ёзаётган бўлса* типидagi форма ижро майли формасига шарт майли формасига хос оттенка қўшади, шарт майлига хос оттенка билан мураккаблаштиради⁹⁸. Бизнингча, бу ўринда аксинча ҳолатни кўриш мумкин, яъни *ёзган бўлса, ёзаётган бўлса* формасида шарт майли формасига (нисбий замон бўлса-да) ижро майлига хос бўлган хусусият (замон маъноси) қўшиляпти. Чунки *ёзган бўлса, ёзаётган бўлса*, типидagi форма, бари бир, шарт майли формаси ҳисобланади.

Феълнинг *-са* аффиксли формаси шарт маъносини билдирганда, ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчига аниқ бўлмайди, яъни сўзловчи уни билмайди. Масалан, *келган бўлса, келаётган бўлса, келса* формасининг учаласида ҳам ҳаракатнинг бажарилганлиги, бажарилаётганлиги ёки энди бажарилишини сўзловчи билмайди. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчига маълум бўлса, у ҳолда шарт маъносини ифодаловчи форма қўлланмас эди. Ана шунинг таъсирида бўлса керак, туркий тилларга оид адабиётларда шарт майли формасининг реал ҳаракатни, нореал (ирреал) ҳаракатни ва тахмин (гумон) тарзидаги ҳаракатни ифодалаши ҳақида гапирилади. Лекин «реал», «ирреал», «тахмин» каби маъноларнинг шарт майли формасига алоқаси йўқ, бу маънолар шарт майли формаси орқали ифодаланадиган грамматик маънолар эмас. Шарт майли формасининг бевосита ўзига хос бўлган маъно шу формадаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслиги бошқа бирор ҳаракат учун шарт экани маъносидир. *-са* аффиксли форма бу маънода қўлланганда шарт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади. Бундай гапларда ифодаланган нарсалар қайси замонга оид бўлмасин (ўтмишга, ҳозирга ёки келгусига оид бўлганда ҳам), бош гапдаги ҳаракат бажарилмаган (йўқ, номаълум ҳолатдаги) ҳаракат бўлади: *У падарлаънат бизнинг экинимиз бошига сув қуйган бўлса, биз унинг бошига ўт ёқамиз (С. Айний).* Агар биз иш қилмасак, аллақачон кишанлаб қўярди (С. Айний).

⁹⁸ А. Н. Кононов. Ўша асар, 234-бет.

Бунинг сабаби шуки, бош гапдаги ҳаракат шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракат юз берсагина бажарилиши мумкин бўлган ҳаракат бўлади. Шарт майли формасидаги ҳаракат эса бажарилмаган ҳаракат бўлади (Бажарилган ёки бажарилаётганлиги маълум бўлса унинг «шарт»лиги қолмайди). Бу ҳаракатнинг реал, ирреал ёки тахмин этилган ҳаракат экани контекст орқали маълум бўлади.

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими ўтган замон формасида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилганлиги, одатда, ноаниқ ҳолда бўлади. Шунга кўра бош гапнинг кесими гумон билдирувчи формада бўлади. Хатингни олган бўлса, жуда қувонгандир. Агар шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилгани аниқ деб фараз қилинса, бош гапдаги ҳаракатнинг юз бериши ҳам муқаррарлиги алоҳида таъкид билан ифодаланади: *Агар буларни пайқаган бўлса, ҳамма иш барбод бўлди. Агар мени ёш бола деб ўйласангиз, ...чуворани хом санабсиз (О. Ёқубов)*. Демак, бунда ҳам шарт майли формасидаги ҳаракатнинг бажарилгани сўзловчига ноаниқ ҳолда бўлади.

Қўшма гап орқали ифодаланган ҳаракат-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганида, бош гапнинг кесими, кўпинча, шартли майл формасида бўлади (*Бу хабарни эшитган бўлса, етиб келар эди*). Бундай ҳолларда шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракат бажарилган тақдирда бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиши аниқ экани ифодаланиши мумкин. Лекин шунда ҳам, бари бир, иккала гапдаги ҳаракат ҳам бажарилмаган (йўқ, ноаниқ ҳолдаги) ҳаракат бўлади.

Хуллас, шарт майли формаси бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилиши учун шарт, шароит бўладиган ҳаракатни билдиради. Ана шу «шарт» билдириш хусусиятига кўра бу формадаги феъл билдирган ҳаракат йўқ ҳолдаги ҳаракат бўлади. Агар бу ҳаракат амалга ошса ёки аниқ ҳолда бўлса, унинг «шарт»лиги йўқолади, аниқроғи, агар бажарилса, бош гапдаги ҳаракат ҳам бажарилади. Натижада шарт «сабаб»га айланади⁹⁹.

Шартли майл

Шартли майл формаси *-(а)р (-мас)* аффикси билан ясалувчи сифатдошга *эди* тўлиқсиз феълнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *ишлар эди, келар эди, сўрар эди, айтмас эди* каби. Бу майл тури

⁹⁹ -са аффикси ёрдамида ясалувчи форма яна бошқа маъноларга ва маъно нозикликларига ҳам эга. Шунингдек -са аффиксли феъл формасининг тўлиқсиз феъл билан қўлланишидан турли маънолар ифодаланади. Буларнинг ҳаммаси ҳақида тўхташга монографиянинг ҳажм талаби имкон бермайди. Бу ўринда шарт маъноси ва шу маънога алоқадор хусусияти ҳақида гапирдик. -са аффикси феълнинг тўлиқсиз феъл билан қўлланишидан ҳосил бўлувчи (*борса эди, борса экан* каби) формаларнинг маъно ва бошқа хусусиятлари авторнинг «Тўлиқсиз феъл» номли ишида кенг баён этилган.

бажарилишининг бирор шартни бўлган, бажарилиши бирор ҳаракатга боғлиқ бўлган ҳаракатни билдиради, яъни бу форма билдирган ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигининг шартни бор (бирор шарт билан боғланган) бўлади: *Агар сен Йўлчининг боласи бўлсанг эди, мен унга аллақачон хабар берар, ундан севинчи олиб қувонар эдим* (Ойбек). *Бултур кузакда Салор бетидеги коппонда, орага мен тушмасам, оломон сени ўлдириб кетар эди* (Ғ. Ғулом). *Мени инвалидлар уйига обориб бера қолсангиз, мунчалик қийналмас эдингиз* (Саид Аҳмад).

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими ижро майли формасидаги феъллардан бўлганда ҳам бош гапдаги ҳаракатнинг бирор шарт билан боғланганлиги ифодаланади. Шунга кўра, шарт билан боғланганлик маъносининг ифодаланиши жиҳатдан шартли майл формаси бошқа майл формаларидан фарқланмайдигандек кўринади. Масалан, *эртароқ келса, кинога борар эдик* ва *эртароқ келса, кинога борамиз* гапларининг иккаласида ҳам кинога боришнинг эртароқ келишга боғлиқлиги ифодаланади. Лекин «эртароқ келса, кинога борамиз» гапида шарт борлиги маъноси бевосита шарт майли формаси орқали ифодаланади, *борамиз* формасининг ўзи шундай шарт борлигини кўрсатолмайди. «Эртароқ келса, кинога борар эдик» гапидаги *борар эдик* формаси эса, шарт майли формаси қўлланмаса ҳам, ҳаракатнинг бажарилиши бирор шарт билан боғланганини ифодалай олади. Демак, у худди шу маънога эга. Бундан ташқари, шартли майл формаси шарт майли формасидаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигини сўзловчининг аниқ билмаслиги каби қўшимча маъноларни ҳам ифодалайди: *Эртароқ келса, кинога борамиз* — бунда эртароқ келишнинг амалга ошиши ёки ошмаслигига ҳеч қандай муносабат ифодаланмайди. *Эртароқ келса, кинога борар эдик* — бунда муносабат ифодаланади, яъни «...кинога борамиз-ку, лекин эртароқ келармикин, йўқмикин» деган муносабат ифодаланади.

Шартли майл формасига хос хусусиятлардан яна бири шуки бу формадаги феъл билдирган ҳаракат ҳамма вақт бажарилмаган, юзага келмаган ҳаракат бўлади. Ҳатто қўшма гап билдирган ҳаракат-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганда ҳам шартли майл формасидаги феъл билдирган ҳаракат бажарилмаган, юзага келмай қолган ҳаракат бўлади. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки бажарилмаган, юзага келиши мумкин бўлган ҳаракатгина бирор шарт, шароитга боғлиқ бўлиши мумкин. Бажарилган ҳаракатнинг бирор шартга боғлиқлиги, бирор шартни талаб этиши мантиққа тўғри келмайди: *Агар Пиримқул Зумрадга билдириб қўймаса, биз ундан ажраб қолган бўлар эдик* (Б. Раҳмонов). *Агар алоқамиз илгарироқ бошланганда эди, биз бу қора юз шармандаларни илгарироқ фотиҳ қилган бўлар эдик* (З. Фатхуллин).

Шартли майл формасида ҳаракатнинг инкорни, юз бермаганлиги ифодаланишидан, бу майлнинг бўлишсиз формаси қўлланганда (ҳаракат-ҳодиса ўтган замонга оид бўлганида), мантиқан, ҳаракатнинг бажарилганлиги маъноси келиб чиқади (инкорни инкор

этишдан тасдиқ маъноси келиб чиқади): *Агар сиз яхши одам бўлсангиз, уйдаги сирни кўчага чиқармасдингиз* (З. Фатхуллин). *Уша вақтда оёқларингени маҳкам тирасанглар эди, дадам Гулнорга уйланмаган бўларди* (Ойбек).

Шартли майл формаси қатнашган гапларда ҳаракат натижасининг кимга қаратилганлиги, ҳаракат-ҳолатнинг қайси замонга оидлиги ва шу кабиларга қараб сўзловчининг орзу-истаги, ҳаракатга даъват этиши, ҳаракатнинг бажарилиши ҳақидаги ўйи ва шу каби маънолар ифодаланиши мумкин. Лекин бу маънолар бевосита шартли майл формасига хос маънолар бўлмайди: *Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик* (А. Қаҳҳор). *Самовар қайнаган, Ҳожидобо, чой берсангиз, дамлар эдим* (Ғ. Ғулом). *Кун оққандан сўнг жўнасанг, бир манзилга етиб олардинг* (Ғайратий). *Тўпанисо опам билан бирга бўлсам, иш билар эдим, гап билар эдим, тушунган хотин бўлар эдим* (А. Қаҳҳор).

Бу мисолларнинг ҳаммасида ҳам бевосита шартли майл формасига хос бўлган маъно ҳаракатнинг бирор шарт билан боғли экани маъноси бўлиб, бошқа қўшимча маънолар турли факторларнинг таъсирида келиб чиқадиган маънолар бўлади.

Мақсад майли

Мақсад майли формаси -моқчи аффикси ёрдамида ясалади ва субъектнинг ҳаракатни бажариш мақсадини, ниятини, ҳаракатни бажариш мўлжалини билдиради: бормоқчиман, бормоқчисан, бормоқчи; бормоқчимиз, бормоқчисиз, бормоқчи(лар): *Йўқ, ўғлим, мен нефть ишида янгидан дадил бир қадам қўйиб, гавдамга яна қувват бағишламоқчиман, умримни нича узайтириш ниятидаман* (Б. Кербобоев). *Қўриқдан янги ер ҳам очмоқчимиз. Шундай ниятим бор, тақсир* (Н. Сафаров).

Феълнинг бу формаси фақат мақсад, мўлжал маъносини билдиради унинг замон маъносига даҳли йўқ. -моқчи аффикси билан ясалувчи форма замон маъносига эга бўлган бирор восита билан қўлланмаганда, у билдирган мақсад, мўлжал ҳозирга (ҳозирги вақтга) оид, ҳозир бор бўлган мақсад, мўлжал бўлади. Қиёсланг: *У ҳозир ҳамманинг калласини ғовлатган шум хабарни ё ҳеч ўйламапти, ёки бу гапнинг менга сира даҳли йўқ, деб кўрсатмоқчи* (А. Мухтор). *Уялиш у ёқда турсин, ўзи ўйинини кўрсатмоқчи бўляпти* (М. Исмоилий).

Контекстда ижро майлининг ўтган замон ёки ҳозирги замон формалари қўлланган ҳолларда -моқчи аффикси билан ясалган феъл формаси келаси замон маъносини ифодаладигандек кўринади. Ҳақиқатда эса бундай бўлмайди: *Конкрет табдирингизни айтинг, нима қилаётибсиз, нима қилмоқчисиз* (С. Анорбоев). Бу мисолдаги *қилаётибсиз* формасига қиёсан *қилмоқчисиз* формаси келаси замон ифодаладигандек кўринади. Ҳақиқатда эса у ҳаракатнинг келгусида бажарилишини билдирмайди, балки мақсад, ният маъносининг ўзини билдиради.

Ҳаракатни бажариш мақсади маъноси туркий тилларнинг айримларида -моқчи аффикси орқали ҳам, шунингдек -моқ аффикси билан ясалувчи форманинг ўзи орқали ҳам ифодаланади¹⁰⁰.

Умуман, -моқчи аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг ҳаракатни бажариш мақсадини ифодалаши анча қадимдан бошланган. Бизнингча, айрим туркий тилларда ҳаракат номи формасини ясовчи бошқа аффиксларнинг активлашуви, -моқ аффиксининг эса пассивлашуви¹⁰¹ -моқ аффиксининг -чи аффикси билан бирликда фақат феълнинг ҳаракатни бажариш мақсадини ифодаловчи формасини ясовчига айланишига олиб келган. Ҳозирги ўзбек тилида -моқчи аффикси билан ясалувчи форма ҳаракатни бажариш мақсадини ифодаловчи формага тўла даражада айланган.

-моқчи аффикси билан ясалувчи форманинг эди тўлиқсиз феъли ва бўл ёрдамчи феъли билан қўлланишидан мақсад маъносига турли қўшимча маъноларни ифодаловчи аналитик феъл формаси ҳосил бўлади: *бормоқчи эди, бормоқчи бўлди* каби.

-моқчи аффикси феъл эди тўлиқсиз феъли билан қўлланганда ўтган замон ифодаланиши мумкин. Лекин бунда ҳаракатнинг ўтган замонга оидлиги (ўтган замонда бажарилиши) эмас, балки мақсаднинг ўтган замонга оидлиги ифодаланади: *Самоварчи сандиқ устидаги иккита кўрпанинг бирини олиб, ёстиқ билан Йўлдошбойнинг олдига қўйди-да, «алламаҳал бўлиб қолди, ётайлик» деди, ўзи эса ухламоқчи эмас эди (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов). Домланинг ер олгани рост, буни Саидийга билдирмоқчи ҳам эмас эди (А. Қаҳҳор).*

Иккала мисолда ҳам -моқчи аффикси мақсад маъносини билдиради, эди тўлиқсиз феъли эса шу мақсаднинг ўтган замонга (ўтмишга) оидлигини билдиради.

-моқчи аффикси билан ясалувчи форма бўл ёрдамчи феъли билан қўлланганда, шу ёрдамчи феълнинг қандай замон формасида қўлланишига қараб мақсад маъносига замон маъноси қўшилади: *Отанинг сўзини унинг охириги дамида ерга урмоқчи бўлаётирсанми? (С. Айний). Энди дарёга тўғон солмоқчи бўлиб турибмиз (А. Қаҳҳор). Бойвачча данакдай нонни оғзига ташлаб вақти зиқлигини билдирмоқчи бўлди (Ойбек).*

-моқчи аффикси билан ясалган форма бўл феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон формалари билан қўлланганда ҳам ҳаракатнинг ўтган замон ёки ҳозирги замонга оидлиги эмас, балки мақсаднинг (ниятнинг) ҳозирги замон ёки ўтган замонга оидлиги ифодаланади. Бу ҳодиса қуйидаги мисолда жуда аниқ кўринади: *Бормоқчи бўляпман эмас, боряпман деявер (А. Убайдуллаев).*

¹⁰⁰ Қаранг: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 173; Х. Неталиева. Имена действия в современном казахском языке, Авт. канд. дисс., Алма-Ата, 1963, стр. 18.

¹⁰¹ Ҳаракат номи формасини ясовчи сифатида айрим туркий тилларда -моқ аффиксининг пассивлашуви анча қадимдан бошланган. Қаранг: А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 239.

Демак, *-моқчи* аффикси ёрдамида ясалган феъл формаси *эди* тўлиқсиз феъли ва *бўл* ёрдამчи феъли билан қўлланганда мақсад майли формасига хос маънога *эди* ва *бўл* ёрдამчилари ифодаладиган маъно қўшилади¹⁰².

Ижро майли

Ижро майли ҳаракат-ҳолатни унинг бажарилиш вақти билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Бу майлда ҳаракатнинг бажарилиши (ижроси) тушунчаси бўлади. Бу майлдаги феъл, албатта, бирор замон формасида бўлади: *келди, келяпти, келади* каби.

Ижро майлининг махсус грамматик кўрсаткичи йўқ. У феълга замон ва шахс-сон қўшимчаларининг қўшилиши орқали шаклланади. Ижро майлининг махсус грамматик кўрсаткичга эга эмаслиги ҳам табиий. Чунки замон формаларининг ўзи ҳаракатнинг воқеликка бўлган муносабатини кўрсатади.

Демак, майлнинг бу тури грамматик замон маъносига ва бу маънони ифодаладиган формага эгаллиги билан характерланади. Ижро майлидаги феълнинг асосий синтактик вазифаси мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келишидир.

Замон категорияси

Феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиши, албатта, маълум бир вақтда бўлади. Демак, ҳаракат вақт (замон) тушунчаси билан алоқадор бўлади. Феъл билдирган ҳаракат объектив ҳаракатнинг тилдаги ифодаси бўлганидек, феъллардаги замон ҳам ҳаракатнинг бажарилиши билан алоқадор бўлган объектив вақтнинг тилдаги ифодасидир. Лекин объектив замоннинг тилдаги ифодасининг ўзи грамматик замон категорияси ҳисобланмайди. Грамматик замон категорияси ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди. Нутқ momenti ҳам субъект томонидан белгиланадиган қандайдир вақт бўлаги бўлмай, объектив замон (вақт)нинг сўзловчи гапи, сўзи (нутқи) тўғри келган бўлагидир (сўзлаш, нутқ ҳам ҳаракат ҳисобланади ва унинг бажарилиши объектив вақтнинг бирор қисмига тўғри келади). Ҳаракат бажарилиш вақтининг нутқ моментига муносабатига қараб феълнинг уч хил замони фарқланади: 1) нутқ моментигача бўлган ҳаракат — ўтган замон; 2) нутқ моментига ҳам давом этаётган (тугамаган) ҳаракат — ҳозирги замон; 3) нутқ моментидан кейин бўладиган ҳаракат — ке-

¹⁰² Ўзбек тили грамматикасига онд ишларда *-моқчи* аффикси билан ясалувчи феъл формасининг маъноси ва бошқа хусусиятлари ҳақида бир-биридан фарқли фикрлар баён этилган. Қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл, Тошкент, 1954, 88-бет; В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Тошкент, 1961, стр. 202; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 148-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 278; Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 321-бет.

ласи замон. Замон маънолари махсус формалар орқали ифодаланади ва бу формалар феълнинг замон формалари деб аталади.

Ижро майлидаги феълларда ҳаракатнинг нутқ моментиға муносабати бевосита ифодаланади. Бу майл формаси билдирган замон абсолют замон ҳисобланади. Айрим феъл формалари, масалан, сифатдош ва равишдош формалари ҳаракатнинг нутқ моментиға муносабатини бевосита кўрсата олмайди. Шунинг учун булардаги замон нисбий замон бўлади (Бу ҳақда «сифатдош» ва «равишдош» бўлимларида гапирамиз).

Ҳозирги ўзбек тили феълнинг замон формаларига жуда бойлиги билан ҳам характерланади. Бу формаларнинг ўзаро умумий бўлган томонларини ва ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини белгилаш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга.

Турли дарслик ва қўлланмалар, айрим монографиялар, шунингдек қиёсий пландаги ишлардан ташқари, ўзбек тилидаги феъл замонлари темаси бўйича тўртта кандидатлик диссертацияси ёқланди. Бироқ ҳар бир замон формасининг ўзига хос хусусияти ҳақидагина эмас, ҳатто, ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг қайси замони қандай формаларга эгалиги ҳақида ҳам шу вақтга қадар бир хил фикрга келинган эмас. Мисол учун ҳозирги вақтда олий ўқув юртлари учун қўлланма вазифасини ўтаётган ишларда келаси замон феъл формалари ҳақидаги фикрларни олиб кўрайлик. Бу ишларнинг авторлари келаси замон феъли ясовчи махсус формантлар сифатида қуйидагиларни кўрсатадилар:

- 1) -диган (борадиган, ишлайдиган), -(а)р (борар, ишлар)¹⁰³;
- 2) -(а)р (борар, ишлар), -жак (боражак, ишляяжак), -ғу (-ку, -гу, -қу) (борғум, ишлагум)¹⁰⁴;
- 3) -(а)р (борар, ишлар), -жак (боражак, ишляяжак)¹⁰⁵;
- 4) -(а)р (борар, ишлар), моқчи (бормоқчи, ишламоқчи), -диган (борадиган, ишлайдиган)¹⁰⁶;
- 5) -жак (боражак, ишляяжак), -моқчи (бормоқчи, ишламоқчи), -(а)р (борар, ишлар), -диган (борадиган, ишлайдиган)¹⁰⁷;
- 6) -ади, -йди (боради, ишлайди), -(а)р (борар, ишлар), -жак (боражак, ишляяжак), -гу (-ғу, -ку, -қу) (борғум), -гай (боргай), -диган (борадиган, ишлайдиган), -моқчи (бормоқчи, ишламоқчи)¹⁰⁸.

¹⁰³ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили (коллектив), Тошкент, 1957, 408—409-бетлар.

¹⁰⁴ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 229—232.

¹⁰⁵ Қаранг: В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Тошкент, 1961, стр. 154—157.

¹⁰⁶ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 147—148-бетлар.

¹⁰⁷ Қаранг: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 75—77-бетлар.

¹⁰⁸ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив). I, Тошкент, 1966, 295—300-бетлар.

Бу ишларнинг ҳаммаси ҳозирги ўзбек адабий тили ҳақида ёзилган ишлар. Кўриниб турибдики, бир авторда келаси замон феъли ясовчи деб қаралган айрим формантлар бошқасида шундай формант сифатида эътироф этилмайди. Бир ишда келаси замон феъли ясовчи икки формант борлиги кўрсатилгани ҳолда, бошқа бир ишда бундай формант ўзбек тилида етгита эканлиги тан олинди. Бундан ташқари, келтирилган формаларнинг айримларининг маъноси ҳақидаги қарашлар ҳам бир хил эмас. Масалан, *-диган* форманти фақатгина тўртта ишда келаси замон феъли ясовчи аффикс сифатида берилади. Лекин унинг маъноси ҳақида бир-биридан фарқли уч хил фикр айтилган. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи феъл формасини А. Ғ. Ғуломов «келаси замон давом феъли», С. Усмонов «келаси замон мақсад феъли», У. Турсунов ва Ж. Мухторовлар «келаси замон лозим феъли» деб атайди (Юқорида кўрсатилган асарларига қаралсин). Ана шу фактларнинг ўзиёқ ўзбек тилида замон формаларининг қай даражада ўрганилганини равшан кўрсата олади.

Замон формалари ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини билдиришини ва ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатига кўра феъллар уч турга — ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон феълларига бўлинишини кўрдик. Мактаб грамматикасидан тортиб олий ўқув юртлари учун чиқарилган дарслик ва қўлланмаларда ҳам «феъл замонлари» бобида феъллар уч гурпуага бўлинади ва уч хил сарлавҳача билан — «ўтган замон феъли», «ҳозирги замон феъли», «келаси замон феъли» сарлавҳаси билан берилади. Демак, буларда феъллар ҳаракатнинг нутқ моментига кўра группаланади ва ҳар бир группада шундай муносабатни кўрсатувчи формалар текширилади. Лекин ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқилса, «замон категорияси» бўлимида феълларни «ўтган замон феъли», «ҳозирги замон феъли», «келаси замон феъли» каби группаларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлмайди, ҳатто, замон формаларини бундай группалашни тўғри дейиш ҳам мумкин бўлмай қолади. Чунки, ўзбек тилидаги феълнинг замон формаларини, худди феълларни улар билдирган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатига кўра уч турга ажратгандек, уч группага ажратиб бўлмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида феълнинг ҳозирги-келаси замон формаси борлиги маълум. Бу форма кўпчилик ишларда «ҳозирги замон» феъли бўлимида берилса, баъзи ишларда «келаси замон феъли» бўлимида берилади. Лекин иккала ҳолатни ҳам тўғри деб бўлмайди. Чунки, у фақат ҳозирги замон ёки фақат келаси замон формаси эмас, балки ҳозирги ва келаси замон маъноларини ифодалай оладиган формадир. Демак, феъллар ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатига қараб группаланадиган бўлса («ўтган замон феъли», «ҳозирги замон феъли», «келаси замон феъли» каби), у ҳолда ҳозирги-келаси замон формасини бу уч группанинг бирортасига ҳам киритиб бўлмайди, яъни булардан бирининг махсус формаси ҳисоблаб бўлмайди. Шу ҳодисанинг ўзиёқ замон формаларини феълларни улар

билдирган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатига қараб группалагандек группалаш мумкин эмаслигини кўрсатади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида феълнинг ўтган ва ҳозирги замони формаларга бой, келаси замон феълида эса бошқачароқ ҳолни кўрамиз. Аниқроқ бўлсин учун юқорида кўрсатилган асарларда келаси замон феъли ясовчи аффикс сифатида келтирилган формантларга қисқача тўхтаб ўтайлик.

-(а)р. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи форма деярли барча ишларда «келаси замон гумон феъли» деб таърифланади. Лекин ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатиши жиҳатидан у *ёзади, ишлайди* типидagi ҳозирги-келаси замон феълидан фарқланмайди. Ундан фақат гумон маъносига эгаллиги билан фарқланади. Ҳозирги-келаси замон феъли билдирган ҳаракатни гумонлик маъноси билан ифодалашда ҳар қандай ҳолатда ҳам -(а)р аффикси билан ясалувчи формани қўллаш мумкин. Қиёсанг: *заводда ишлайди* — (балки) *заводда ишлар, эртага келади* — (балки) *эртага келар*. Демак, *ишлайди, келади* типидagi формани фақат келаси замон феълнинг махсус формаси ҳисоблаб бўлмагани каби *ишлар, келар* типидagi формани ҳам фақат келаси замон феъл формаси деб бўлмайди. Бу форма ҳозирги-келаси замон гумон феъли ҳисобланади.

-жак. Бу аффикс билан ясалувчи форма, одатда, «қатъий келаси замон» ёки «аниқ келаси замон феъли» деб таърифланади. Бироқ, ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтан назаридан, келгусида бажарилиши аниқ, қатъий бўлган ҳаракатни ифодалашда доим қўлланувчи форма -жак аффикси билан ясалувчи форма дея олмаймиз ва шу маънони ифодалашда доим мазкур форма қўлланиши керак деган ҳукм ҳам чиқара олмаймиз. -жак аффикси билан ясалувчи форма ўзбек адабий тили учун асос бўлувчи шеваларда қўлланмайди. У 1929 йил имло конференциясида «ҳар бир шевадан қандайдир форма олиниши керак» деган нотўғри йўл билан, норма сайлаш принципларига асосланилмаган ҳолда, адабий форма сифатида қонунлаштирилган. Ҳозирги вақтда бадиий асар, журнал ва газеталарда баъзан учраб турса-да, лекин -жак аффикси билан ясалувчи формани ҳозирги ўзбек адабий тилига хос форма деб қараш учун етарли асосимиз йўқ. Келгусида бажарилиши аниқ, қатъий бўлган ҳаракатни ифодалашда *келади, ишлайди* типидagi ҳозирги-келаси замон формаси қўлланаверади.

-моқчи. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи феъл формаси ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатмайди, балки ҳаракатни бажариш мақсадини (мақсад маъносини) билдиради. Шунга кўра уни ижро майлининг келаси замон формаси деб қараш мумкин эмас (Бу ҳақда «Майл категорияси» бўлимида ҳам гапирилган эди).

-диган. Бу аффикс билан ясалувчи форма кесим вазифасида келганда мақсад ёки лозимлик маъносини билдириши мумкин. Лекин у ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини билдирмайди (ҳаракатнинг нутқ моментидан сўнг бажарилишини кўрсатмайди).

Бинобарин, бу формани ҳам аниқлик майлининг келаси замон формаси деб бўлмайди¹⁰⁹.

Қўринадики, ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан фақат келаси замон маъносини ифодаловчи бирор махсус форма бор дейиш қийин. Келаси замон маъноси (ҳаракатнинг нутқ моменти-дан кейинга оидлиги) адабий тилда ҳозирги-келаси замон формаси (*келади, ишлайди* типдаги форма) орқали ифодаланади. Ўзбек адабий тили учун асос бўладиган шеваларда ҳам худди шундай. Демак, замон категорияси бўлимида феълларни улар билдирган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатига қараб группалаб (ўтган замон феъли, ҳозирги замон феъли, келаси замон феъли каби группага ажратиб) ўрганиш бу жиҳатдан ҳам мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Бизнингча, «Феъл замонлари» бобида замон формаларини ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатиш хусусиятига кўра группалаб ўрганиш тўғри ва мақсадга мувофиқ бўлади (те-манинг мақсади ҳам ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатувчи формаларнинг хусусиятини очишдир). Шундай қилинганда, биринчидан ҳозирги-келаси замон формасини мажбурий ва нотўғри равишда ҳозирги замон ёки келаси замон феъл формаси қаторига киритишдан, иккинчидан, келаси замон феъли бор экан, унинг ўзи учун хос бўлган (махсус) форма бор деб, шундай формани зўрма-зўраки қидириш ва топиш ҳаракатидан қутиламиз. Бу эса тил ҳодисасига объектив ёндашиш бўлади. Ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини кўрсатиш хусусиятига кўра ҳозирги ўзбек адабий тилидаги феълнинг замон формалари уч асосий группага бўлинади:

1) ўтган замон формалари (*борди, борган, борибди, борган эди* ва б.);

2) ҳозирги замон формалари (*боряпти, бормоқда, бориб ту-рибди* ва б.);

3) ҳозирги-келаси замон формаси (*боради, ишлайди* каби).

Ўтган замон формалари

Ҳозирги ўзбек тилида ўтган замон феълнинг бир неча форма-лари бўлиб, улар ўзларига хос маъно ва бошқа хусусиятлари би-лан бир-биридан фарқланади. Мактаб грамматикасидан тортиб ўтган замон феъли ҳақида гапирилган ишларнинг ҳаммасида ҳам бу формалар махсус номлар билан аталади. Лекин уларнинг ном-ланиши барча ишларда бир хил эмас. Масалан, *-ган* аффикси си-фатдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинувчи (*ёзган-ман, ёзгансан, ёзган*) ўтган замон формасининг ўзи «тарихий ўт-

¹⁰⁹ -гу (-гу, -ку, -қу), гай (-гай, -кай, -қай) аффикслари билан ясалувчи форманинг ҳозирги ўзбек адабий тилига хос форма эмаслигини исботлаб ўтир-маса ҳам бўлади.

ган замон»¹¹⁰, «яқин ўтган замон»¹¹¹, «узоқ ўтган замон»¹¹², «аниқ ўтган замон»¹¹³ каби номлар билан аталиб келмоқда. Бундан ташқари, ўтган замон формаларининг миқдори ва улар ифодалайдиган маънолар ҳақида турлича қарашлар бор¹¹⁴. Масалан, бир ишда ўтган замон давом феъли сифатида фақат *ёзар эдим, ёзар эдинг, ёзар эди* типигаги форма келтирилса, бошқа бир ишда бу турнинг уч хил формаси борлиги кўрсатилади¹¹⁵: *келар эди, келатган эди, келмоқда эди* каби.

Ҳозирги ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, мавжуд лингвистик адабиётларда ўтган замон формаларига нисбатан қўлланиб келаётган номлар шу формаларнинг табиатига бутунлай ёки тўла даражада мос келмайди. Масалан, кўпчилик асарларда ўтган замон феълининг *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи (*ёзим, ёзинг, ёзди*) формаси «Ўтган замон аниқ феъли» деб аталади. Демак, бундан, *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳаракатнинг бажарилганлигини аниқ тарзда ифодалаши билан фарқланади, ўтган замон феълининг бошқа формалари бундай хусусиятга эга эмас; деган маъно келиб чиқади. Ваҳолонки, ўтган замон феълининг бошқа формалари ҳам ҳаракатнинг бажарилганини аниқ тарзда ифодалай олади. Қиёсланг: *келди — келган — келган эди*. Шундай экан, фақат *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи формасини «ўтган замон аниқ феъли» деб аташ тўғри бўлмайди. Бу ном унинг бошқа формалардан фарқли, ўзига хос асосий хусусиятини ифодалай олмайди.

-ган аффикси билан ясалувчи ўтган замон формасининг бир неча хил номланиб келаётганини кўрдик. Бироқ бу номларнинг бирортаси ҳам *ёзганман, ёзгансан, ёзган* типигаги форманинг хусусиятига мос келмайди. Масалан, бу форманинг ўтган замон феъли бошқа формаларидан фарқли ўзига хос хусусияти ҳаракатнинг яқин ёки узоқ ўтган замонда бажарилганини билдириш, ёки ҳаракатнинг бажарилганлигини аниқ тарзда ифодалаш эмас. Шунингдек бу форма ҳаракатнинг тарихий эканлигини кўрсатувчи махсус форма ҳам эмас. Мазкур форма билдирган ҳаракат яқинда ёки узоқ ўтмишда бажарилган бўлиши мумкин. Қиёсланг: 1) *Мажлис соат тўртда бошланган*; 2) *Учинчи асрда яшаган*. Ҳаракатнинг қай даражада яқин ёки узоқда бўлганлиги контекстда, бошқа воситалар ёрдамида аниқлашади. Бундан ташқари, *-ган* аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳаракатнинг бажарилишидаёқ юзага келган ҳолатнинг ҳозир мавжуд ҳолдалиги маъносини ҳам

¹¹⁰ А. Ғ. Ғуломов. Феъл, ..., 25-бет.

¹¹¹ А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили дарслиги, 1-қисм, Фонетика, морфология, Тошкент, 1968, 144—145-бетлар.

¹¹² М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 144-бет.

¹¹³ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 87-бет.

¹¹⁴ А. Ғ. Ғуломов. Кўрсатилган асар, 29-бет.

¹¹⁵ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 145—146-бетлар ва Ғ.

билдиради: Араваларда газмол, чой, қанд, совун солинган яшиқлар, ...рўзгор буюмлари ихчам қилиб жойлаштирилган, жун арқон билан қаттиқ танғиб бойланган. Аравалар гумбур, отлар семиз, керакли анжомлардан ташиқари турли ҳашамлар билан безатилган. Йигитлар қиличдай, эпчил, тўнларини бураб буқлаб эгарга узун ташлаган (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов).

Демак, «яқин ўтган замон», «узоқ ўтган замон», «тарихий ўтган замон», «ўтган замон аниқ феъли» каби номларнинг бирортаси ҳам -ган аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг бошқа ўтган замон формаларидан фарқли асосий хусусиятини ифодалай олмайди, бинобарин, бу форма учун муносиб ном (атама) ҳам бўла олмайди.

Ўтган замон феъли бошқа формаларининг номлари ҳам уларнинг асосий хусусиятини ифодалай олмайди. Лекин бу ўринда ҳар бир турнинг номи ва унинг номуносиблиги ҳақида алоҳида алоҳида тўхтаб ўтирмаймиз. Ҳозирги ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, ўтган замон феъл турларининг ҳар бири учун, уларнинг бир-бирларидан фарқли хусусиятини аниқ ифодалай оладиган махсус номлар топиш мумкин эмас. Ўтган замон феълларининг кўплари бирдан ортиқ маънога эга. Бундай формаларни уларнинг бирор хусусияти асосида номлаш (аташ) уларнинг ҳақиқий табиатига мос келмайди. Шундай экан, ўтган замон формаларини уларнинг асосий хусусиятини ифодалай олмайдиган ва ҳар бир форманинг бошқаларидан фарқини аниқ кўрсата олмайдиган қандайдир ном билан аташнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Аксинча, бундай номуносиб номлар у ёки бу форманинг ҳақиқий хусусиятини аниқ тушуниш ва тушунтиришга халақит беради. «Ўтган замон» темасида шу турга оид формалар ва уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари аниқ белгилаб берилса, шунинг ўзи кифоя. Уларнинг ҳар бири учун қандайдир ном қидириш ва мос келса-келмаса бирор ном билан аташга ҳеч қандай эҳтиёж ҳам йўқ.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўтган замон феълининг қуйидаги формалари қўлланади:

1) -ди аффикси ёрдамида ясалувчи форма: *ёздим, ёздинг, ёзди;*
2) -ган аффикси ёрдамида ясалувчи форма: *ёзганман, ёзгансан, ёзган;*

3) -(и)б аффиксли равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинувчи форма: *ёзибман, ёзибсан, ёзибди;*

4) эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ҳосил қилинувчи формалар: *ёзган эдим, ёзган эдинг, ёзган эди; ёзиб эдим, ёзиб эдинг, ёзиб эди; ёзаётган эдим, ёзаётган эдинг, ёзаётган эди; ёзаётиб эдим, ёзаётиб эдинг, ёзаётиб эди; ёзмоқда эдим, ёзмоқда эдинг, ёзмоқда эди; ёзар эдим, ёзар эдинг, ёзар эди; ёзгувчи эдим, ёзгувчи эдинг, ёзгувчи эди.*

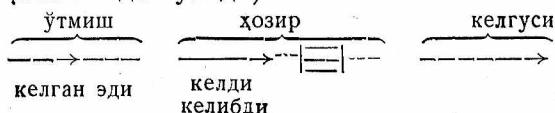
Кўринадикки, ўтган замон феълининг учта формасигина аффикслар ёрдамида ясалади. Қолган беш формасининг ясалишида эди тўлиқсиз феъли қатнашади. Биз бу билан эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи барча ўтган замон формалари бир хил хусусиятга эга ва улар бир гурӯппага киритилиши керак демоқчи эмасмиз.

Ўтган замон феълининг синтетик формаларида ҳаракатнинг нутқ моментига муносабати бевосита ифодаланади. Эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаларида эса ҳаракатнинг нутқ моментига муносабати бавосита, яъни «ҳозир» орқали (нутқ моментини ҳам ўз ичига олган ҳозирги вақт орқали) ёки бошқа бирор форма ифодалаган вақт орқали бўлади. Ўтган замон феълининг синтетик формалари билдирган ҳаракат «ҳозир» (ҳозирги вақт) доирасида бажарилиши мумкин ва бу формалар билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтига нисбатан қўйиладиган сўроққа «ҳозир» сўзи жавоб бўлиши мумкин:

— Хозир.

Демак, ўтган замон феълининг синтетик формалари «нутқ momentiда эмас, ундан олдин» деган маънони билдирса, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон феъл формалари «ҳозир эмас, аввал, илгари» деган маънони билдиради. Агар, шартли равишда, объектив ўтувчи вақтни чизиқчалардан ташкил топган узун стрелка (—————→) билан, нутқ моментини кичик тўғри тўртбурчак (□) билан, ҳаракатнинг бажарилиш вақтини қора стрелка (————→) билан белгилаб, объектив ўтувчи замонни (вақтни) «ўтмиш», «ҳозир», «келгуси» каби қисмларга ажратсак, у ҳолда ўтган замон феълининг синтетик формалари билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақти объектив ўтувчи вақтнинг «ҳозир» қисмига тўғри келиши (шу қисмига кириши) мумкин. лекин *эди* тўлиқсиз феъли билан ясалувчи формалар билдир-

ган ҳаракатнинг бажарилиш вақти унинг «ўтмиш» қисмига тўғри келади (шу қисм ичида бўлади):

Лекин бундан, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалар ҳамма вақт ҳам ҳаракатнинг ўтмишга, илгари вақтларга оидлигини ифодалайди, деган хулоса чиқмайди. Бу формалар қандайдир бошқа ҳаракат-ҳодисага муносабат, алоқадорлик ифодалаши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи форма билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақти объектив вақтнинг «ҳозир» қисмига тўғри келиши мумкин. Бир мисол: *Сиз билан хайрлашай деб келган эдим, бунақа можаранинг устидан чиқиб қолибман* (Ҳ. Нуғмон, А. Шораҳмедов).

Бу мисолдаги *келган эдим*, *чиқиб қолибман* формалари билдирган ҳаракатнинг ҳозирга ва нутқ моментига муносабатини шакл орқали кўрсатсак, қуйидагича бўлади:

Кўриниб турибдики, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи форма билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақти объектив ўтувчи вақтнинг «ҳозир» қисмида бўлганида ҳам у билдирган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабати бевосита бўлмайди, балки бошқа феъл формаси билдирган ҳаракат бажарилиш вақти орқалидир.

Хуллас, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаларининг ҳаммаси ҳам ўтган замон феълининг синтетик формаларидан фарқли умумий хусусиятларга эга. Агар ўтган замон формалари маъноси ва бошқа хусусиятларига кўра маълум группаларга ажратиладиган бўлса, у ҳолда синтетик формаларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида берилиши, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалар эса улардан фарқланувчи алоҳида тур сифатида берилиши керак бўлади. Бундан ташқари, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалар маъно хусусиятларига кўра яна маълум группаларга ажратилиши мумкин. Лекин ўтган замон феълининг синтетик формалари учун ҳам, *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи формалари учун ҳам махсус номлар қўлланишига ҳеч қандай эҳтиёж йўқ.

Ўтган замон формаларининг маъно ва вазифалари

-ди аффикси ёрдамида ясалувчи форма: ўқидим, ўқидинг, ўқиди; ўқидик, ўқидингиз, ўқиди(лар). Бу форма ҳаракатнинг нутқ моментигача бажарилганини аниқ, қатъий тарзда ифодалайди. Бу ҳаракат, одатда, сўзловчи ўзи кўрган, билган ҳаракат бўлади. -ди аффикси ёрдамида ясалувчи форма билдирган ҳаракат, сўзловчи ва тингловчининг бевосита кўз олдида бажарилиши ҳам мумкин: *Ана, келди*. Сўзловчи ҳара-

катнинг бажарилган ёки бажарилмаганлигини ўзгадан эшитиб билган бўлиши мумкин. Бунга жуда ишонса, аниқлигига тўла ишонч ҳосил қилса, бу ҳаракатни *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи форма орқали ифодалайверади. Масалан, кеча уйидан чиқмаганлиги аниқ эканини ўзгадан эшитиб билиб олган киши «Кеча уйингдан ҳеч қаерга чиқмадинг» деб айтиши мумкин. Умуман, *-ди* аффикси билан ясалган форма ифодалаган ҳаракат бир неча ой ёки йил илгари бажарилган бўлиши мумкин. Лекин бу ҳаракат ўтмишга (узоқ ўтмишга) оид ҳаракат бўлмайди. Шу хусусиятига кўра, ҳаракатни ўзи кузатган ҳаракат сифатида хронологик тарзда ифодалашда шу форма кенг қўлланади: *Гулсум она Барнони бир кўрай деб бухгалтерияга кирди. Барно йўқ экан, бир оз кутди, келавермагач, ўтиришга сабри чидamay, идорадан чиқди (О. Ёқубов). Ҳамшира қиз қўлидаги ҳарорат ўлчагичини қўлтиғимга қўйди. Бошқа тўлароғи стулга ўтирди-да, сўроқ қила бошлади (Сайёр).*

-ган аффикси ёрдамида ясалувчи форма: ўқиганман, ўқигансан, ўқиган; ўқиганмиз, ўқигансиз, ўқиган(лар). Бу форма қуйидаги хусусиятларга эга: 1. *-ган* аффикси ёрдамида ясалган формада қўлланган феъл билдирган ҳаракат ҳеч вақт сўзловчи ва тингловчи ўзаро суҳбатлашиб турган ҳозирги вақтда бажарилган ҳаракат бўлмайди. Шунинг учун ҳам *ҳозиргина айтди, янги кетди* каби гаплардаги *айтди, кетди* формаси ўрнида *айтган, кетган* формасини қўллаб бўлмайди. Қуйидаги мисолларда ҳам, худди шу хусусиятига кўра, *-ди* аффикси ёрдамида ясалган форма ўрнида *-ган* аффикси орқали ясалган ўтган замон формасини қўллаб бўлмайди: *Таниди, таниди!*— *Чўлбобо бир қоп семириб кетди (Ҳ. Фулом). Қапалагимни учуриб юбординг-а! (Ҳ. Назир). Юрагим орқамга тортиб кетди (Ғайратий).*

Айнан бир вақтдаги ҳаракат *-ди* ёки *-ган* аффикси ёрдамида ясалувчи форма орқали ифодаланиши мумкин. Лекин *-ган* аффикси билан ясалувчи форма қўлланганда, ҳаракат бажарилиш вақтининг нисбатан узоқлигига ишора қилиш сезилиб туради. Қиёсанг: *Институтни ўтган йили битирди*— *Институтни ўтган йили битирган*. Агар ҳаракатнинг бажарилиш вақтини кўрсатувчи *кеча, ўтган йили* каби сўзлар бўлмаса, *-ган* аффикси билан ясалувчи формада ҳаракатнинг бажарилиш вақти доим нисбатан узоққа (илгарига) оид бўлади: *келди*— *келган, уйғонди*— *уйғонган, уйланди*— *уйланган*.

2. Ҳаракатнинг бажарилганлиги ва ундан юзага келган ҳолатнинг ҳозир ҳам мавжуд ҳолда эканини билдиради. Бунда, ҳатто, ҳаракатнинг бажарилгани эмас, ҳолатнинг ҳозир мавжудлиги асосий ўринда бўлади: *Йўлнинг икки томонига чўзилган қир ёнбағирларини эндигина ёриб чиқаётган ўтлар қоплаган (П. Турсун). Уринда ҳам гаплашаверамиз, сен жуда чарчагансан (И. Раҳим).*

3. *-ди* ва *-ган* аффикслари ёрдамида ясалган форманинг иккаласида ҳам ҳаракатнинг бажарилганлиги аниқ тарзда ифодалана-

ди. Лекин *-ган* аффиксли формада сўзловчи ҳаракатнинг бажарилганини бевосита кузатган, унга ишончи жуда қатъий бўлиши шарт эмас. Ҳаракатни ўзгадан эшитган ёки ҳеч кимдан эшитмай, унинг бажарилганини ўзича (баъзи мулоҳазаларига кўра) аниқ деб айтиши ҳам мумкин. Қиёсланг:

- 1) — *Бормадим.*
— *Бординг* (аниқ биламан, ўзим кўрдим).
- 2) — *Бормадим.*
— *Боргансан* (бўлмаса кечикмас эдинг).

Демак, сўзловчи бажарилган бирор ҳаракатни *-ди* аффикси билан ясалувчи форма орқали ифодалганда, шу ҳаракатнинг аниқ бажарилганлигига ҳеч қандай шубҳа бўлмайди, у ҳаракатнинг бажарилганлигини исботловчи (тасдиқловчи) далилга эга бўлади. *-ган* аффикси билан ясалувчи формада эса бундай аниқ далил (факт) бўлмаслиги ҳам мумкин: *Ифлос чўри қиз уйимизга бошлиқ бўладими?.. жувонмарг Гулнор ўзи қоштини қоққан, кўзини учирган, шундай қилиб дадамни йўлдан оздирган* (Ойбек). *Саида унинг... қилдан қийқ топаётганининг сабабини дарров тушунди: «Раиснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади» деган миш-мишга кимдир либос кийгизиб, унинг юрагига ғулғула солган* (А. Қаҳҳор).

-ган аффикси билан ясалган ўтган замон феъли билдирган ҳаракат сўзловчи бевосита кузатган ҳаракат бўлиши шарт эмаслигидан, ўзи кузатмаган, ундан кейин хабардор бўлган ҳаракатни ифодалашда ҳам шу формани қўллаши мумкин бўлади: *Селдан кейин ғўзаларни ўт босган, ҳашарот оралаган. Колхозчилар жуда шошиб келишибди* (Ҳ. Назир). Бу мисолдаги *босган, оралаган* формалари ўрнида *босибди, оралабди* формасини қўллаш мумкин. *-ган* аффикси билан ясалган форма бу маънода қўлланганда, ҳаракат бажарилиш вақтининг узоқ-яқинлиги *-ди* аффикси билан ясалган формадагидан фарқланмаслиги мумкин.

Равишдошнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи турини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил бўлувчи форма: *ўқибман, ўқибсан. ўқибди, ўқибмиз, ўқибсиз, ўқибди(лар)*. Ўтган замон феълнинг бу формаси:

1. Ҳаракатни бевосита кузатмаганлик, ундан кейин хабардор бўлганлик маъносини билдиради. Кейин хабардор бўлиш эса икки хил йўл билан бўлиши мумкин: 1) ўзгадан эшитиш йўли билан. Бунда эшитиб бўлганлик ифодаланади: *Эшитишимга қараганда, Қўчқор туман марказига кетганича қайтиб келмабди* (С. Анорбоев). *Уларнинг пароходлари Олтиқудикда ҳукуматга ўтиб кетибди, энди бизнинг давлатга сотган балиғимизни таширмиш* (А. Мухтор); 2) ҳаракатни ўзгадан эшитмай, ундан ўзи кейин хабардор бўлган бўлиши мумкин. Бу турнинг биринчи шахс (бирлик ва кўплик) формаси ана шу маънода қўлланади: *Кечирасиз, ўртоқ Зуннунов, ёшларнинг можараси билан бўлиб сизни маҳтал қилиб қўйибман* (И. Раҳим). *Ўзим кўрдим, тош чап елкасига тушибди* (М. Исмоилий).

Аввал билмай, кейин хабардор бўлганлик маъноси фақат ҳаракатнинг ўзига нисбатан эмас, балки феъл ва унга боғланган сўзга хос маънога (яъни сўз бирикмаси ифодалаган маънога) оид бўлиши мумкин: *Буларнинг ётоғига келиб, Марьямни Марьямнинг ўзидан сўрабман* (Ҳ. Фулом). *«Шинелни бекор кийибман» деб кўнглидан ўтказди* (С. Анорбоев). Бу мисолларда сўраганлик ва кийганликни кейин билганлик эмас, балки Марьямнинг ўзидан сўраганликни, бекор кийганликни кейин билганлик маъноси ифодаланади.

Бу форма ҳаракатнинг бажарилган ёки бажарилмаганлигини кейин билганликнигина эмас, балки бажариш ёки бажармаслик кераклигини кейин билганлик маъносини ифодалаш учун ҳам қўлланади: *Турсуной шундай деб келди-ю, лекин нима гаплигини сўрамабман* (М. Исмоилий). *Шуни айтинг-а, мен ҳадеб одамлар орасини қидирибман-у, бошқа ёққа қарамабман* (Ибонхон).

Бу форма сўзловчининг ҳаракатни қатъий тарзда эътироф этмай, ўзганинг гапи ёки бошқа бирор мулоҳазага кўра шундай деб айтиши маъносида ҳам қўлланади. Бу маънода, асосан, шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими вазифасида қўлланади: *Майли, болам, майли, эшитсам сен туфайли эшитибман, у туфайли эшитганим йўқ* (А. Қаҳҳор). *Парвардигорнинг иши қозиларни дуо қилишга қолган бўлса, худодан ҳам пугур кетибди* («Латифалар»).

Баъзан бу форманинг маъноси -ди аффикси билан ясалувчи форманинг маъносига жуда яқин бўлади: *Ялиниб-ёлвориб Шокирвойни зўрга қутқариб олибман* (Ҳ. Нуъмон). *Озиб-ёзиб машинангизга бир тушубман-у, шуни ҳам дарров юзимга солдингизми?* (Б. Раҳмонов). Бу мисолдаги *қутқариб қолибман, тушубман* феъллари билдирган ҳаракат сўзловчи ўзи кўрган, билган ҳаракат. Шунинг учун бу форма ўрнида *қутқариб олдим, тушдим* формасини қўллаш мумкин. Лекин *қутқариб олибман, тушибман* формасида «ўзи билмаганлик»ка ишора қилиш сезилади.

«Хоразм қовунини емабсан, бу дунёга келмабсан» каби қўшма гапларда биринчи гапда қўлланган «емабсан» типигаги форма «емаган бўлсанг» типигаги формага хос маънода қўлланади. Шунингдек, «Қимки бунини тушунмабди, ўз ишида кўп хатоларга йўл қўяди» каби гаплардаги «тушунмабди» типигаги форма шарт майли формаси («тушунмаса») маъносини билдиради. Бу маънолар асосида ҳам «билмаслик» тушунчаси ётади. Қуйидаги мисолларда ҳам худди шундай: *Кўнглини топибди, қандини есин* (Н. Сафаров). *Қўйинг бунини, текишишга келибсизми, текишинг-да, ука* (Ш. Саъдулла). *Энди кепсан, роса ишлатаман* (Ҳ. Фулом).

2. Етакчи феъл ва қўй кўмакчи феълидан ташкил топган бирикувлар ҳолатнинг мавжудлиги маъносида қўлланганда, ўтган замон феълнинг бу формаси кейин хабардор бўлганликни эмас, балки ҳолатнинг ҳозир мавжудлиги маъносини билдиради: *Раҳмат давлатимизга, етарли машина бериб қўйибди* (Ҳ. Фу-

лом). Мени дарахт эрмаган деб ўйлайди шекилли бобой, қирқ гектар боғни яшнатиб қўйибман (Ҳ. Ғулом).

3. Пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида -ки боғловчиси билан қўлланганда, бош гапдаги ҳаракат-ҳодисанинг эргаш гап кесими билдирган ҳаракат бажарилгандан бери давом этиши ифодаланади: *Ақлимни танибманки, шу колхозда ишлаб келяпман* (С. Анорбоев). *Шу уйга тушубманки, меҳмон кутаман* (Ҳ. Ғулом).

Ўтган замон феълининг бир қатор формалари эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалишини кўрган эдик. Энди ана шу формаларнинг маъно ва вазифаларига тўхтаб ўтамиз.

-ган+эди ёрдамида ясалувчи форма: ёзган эдим, ишлаган эдинг, келган эди каби. Бу форма қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракат-ҳолатнинг ҳозирга эмас, балки ўтган вақтга, илгари (аввалги) вақтга оидлигини ифодалайди: *Бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун хила бетоқат қилган эди* (Ойбек). *Ерни юмшатиб, баҳорда тўқайни бузиш мақсадида қайта-қайта қўйилган сув энди ерга синмай, музлаб қолган эди* (А. Қаҳҳор). *У (Мирзакаримбой) ҳозиргина ёдига олган қишлоқи Ҳушрўйибини ҳам, унинг камтарин, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, қутилмаган вақтда йўқлаб келган бу арслондай қишлоқи жиянини ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди* (Ойбек). *Бозор бу гапларнинг ҳақиқий маъносини энди тушинган эди* (С. Айний).

-ган+эди ёрдамида ясалувчи формада ҳаракатнинг бажарилиши ўтган вақтларга оид бўлиши сабабли бу форманинг -ди ва -(и)б аффикслари ёрдамида ясалувчи ўтган замон формасидан фарқли хусусиятини сезиш (фарқлаш) қийин эмас. Лекин -ган ва -ган+эди ёрдамида ясалувчи формалар ўртасида маълум умумийлик борлигидан уларнинг фарқли хусусиятларини фарқлаш бир оз қийинроқ бўлади. Бу фарқли хусусиятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) Юқорида кўрдикки, -ган ва -ган+эди ёрдамида ясалувчи формада ҳаракатнинг бажарилиш вақти нисбатан узоқ бўлади. Шу жиҳатдан бу икки форма ўртасида умумийлик бор. -ган аффикси билан ясалган формада ҳаракатнинг бажарилиш вақтининг узоқлик даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. Бундан бир неча асрлар илгари юз берган ҳодисага нисбатан ҳам -ган аффикси билан ясалган формани қўллаш мумкин (*V асрда яшаган*). -ган аффикси билан ясалган сифатдошга эди тўлиқсиз феълини қўшиб тушлаш билан ҳосил қилинган формада ҳаракатнинг бажарилишидаги узоқлик даражаси ортмайди. Агар узоқлик даражаси ортадиган бўлганида, жуда ҳам қадим замонларда юз берган ҳаракат-ҳодисаларни ифодалаш учун -ган аффикси билан ясалган формани қўллаш мумкин бўлмас эди, узоқликнинг маълум даражасигача -ган аффикси ёрдамида ясалувчи формани, ундан ўтадиган даражаси учун эса -ган+эди ёрдамида ясалувчи формани қўллаш керак бўлар эди. Лекин ўзбек тилида бундай ҳолни учратмаймиз.

-ган аффикси билан ясалувчи форма жуда қадимда юз берган ҳаракатларни ифодалаш учун ҳам қўллана олиши ва ҳаракатнинг ўтган даврларга оидлиги кўп ҳолларда бирор сўз ёки бошқа воситалар орқали англашилиб туриши сабабли маълум ўринларда эди тўлиқсиз феълни қўлламаслик ёки қўлланган бўлса, тушириб қолдириш мумкин бўлади: *Бир замонлар дадангиз мени ҳам йўлга солиш тилагида анча уринган. Мен бўлсам, ўжарлик қилиб ўз билганимни қилганман* (Ш. Рашидов). Москвага биринчи келганимда ўзимдан-ўзим атрофга боқиб қулаверардим. Олдимдан ўтиб кетаётган одамлардан уялиб оғзимни қўлларим билан яширардим. Бари бир бўлмасди. Оғзим очилиб кетаверарди. «Қўриб оғзим очилиб қолди» деган иборанинг маъносини шунда уққан эдим (Сайёр).

Лекин -ган аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳаракатнинг ўтган даврларга (ўтмишга) оидлигини таъкидламайди (шундай маънога эга эмас). Бу форманинг узоқ вақтларда бажарилган ҳаракатни ифодалаш учун қўллана олиши унинг маълум сўзлар ёрдамида ўтган даврга оид ҳаракатни ифодалаш учун қўлланишига имкон беради. -ган аффиксининг ўзи ҳаракатнинг ўтмишга оидлигини бевосита ифодалаш хусусиятига эга эмаслиги сабабли маълум ўринларда эди тўлиқсиз феълни тушириб қолдириш мумкин бўлмади (эди феъли қўлланмаса, шу маъно ифодаланмайди): *Ўрмонжон бригада ва звено бошлиқларидан хоҳлаган кишиларни ҳар ҳафта икки мартаба қизил чойхонага йиғиб ўқита бошлаган эди* (А. Қаҳҳор).

Гап таркибида энди, ҳозир (ҳозиргина) каби сўзлар қўлланилганда ҳам эди тўлиқсиз феълни тушириб бўлмайди: *Улар ўринларидан турганда, ой энди юз кўрсатган эди* (Ш. Рашидов).

Ҳаракатнинг бажарилиши жуда узоқ даврларга тўғри келиши, лекин у факт сифатида ҳозир ҳам инкор этилмаслиги мумкин. Шу сабабли, гап ичида бу ҳаракатнинг юзага келиши анча илгари (узоқ вақтларда) бўлганлигини кўрсатувчи сўзлар ёки бошқа воситалар бўлганда ҳам, бари бир, мазкур феълни -ган+эди формасида қўллаб бўлмайди, балки у -ган формасида қўлланади: *Рус халқи аллақачонлар бу жаҳонгирлик урушидан безган* (Н. Сафаров).

2) -ган аффикси ёрдамида ясалган форма ҳолат билдирганда, шу ҳолатнинг ҳозир мавжуд ҳолдалиги ифодаланади. Бу ҳолатнинг ўтмишдаги бирор вақт доирасида мавжуд ҳолда бўлганлигини ўтмиш маъносини билдирувчи бирор сўз ёки бошқа воситалар ёрдамида ифодалаб бўлмайди. Масалан, қирларнинг бир вақтлар майсалар билан қопланган ҳолда мавжуд бўлганини «Бу қирлар бир вақтлар майсалар билан қопланган» тарзида ифодалаш мумкин эмас. Бу маънони ифодалаш учун, албатта, эди тўлиқсиз феъли қўлланади. Шу сабабли ҳолатнинг ўтмишга (ўтган вақтларга) оидлигини ифодаловчи восита бўлган ҳолларда ҳам эди тўлиқсиз феълни тушириб бўлмайди: *Икки отряд хайрлашганда, қуёш эндигина чиққан, кун илган эди* (О. Ёқубов). Бу мисолдан эди формасини тушириб бўлмайди. Баён қилинган мазмун эди тў-

лиқсиз феълисиз ифодаланадиган бўлса, бутун жумла бошқача тузилиши керак. Масалан, «Қуёш эндигина чиққан. Кун илиган. Шу вақт икки отряд хайрлашди». Бунда ҳолатнинг умуман ўтмишга оидлиги «шу вақт» бирикмаси ва контекстнинг ёрдамида ифодаланади.

3) Кўриб ўтилган иккала ҳолатда ҳам *-ган+эди* ёрдамида ясалган форма таркибида *-ган* форманти ва тўлиқсиз феълга хос хусусият озми-кўпми даражада сақланади. Лекин *-ган+эди* ёрдамида ясалган форма таркибида *-ган* форманти ҳамма вақт ҳам ўз хусусиятини сақлайвермайди. Шу сабабли маълум ҳолларда *-ган+эди* ёрдамида ясалган формадаги тўлиқсиз феълни тушириб, мазкур феълни *-ган* аффикси билан ясалган ўтган замон формасида қўллаш мумкин бўлмайди: *Кечагина юзларча ўқувчиларнинг қувноқ шов-шувлари билан янграб турган кенг, ёруғ бинолар энди жимжит бўлиб қолди. Дарсга чақирувчи қўнғироқнинг ёқимли, таниш овози тинди.*

Уқишлар тамом бўлган, каникул бошланган эди (О. Ёқубов).

Бир неча гапдан иборат бўлган контекстларда биринчи гап ёки ўртадаги гап, ёки энг охирги гап кесими вазифасида келган феълни *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формада қўллаш билан шу контекстдаги барча феъллар билдирган ҳаракат ёки ҳолатнинг ўтган даврларга оидлиги ифодаланади. *-ган+эди* ёрдамида ясалган форма билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақти шу контекстдаги бошқа феъллар билдирган ҳаракатларнинг бажарилиш вақтидан нисбатан илгари (узоқ) бўлмай, бу феъллар билдирган ҳаракатларнинг бажарилиши ўтмишдаги маълум бир вақт доирасида бўлиши мумкин. Ана шундай ҳолларда *-ган+эди* ёрдамида ясалган формадан *эди* тўлиқсиз феълни тушириб бўлмайди. Чунки *-ган* аффикси билан ясалган ўтган замон феълида, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳаракатнинг бажарилиш вақти *-ди* аффикси билан ясалган ўтган замон формасига нисбатан узоқ (илгари) бўлади. Бир мисол: *Шу вақт ташқарида ҳовлини янграб қўнғироқ жараанглади. Ўқувчиларга ёқимли, таниш овози синфларни, коридорни, зални — ҳамма ёқни тўлдирди. Ҳовли бир зумда бўшади. Каникул тамом бўлган, ўқишлар бошланган эди (О. Ёқубов).*

Бу мисолдаги барча феъллар билдирган ҳаракат ўтмишда бир вақтда бажарилган. Демак, ундаги *бошланган эди, тамом бўлган эди* формасидаги *-ган* аффикси нисбатан узоқни билдирувчи аффикс сифатида қатнашмаган. Агар *эди* тўлиқсиз феъли бўлмаса, *-ган* аффиксининг ўзи мустақил ҳолда феъл формасини ясовчи бўлиб қолади ва унинг ўзига хос бўлган маъно хусусияти ҳам тикланади. Шу сабабли келтирилган мисолдаги *эди* тўлиқсиз феълни тушириш мумкин эмас. Агар бу мисолдаги феъллар билдирган ҳаракатлар ўтмишдаги бирор вақтда бажарилган ҳаракатлар сифатида эмас, ҳозир бажарилган ҳаракатлар сифатида ифодаланадиган бўлса, у ҳолда охирги икки гапнинг кесими *тамом бўлган, бошланган* формасида эмас, балки улар ҳам олдинги гапларнинг

кесими билан бир хил замон формасида (тамом бўлди, бошланди формасида) қўлланиши керак: *Шу вақт ташқарида ҳовлини янги-ратиб қўнғироқ жаранглади. Уқувчиларга ёқимли, таниш овози... ҳамма ёқни тўлдирди. Ҳовли бир зумда бўшади.*

Каникул тамом бўлди (ёки тамом бўлиб), йўқишлар бошланди.

Демак, бундай ҳолларда *-ган* аффикси нисбатан илгари бошланган ҳаракат ёки ҳаракатнинг натижаси сифатидаги ҳолатни билдирувчи аффикс сифатида қатнашмайди, балки ҳаракатнинг нутқ моментига нисбатан бажарилган вақтни ифодалаш жиҳатдан умумий маънода *-ди* аффиксининг синоними сифатида қатнашади. *Эди* тўлиқсиз феъли ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини доим ифодаловчи *-ди* аффикси билан ясалган ўтган замон формасига бирика олмаслиги сабабли *-ди* аффикси ўрнида *-ган* аффиксидан фойдаланади. Шу сабабли бундай ҳолларда *-ган + эди* ёрдамида ясалувчи форманинг маъноси, асосан, *-ди* аффикси ва *эди* тўлиқсиз феълининг маънолари йиғиндисига тўғри келади, яъни бундаги «ўтмиш» маъноси бевосита *эди* тўлиқсиз феълига хос бўлиб, ҳаракатнинг ана шу ўтмишдаги конкрет вақтдан илгарироқ, узоқроқ эмас, балки шу вақтнинг ўзида бажарилиши маъноси *-ди* аффиксига хос маънодир.

2. *Эди* тўлиқсиз феълининг «ҳозир эмас, аввал, илгари» деган маънога эгаллиги нутқ сўзланаётган вақтда *-ган + эди* ёрдамида ясалган формадаги феъл билдирган ҳаракат-ҳолатдан бошқача ёки мазмун жиҳатдан унга алоқадор бўлган бирор ҳаракат, ҳодиса юз берганлиги маъносини келтириб чиқаради: *Таклиф қилмасаям ўтира бошлагандим...* (Сайёр). *Мажлисда ҳамма масала очилгандай, Аҳмедовдан сўралмаган ва тўлиқ жавоб олинмаган савол қолмагандай бўлган эди...* (А. Қаҳҳор).

Бу мисолларда *-ган + эди* ёрдамида ясалган форманинг қўлланиши натижасида нутқ сўзланаётган вақтда шу формадаги феъл билдирган ҳаракат билан қандайдир алоқаси бўлган бошқа бирор ҳаракат, ҳодиса юз берганлиги англашилиб туради. Бу ҳаракат-ҳодисани кўрсатувчи сўз ёки гап йўқлигидан ҳали фикр тугаман-дек, айтиладиган гап тамом бўлмаган-дек бўлиб туради.

Демак, *эди* тўлиқсиз феълининг муносабат ифодалаш хусусияти бу форма доирасида ҳам сақланади, яъни *-ган + эди* ёрдамида ясалган форма муносабат ифодалаш учун ҳам кенг қўлланади.

-ган + эди ёрдамида ясалган форма муносабат ифодаламай, ҳаракат-ҳолатни ҳикоя тарзида ифодалаш учун қўлланганда, бу ҳаракат-ҳолатнинг бажарилган вақти нисбатан анча илгарироқ вақтга оид бўлади. Муносабат ифодалаган ҳолларда эса ҳаракатнинг бажарилиши илгарироқ вақтга эмас, балки ҳозирги вақтга тўғри келиши ҳам мумкин. Ҳатто, бундай ҳолларда феълдан англашилган ҳолатнинг ҳозир ҳам мавжудлиги инкор этилмайди:

— *Ҳа, ая, келдингизми, қорин ҳам роса очган эди-да.*

— *Акангни чақир, овқатланиб олинглар (Ҳ. Нўъмон, А. Шораҳмедов).*

Эди тўлиқсиз феъли муносабат (алоқадорлик) ифодалаш хусусиятига эгаллиги сабабли қўшма гапларда *-ган + эди* ёрдамида

ясалган форма қўлланган ҳолларда қўшма гап компонентини (содда гапни) боғловчи воситалар қўлланмаслиги ҳам мумкин бўлади: *Чол қўл узатган эди, Норқўзи қучоқ очди* (Ҳ. Ғулом). Агар *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи форма *-ди* аффикси билан ясалувчи формага алмаштирилса, албатта боғловчи қўллаш лозим бўлади: *Чол қўл узатди, лекин Норқўзи (эса) қучоқ очди*.

Бироқ бу фактдан *эди* тўлиқсиз феъли ҳозирги замон ўзбек тилида *лекин, аммо* каби боғловчиларга хос вазифаларга ҳам эга (*эди* — боғловчи) демоқчи эмасмиз. Бу форма қўшма гаплар таркибида муносабат маъносини ифодалайди холос. Лекин у қўшма гап компонентларининг мазмун жиҳатдан қандай муносабатда эканлигини аниқ ифодаламайди. Мазмун жиҳатдан бўлган муносабат бошқа сўзлар ёки қўшма гапнинг умумий мазмунидан реаллашади.

3. Пайт ифодалайди ва пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Давлатбеков ошни еб бўлиб, ...энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади* (П. Қодиров). *Чой чақириб энди бир пиёла ичган эди ки, олтмиш-етмиш ёшлар ўртасидаги тўрт қария келиб унинг ёнига ўтирди* (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов).

-ган+эди ёрдамида ясалган феъл формаси эргаш гапнинг кесими вазифасида келиши учун бош ва эргаш гапдаги ҳаракат ўтган замонга оид бўлиши керак. Бунинг сабаби *эди* тўлиқсиз феълнинг ҳозиргача (аввал, илгари) юз берган ҳаракат-ҳодисани ифодалаш хусусиятидир.

Пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиш ва эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифаси ҳозирги ўзбек тилида *-ган+эди* ёрдамида ясалган форманинг алоҳида бир вазифасига айланганлигидан маълум ҳолларда эргаш гапни бош гапга боғловчи айрим воситалар ўрнида *-ган+эди* ёрдамида ясалган формани ва, аксинча, бу форма ўрнида эргаш гапни бош гапга боғловчи бошқа воситаларни қўллаш мумкин бўлади: *Эшикни тақиллатсак етти-саккиз ёшлар чамасидаги бир қиз эшикни очиб: «Сизларга ким керак?» деб сўради* (Б. Раҳмонов). *Ўзи ҳам қараб турмай энди ишга бошлаган эди, директор телефон орқали чақириб қолди* (Ибохон). Биринчи мисолдаги тақиллатсак феълини тақиллатган эдик формасида, иккинчи мисолдаги бошлаган эди феълини бошлаганида формасида қўллаш мумкин.

-(и)б+эди. Жонли сўзлашувда ундош ёки «и» унлиси билан тугаган феълларда «(и)б эди» *-увди* тарзида талаффуз этилади: *олувди<ол+иб+эди, ачувди<ачи+б+эди*; «а» унлиси билан тугаган феълларда бу товуш «о»га, равишдош ясовчи *-б* аффикси «в» га айланади: *ишловди<ишла+б+эди*. Деярли ҳамма шева-ларнинг талаффузи учун умумий ҳолат бўлганидан ёзувда ҳам шу кўриниш ўз-ўзидан қўлланаверади.

Ҳозирги ўзбек тилига оид адабиётларда бу форманинг хусусияти турлича талқин этилган ва унинг хусусиятини қандай тушунишга қараб номланиши ҳам ҳар хил. Айрим ишларда бу формага нисбатан «олд ўтган замон» («предпрошедшее время») термини

қўлланса¹¹⁶, баъзиларида «ўтган замон ҳикоя феъли» термини қўлланади¹¹⁷. С. Усмонов бу формани «ўтган замон ҳикоя феъли» сарлавҳаси остида *-(и)бди (келибди, айтибди)* формаси билан бир гурӯпага киритади¹¹⁸. У. Турсунов ва Ж. Мухторовлар худди шу ном билан *-ган+эди* ва *-(и)б+эди* формаларини бир гурӯпага киритадилар¹¹⁹. А. А. Қоклянова бу форманинг асосий маъноси — бирор ҳаракатдан бевосита олдинги ҳаракатни кўрсатиш ва асосан жонли сўзлашув тили билан фольклорда қўлланади деб таърифлайди¹²⁰.

Феълнинг бу формаси ўз хусусиятига кўра *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формага жуда яқин туради, яъни:

1. Ҳаракатнинг ўтмишдаги бирор вақтда (илгари) юз берганлигини (ҳаракатнинг ҳозирга эмас, илгарига оидлигини) билдиради: *Уруш тугаса, бизникига меҳмонга борасиз, ўшанда аямнинг қанақалигини кўрасиз, де б э ди (С. Зуннунова). Ҳасан, эсингдами, ойим билан бир қишлоққа б о р у в д и к (Ибохон).*

Бу маънода *-(и)б+эди* формаси *-ган+эди* формаси билан бирликни ташкил этиши сабабли бир жумла ичида айнан бир маънода улар аралаш (кетма-кет) қўлланавериши мумкин: *Армияга кета туриб и л т и м о с қ и л г а н э д и м, шу суратни б е р у в д и. Кутай деб кўнелим тўқ бўлиб к е т г а н э д и м (П. Қодиров).*

2. Муносабат ифодалайди. Муносабатнинг мазмун жиҳатдан қандай характерга эгаллиги шу муносабатдаги гапларнинг умумий мазмунидан реаллашиб туради: *Менга арз қилиб к е л у в д и, менда ихтиёр йўқ, ҳоким тўрага боринг, дедим. Ҳокимга секин ш и п ш и т и б қ ў ю в д и к, у киши ҳам: ярим подшодан сўранг, дебди (М. Исмоилий).*

3. Пайт ифодалайди ва пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Жойимдан жилиб, бир-икки қадам шийпон ўртасига р у в д и м, қиз «ялт» этиб менга қаради (У. Назаров). Шу кун и энди кўчага ч и қ и б э д и, Зуннун бошлиқ беш нафар бола пойлаб турган экан... (М. Исмоилий).*

Агар ўтган замон феъллари энг яқин хусусиятларига қараб гурӯпаланадиган бўлса, *-(и)б+эди* ва *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи форма бир гурӯпага киритилиши керак бўлади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида бу икки форманинг ҳар бири ўзига хос айрим хусусиятларга эга. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки тилда бир-бирига бутунлай тенг келадиган ҳодисаларнинг доимий эмаслиги қонунийдир.

-(и)б+эди ва *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формаларнинг асосий фарқли хусусиятларидан бири биринчисининг нисбатан кам қўлланишидир.

¹¹⁶ А. Н. Кононов. Қўрсатилган асар, 224-бет.

¹¹⁷ А. Ғ. Ғуломов. Қўрсатилган асар, 27-бет.

¹¹⁸ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Қўрсатилган асар, 144—145-бетлар.

¹¹⁹ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Қўрсатилган асар, 78—79-бетлар.

¹²⁰ А. А. Қоклянова. Қўрсатилган асар, 93-бет.

Юқорида кўрдикки, *-(и)б+эди* формаси оғзаки нутқда *-увди, -овди* тарзида талаффуз этилади ва ёзувда ҳам шу ҳолда ифодаланаверади. Талаффуздаги ҳолатига қараб бериш (ёзиш) бу формани кўпроқ оғзаки нутққа хос қилиб қўяди (оғзаки нутққа хос форма қилиб кўрсатиб қўяди). Е. Д. Поливанов ва А. А. Кокляноваларнинг *-(и)б+эди* формаси асосан жонли сўзлашувга хос деган фикрлари¹²¹ ҳам фақат талаффуз формаси нуқтаи назаридангина ҳақиқатга тўғри келади. *-(и)б+эди* формасидаги феълнинг ўзи эса (маълум тур сифатида) оғзаки ва ёзма нутқ учун умумий.

«а» унлиси билан битган феъллар бу формада қўлланганда ҳам, одатда, «б» равишдош кўрсаткичи «в» талаффуз этилади. Ундан олдинги «а» унлиси эса айрим шеваларда (масалан, Тошкент шевасида) «о», айрим шеваларда эса ўз аслича («а») талаффуз этилади. Лекин «а» унлиси ўз ҳолича талаффуз этилгани билан адабий тил нуқтаи назаридан бу ҳодиса нормал ҳолат ҳисобланмайди. Чунки адабий тилда «в» дан олдинги позициядаги «а» «о» га ўтади: *сайла — сайлов, бура — буров, қийна — қийнов* каби. Бироқ *-б* равишдош ясовчиси «а» билан тугаган феълларга қўшилганда унинг «в» га ўтиши ва ундан олдинги «а»нинг «о»га айланиши бирор ерда қонунлаштирилмаган. Шу сабабли ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан *ишловди* формаси ҳам, унинг *ишлавди* варианты ҳам норма сифатида қаралмайди, балки ҳар бири маълум бир шевага хос форма сифатида қолади. Натижада, ёзувда охири «а» билан тугаган сўзларнинг бу формада қўлланиши кам учрайди. Улар, кўпинча, *-ган+эди* формасида қўлланади.

-ган аффикси билан ясалган ўтган замон формасида ҳаракат бажарилиш вақтининг *-ди* аффикси билан ясалган ўтган замон формасидагига нисбатан узоқроқ бўлишини кўрган эдик. Ҳаракат бажарилиш вақтининг узоқ-яқинлиги жиҳатидан *келди* ва *келибди* типдаги форма бир-биридан фарқланмайди. Демак, ҳаракатнинг бажарилиш вақти *келган* формасида *келибди* формасидагига нисбатан узоқ бўлади. Қиёсланг: *олибди — олган, кетибди — кетган, ўлибди — ўлган*. Ўтган замон феълининг бу икки формаси ўртасидаги фарқ *-(и)б+эди* ва *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формаларда ҳам маълум даражада сақланади, яъни ҳаракатнинг бажарилиш вақти *келган эди* формасида *келиб эди* формасидагига нисбатан узоқроқ бўлади.

Тўғри, *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи форма ҳамма вақт нисбатан узоқ бўлган ҳаракатни ифодалаш учун қўлланавермайди. Ҳаракатнинг бажарилиш вақти бошқа воситалар орқали аниқ ифодаланиб туриши сабабли бу икки форманинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш имконияти бор (Буни юқорида кўрдик). Лекин иккала форма контекстдан ташқари, бошқа сўзлардан ҳоли қилинганда, *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формада ҳаракат бажарилиш вақтининг нисбатан узоқлиги сезилади. Қиёсланг: *олиб эди — ол-*

¹²¹ Е. Д. Поливанов. Введение в изучение узбекского языка, вып. I, Ташкент, 1925, стр. 95; А. А. Коклянова. Кўрсатилган асар, 93-бет.

ган эди, келиб эдинг — келган эдинг, туриб эди — турган эди, кўриб эдим — кўрган эдим. Шу хусусиятига кўра (ҳаракатнинг ба-жарилиш вақтини конкретлаштирувчи воситалар бўлмаганда), ан-ча қадим бўлиб ўтган ҳаракатнинг ифодасида, асосан, *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи форма қўлланади. Проф. А. Н. Кононовнинг *-(и)б+эди* формаси унча узоқ бўлмаган ўтган замонни билдира-ди, дейиши ҳам бежиз эмас, албатта¹²².

-ган аффикси билан ясалган феъл формаси, одатда, ҳаракат-ни ҳолат тарзида ифодалайди. *-ган* аффиксининг бу хусусияти *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формада ҳам сақланади ва айрим феъллар бу формада қўлланганда, ҳаракатнинг эмас, балки ҳолат-нинг ўтмишга оидлиги ифодаланади. Бундай ҳолларда унинг ўр-нида *-(и)б+эди* ёрдамида ясалувчи формани қўллаб бўлмайди: *...қорол ва мардикорлар тиз чўкиб, қўлларини қовуштириб ўти-ришди, уларнинг бошлари эгилган эди* (Ойбек). Раиса маж-лисдан чиқиб, даласи бўйлаб кетди. Тераклар учигади ой атрофни қуюқ нурга кўмган эди (Ж. Абдуллахонов).

-ётган+эди. Ўзбек тилидаги ўтган замон феъли ҳақида ёзилган ишларнинг жуда кўпида, нима учундир, *-ётган+эди* ёрдамида яса-лувчи форма махсус форма сифатида берилмайди. А. Н. Кононов эса уни алоҳида форма сифатида ажратади ва «определенный им-перфект» деб атайди¹²³. М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расуловлар-нинг китобида ҳам алоҳида тур сифатида берилади ва «ўтган-ҳо-зирги замон феъли» деб аталади¹²⁴.

А. А. Юлдашев ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилларида «регуляр характер»га эгалигини айтгани ҳолда уни махсус форма қаторига киритмай, *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи форманинг грамматика-лизацияланган вид варианты деб қарайди¹²⁵. Бунга сабаб сифати-да автор, ундаги *-ёт* формативига хос маъно ҳисобга олинмаса, *-ётган+эди* ёрдамида ясалувчи форма *-ган+эди* ёрдамида ясалув-чи формадан фарқланмаслигини, бунда ҳам *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формага хос хусусиятларнинг сақланишини кўрсатади. Лекин масалага шу жиҳатдангина ёндошиш етарли асосли бўл-майди. Чунки *-ган+эди* ёрдамида ясалувчи формага хос бўлган айрим хусусиятлар *эди* тўлиқсиз феъли билан ясалган ўтган замон феълининг бошқа формаларида ҳам сақланади. Масалан, *-р+эди* ёрдамида ясалувчи формада ҳам *-ган+эди* билан ясалувчи форма-да бўлган хусусиятлар бор: бунда ҳам ҳаракатнинг ўтмишга оид-лиги ҳикоя тарзида ифодаланиши мумкин; бу форма ҳам муноса-бат ифодалайди. *-р+эди* ёрдамида ясалувчи форманинг ўзига хос бўлган хусусияти ундаги *-р* аффиксининг маъно хусусияти таъси-рида келиб чиқади. Худди шунингдек, *-ётган+эди* ёрдамида яса-лувчи форманинг ўзига хос конкрет хусусияти ундаги *-ёт* форман-тининг хусусиятидан келиб чиқади. Фарқ шундаки, *-р+эди* билан

¹²² А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 225-бет.

¹²³ Кўрсатилган асар, 227-бет.

¹²⁴ Уша асар, 145-бет.

¹²⁵ Кўрсатилган асар, 181-бет.

ясалувчи формада «-ган» йўқ, *-ётган+эди* ёрдамида ясалувчи формада эса бор.

Агар *ишлаётган, ёзаётган* каби формадаги *ёт* вид кўрсаткичи деб қараладиган бўлса, шевалардаги *-вот, -ял* каби ҳозирги замон феъли ясовчи аффиксларни ҳам вид форманти деб қараш керак бўлади. Чунки *ишлаётган, ёзаётган* формасидаги *ёт* шевалардаги ҳозирги замон феъли ясовчи *-ял, -вот, -ол* каби формантлардан фақат ташқи кўриниши жиҳатдангина фарқ қилади ва *ёт* феълига ўхшайди. Маъно вазифаси жиҳатдан эса, бу аффикслардан фарқи йўқ. Демак, *-ётган+эди* формасидаги «ёт»ни вид форманти дейиш ҳақиқатга унчалик мос келмайди. *-ётган+эди* ёрдамида ясалувчи форма ўтган замон феълининг махсус формаси сифатида қаралиши керак. Бу форма қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракатнинг ўтмишидаги бирор вақт моментида бажарилаётган ҳолда эканини билдиради. Бажарилаётган вақт эса бошқа бирор восита, контекст ёки умумий ҳолатдан маълум бўлиб туради: *У (Икромжон) бу тонг ҳам тўқайга қараб кетди. Бу гал у милтиқ олмади. Оталик журғати билан уни кўндиришни ният қилган эди.*

Гира-шира тонг ёришиб келаётган эди. Икромжон қамишлар орасида узоқ кезди. Овоз чиқариб ўғлини чақирди. Ҳеч қандай жавоб бўлмади (Саид Аҳмад). Низомжон тўнани апил-тапил кийиб цехга югурди. Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклаётган эди (Саид Аҳмад).

2. Муносабат ифодалайди. Бундай ҳолларда *-ётган+эди* ёрдамида ясалган форма билдирган ҳаракатга алоқадор бўлган қандайдир бошқа ҳаракат-ҳодиса ҳам бўлади: *Давлатбеков шу билан бир балодан қутулдим деб қуванаётган эди. Бироқ Воҳидов яна ўша мавзуга қайтди (П. Қодиров). Икромжон каналдан сув ташиб келишни Низомжонга юклаётган эди, у рози бўлмади (Саид Аҳмад).*

Муносабат ифодаланган ҳолларда ҳаракатнинг бажарилиши анча илгари вақтга оид бўлмаслиги, ҳатто, шу гап айтилаётган вақтга оид бўлиши мумкин. Шу сабабли, муносабат маъноси ифодаланмайдиган бўлса, «*-ётган+эди*»ни *-ял* аффикси билан алмаштириш мумкин бўлади:

— *Сен менга айтчи, новча ҳарбий киши ҳам шу ердами?*

— *Ут қўйиш учун Умарбек билан Шоди Човушни ўша юборди-да.*

— *Ўзинг бевақт қаерга кетаётган эдинг?*

— *Сизларнинг олдиларингизга бориб, Умарбек билан Шоди Човушнинг ўт қўймоқчи бўлганлигини айтмоқчи эдим.*

— *Барака топ, ўғлим!.. (Ғайратий).*

Мисолдан кўриниб турибдики, (Пўлатнинг) кетаётган вақти нутқ моментида тўғри келади. Бу жиҳатдан «Қаерга кетяпсан?» деб сўраш ҳам мумкин. Лекин бу ҳаракат энди ўзгариши мумкин (Пўлатжон йўлида давом этмаслиги мумкин). Ана шу муносабатни ифодалаш учун *кетаётган эдинг* формаси қўлланган.

3. Пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади ва эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади: *Қаландаров хиргойи қилиб келаётган эди, йўл бўйида турган милиционер қўлидаги ола таёқ билан йўлнинг четини кўрсатди (А. Қаҳҳор). Ариқ қазийётганларга чой олиб бораётган эди, қўш тарафга кетаётган Зебихонни кўриб қолди... (Саид Аҳмад).*

-*ётиб+эди*. Бу форма ўзбек тили грамматикасига онд адабиётларда қайд этилмаган. Ҳатто, -*ётир+эди* ёрдамида ясалувчи форма ўтган замон феълининг махсус формаси сифатида келтирилган ишларда ҳам -*ётиб+эди* билан ясалувчи форма берилмаган. Ваҳолонки, *келаётиб эди* типигаги форма *келаётир эди* типигаги формага нисбатан жуда кўп қўлланади.

Кейинги вақтларда ҳозирги замон феъли ясовчи аффикслар қаторида -*ётиб* аффикси ҳам берилга бошлади¹²⁶. Бу, албатта, тўғри ва ижобий ҳодиса. Лекин «-ётиб»нинг аниқ ҳозирги замон феъли ясовчи аффикс эканлигини эътироф этиб, -*ётиб+эди* ёрдамида ясалувчи формани махсус форма сифатида бермаслик тўғри бўлмайди. -*ётган+эди* ёрдамида ясалувчи форма ўтган замон феълининг махсус тури сифатида берилар экан (шундай бўлиши кераклиги юқорида айтилди), -*ётиб+эди* ёрдамида ясалувчи формани ҳам махсус форма сифатида бериш кераклиги шубҳасиздир.

-*ётиб+эди* ёрдамида ясалувчи форма маъно ва вазифаси жиҳатдан -*ётган+эди* типига ясалувчи формадан фарқланмайди. Шу сабабли айнан бир ҳаракатни билдирувчи феъл каттароқ жумлалар ичида ана шу икки хил формада аралаш қўлланавериши мумкин:

— *Қаёққа кетаётган эдингиз?*

— *Шаҳарга.*

— *Мен ҳам шаҳарга кетаётувдим (У. Назаров).*

-*ётган+эди* ёрдамида ясалувчи форманинг -*ган+эди*, -(и)б+*эди* типигаги ясалган формалардан ва ўтган замон феълининг бошқа формаларидан фарқли хусусиятлари ҳақида айтилган гаплар -*ётиб+эди* ёрдамида ясалган формага ҳам тааллуқли (яъни бу форма ҳам -*ётган+эди* типига ясалган формага хос хусусиятларга эга). Шу сабабли бу ўринда унинг -*ётган+эди* ёрдамида ясалган формадан фарқли хусусияти ҳақида гапириш билан чегараланиш мумкин.

Оғзаки нутқда «-ётиб+эди» деярли ҳамма вақт -*ётувди* тарзида талаффуз этилади. Талаффуз учун умумий бўлган бу ҳодиса ёзувда ҳам ўз ифодасини топган, яъни «-ётиб+эди» ёзувда ҳам, асосан, -*ётувди* тарзида учрайди. -*ётувди* шакли оғзаки нутқнинг ифодаси бўлганидан ёзувда унинг қўлланиши -*ётган+эди* типигаги формага нисбатан кам учрайди. Бадиий адабиётларда ҳам бу форма жонли сўзлашувни акс этдирувчи ўринларда, асар қаҳрамонлари нутқида кўпроқ учрайди: *Жуда зеркиб кетдим, айт-чи, ҳали Азиза билан кулишиб нимани гапириш аётувдиларинг...*

¹²⁶ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 147-бет.

(Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов). Салом бериб ёнларидан ўтиб кет-
таётувдим: «Ҳа, қори, ярим кечада йўл бўлсин?»— дедим
(М. Исмоилий). Мен кирганда қизиқ бир нарсани ҳикоя қил-
ётувдингиз (Ҳ. Фулом).

«-ётган+эди» билан «-ётиб+эди (-ётувди)» ўртасидаги бу фарқ-
ли хусусият худди «-ган+эди» билан «-(и)б+эди (-увди)» ўртаси-
даги фарқли хусусиятга ўхшайди.

-моқда+эди. Бу форма ўтган замон феълининг махсус форма-
си сифатида саноқли ишлардагина берилади ва унинг ўзига хос
хусусияти ҳақида айтилган фикрлар маълум даражада бир-бири-
дан фарқланади.

Проф. А. Н. Кононов -моқда эди формасини, -ётган эди фор-
масидан фарқлаган ҳолда, «ўтган замон давом феъли» («прошед-
шее-длительное время») деб атайди¹²⁷. Бундай деб аташнинг са-
баби, албатта, авторнинг -моқда аффикси билан ясалувчи ҳозирги
замон феъл формасини ҳам ҳозирги замон давом феъли деб ту-
шунишидадир¹²⁸. Ўзбек тилшуносларидан С. Усмонов -ётган+эди
ва -моқда+эди ёрдамида ясалувчи формаларни бир гурӯпга ки-
ритади¹²⁹.

-моқда аффикси ёрдамида ясалувчи форма китобий тилга хос
бўлиб, оддий сўзлашувда қўлланмайди. Бу форма образли ифода-
ларда, кўтаринки нутқларда қўлланади. Оғзаки нутқнинг адабий
тил нормаларига асосланган типда (докладларда ва бошқа тан-
танали нутқларда) учрайди. Ҳаракатнинг бажарилиш характери-
ни (давомлилиқ ёки бошқа хусусиятини) ифодалашига кўра -моқ-
да ва -яп аффикслари ёрдамида ясалувчи формалар ўзаро фарқ-
ланмагандек (бу ҳақда «ҳозирги замон формалари» баҳсига қар-
анг), -моқда+эди ва -ётган+эди ёрдамида ясалувчи формалар
ҳам бу жиҳатдан ўзаро фарқланмайди. -ётган+эди типдаги фор-
манинг -ган+эди, -(и)б+эди каби формалардан фарқли хусусия-
ти -моқда+эди ёрдамида ясалувчи формага ҳам хос. -моқда+эди
типда ясалувчи форма ҳам (худди -моқда аффикси ёрдамида
ясалувчи форма каби) бадий асарларда, асосан, автор нутқида
учрайди.

-моқда+эди ёрдамида ясалган форма худди -ётган+эди типи-
да ясалувчи форма каби ўтмишдаги бирор моментда давом эта-
ётган, тугалланмаган ҳаракатни ифодалаш учун ҳам, шунингдек,
муносабат ифодалаш учун ҳам қўлланади: *Ўзилиб кетган ер пар-
часи худди солдай секунд сайин денгиз ичкарисига қараб кет-
моқда эди* (А. Мухтор). Афтидан Сафаров иккови оғилга то-
мон келмоқда эди. Мирҳамидхўжа шошиб Қамбарали ака-
нинг қўлидан пулни олди-да, унинг қўйнига тикди (А. Қаҳҳор).

-моқда+эди ёрдамида ясалувчи форманинг пайт эргаш гапни
бош гапга боғлаш учун қўлланиши (пайт эргаш гапнинг кесими

¹²⁷ А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 228-бет.

¹²⁸ Шу асар, 214-бет.

¹²⁹ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 145—
146-бетлар.

вазифасида келиши) деярли учрамайди. Бунинг сабаби ҳам унинг маънони кучайтириб, образли қилиб ифодалашади.

Ҳозирги ўзбек тилида тўрт ҳолат феълининг — *ёт, тур, юр, ўтир* ҳолат феълларининг ҳозирги замон формаси, умумий ҳолатдан истисно тарзида, *ётибди, турибди, юрибди, ўтирибди* формасида ясалади. Бошқа феълларда *-ётган+эди, -ётиб+эди, -моқда+эди* формаси орқали ифодаланадиган маъно бу феълларда *-ган+эди* ёки *-(и)б+эди* (*турган эди, туриб эди*) формасида ифодаланади. Демак, ўтган замон феъллари маъно жиҳатдан группаланадиган бўлса, тўрт ҳолат феълининг бу формаси ўтган замон феълининг *-ган+эди, -б+эди* формаси қаторига эмас, балки *-ётган+эди, -ётиб+эди* каби формадаги феъллар группасига киради.

Бу тўрт ҳолат феъли шу формада кўмакчи феъл вазифасида келганда, айрим нозик фарқлардан қатъи назар, *-ётган+эди, -ётиб+эди, -моқда+эди* формаларига хос маънони билдиради: *Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан алла вақтгача кезиб уйига қайтди. Хотини ухламай тиқ этса эшикка қараб ўтирган эди (Саид Аҳмад). Ҳали почтабон Марҳамат опадан... янги адресингни сўраб турувди-ку (Ҳ. Назир). — Жудаям боргим келяпти, Қачондан бери Борис билан ваъдалашиб юрувдим (Ҳ. Назир).*

Демак, бу турдаги феъллар ҳам мазмун жиҳатдан *-ган+эди* формасидаги ўтган замон феъллари билан эмас, балки *-ётган+эди, -ётиб+эди* каби формадаги феъллар билан бир группани ташкил этади.

-(а)р+эди (-мас+эди). Ҳозирги ўзбек тилида *-(а)р* аффикси ёрдамида ясалувчи сифатдошнинг *эди* тўлиқсиз феълига бириктиридан ҳосил бўлувчи форманинг ижро майли ва шартли майл формаси бўла олишини кўрдик. Ижро майли формаси сифатида у:

1. Ҳаракатнинг ўтган замондаги бирор вақтда тугамаганлигини, бажарилишда давом этганлигини билдиради: *Ёмғир бетиним ёғар, лекин унинг томчилари чанг зарраларидек кўзга илинмас эди (П. Турсун).* Улар бир партада ўтиришар, бирга дарс тайёрлашар, мактабни битиргандан кейин қаерга ўқишга бориш ҳақида маслаҳатлашар, хаёл суришарди (*С. Зунунова*).

-(а)р+эди ёрдамида ясалувчи форма ўтган замондаги маълум бир вақтда тугамаган, давом этган ҳаракатни билдириши билан *-ётган+эди, -ётиб+эди, -моқда+эди* ёрдамида ясалувчи формаларга жуда яқин туради. Лекин ўзига хос айрим хусусиятлари билан улардан фарқланади. Бу форма билдирган ҳаракат одатдаги (типик характердаги) ҳаракат ёки ўтмишдаги маълум бир вақтда бажарилаётган, давом этаётган ҳолдаги ҳаракат бўлиши мумкин. Одатдаги (доимий) ҳаракатни билдирган ҳолларда унинг ўрнида *-ётган+эди (-ётиб+эди, -моқда+эди)* ёрдамида ясалувчи формани қўллаб бўлмайди: *Кичкиналимда дадамлар билан отга мингашиб қовун сайлига чиқардик, ...одамлар кечалари гулхан ёқишиб суҳбат қилишарди, мен бўлсам эски жангномаларни эслардим (О. Ёқубов).*

Утган замон феълининг *-ётган+эди*, *-ётиб+эди*, *-моқда+эди* ёрдамида ясалувчи формаларида аниқ ҳозирги замон феълига хос бўлган хусусият сақланади. Бу формалар ифодалаган ҳаракатлар конкрет бир вақтда юз бераётган бўлади. Бу конкретлик *ишляётган* формасидаги сифатдошда ҳам сақланади. Демак, конкретлик жиҳатидан *ишляпти*, *ишляётган*, *ишляётган эди* формалари бир-биридан фарқланмайди. Шунга кўра, А. Н. Кононовнинг *-ётган+эди* формасида ҳозирги замон феълига хос маъно сақланади, фарқ шундаки, бунда ҳаракат ўтмиш доирасига ўтказилган бўлади, деган фикри шу форманинг бир хусусиятига жуда мос келади: Лекин ҳозирги-келаси замон феъли, ҳозирги-келаси замон сифатдоши ва ҳозирги-келаси замон феълининг «вакил» форманти қатнашган *-(а)р+эди* ёрдамида ясалган формада *ишляпти*, *ишляётган*, *ишляётган эди* формаларидаги каби бир хил муносабатни кўрмаймиз.

Аввало, ҳозирги-келаси замон феъли нутқ моментидида бўлаётган ҳаракатни ифодалаш учун (аниқ ҳозирги замон маъносида) қўллана олади. Лекин ҳозирги-келаси замон сифатдоши ҳеч вақт аниқ ҳозирги замон маъносида қўллана олмайди, яъни *кулади* формаси *куляпти* формасининг маъносида қўлланиши мумкин, лекин *куладиган* формаси ҳеч вақт *куляётган* формаси маъносида қўлланмайди. Шу сабабли ўтмишда бир вақтда юз бераётган ҳаракатларнинг бири сифатдош формасида, иккинчиси *-(а)р+эди* формасида ифодаланадиган бўлса, сифатдош формаси *-ётган* формасида бўлади, лекин ҳеч вақт *-диган* ёрдамида ясалувчи формада қўлланмайди.

Ҳозирги-келаси замон феъли нутқ моментига оид ҳаракатни ифодалаган ҳолларда ҳам ўзига хос маълум бир нозик томони билан аниқ ҳозирги замон феълидан фарқланади: *Меҳмонлар шийпонда шоҳи*, *атлас кўрпачаларда*, *бошларини оппоқ ва юмшоқ ёстиқларга кўмиб ухлайдилар*, *батзиси пишиллайдилар*, *яна бирови хириллайдилар*, *кими секингина бурни билан ҳуштак чаладилар*, *батзилари хуррак тортадилар* (Ойбек).

Бу мисолда ҳозирги-келаси замон феъл формаси орқали бевоcита кузатиб турилган ҳаракат ифодаланапти. Шунга кўра, уларни *ухляптилар*, *пишиллаяпти*, *хирилляпти*, *хуррак тортяпти* тарзида ифодалаш мумкин. Бу билан ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатида ўзгариш бўлмайди. Лекин ёзувчи ҳозирги-келаси замон формасини қўллаш билан бу ҳаракатларнинг нутқ моментидида бўлаётганини таъкидламоқчи эмас, балки ҳар бир бажарувчига хос ҳаракат тарзида ифодаламоқчи. *-(а)р+эди* ёрдамида ясалувчи форма ўтмишдаги маълум бир моментда юз бераётган ҳаракатни ифодалаган ҳолларда ҳам ҳозирги-келаси замон формасига хос бўлган ана шу хусусият сақланади ва шу хусусияти билан *-ётган+эди*, *-моқда+эди* ёрдамида ясалувчи формалардан фарқланиши мумкин: *Девор тагида катта сизир бошвоғини ерга ёйиб бемалол ковуш қайтариб ётардилар*. Унинг қўнғир туклари ойдинда олтинланиб ялтирардилар (Ойбек).

Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон феъл формаси бе-

восита нутқ моментида бўлиб турган ҳаракатни билдириш учун кам қўлланади. Бу маънода, асосан, *-яп, -ётиб, -моқда* аффикслари ёрдамида ясаладиган феъл формалари қўлланади. Лекин ўтмишдаги маълум бир конкрет вақтда (конкрет моментда) бажарилишда бўлган ҳаракатни ифодалаш учун *-(а)р+эди* ёрдамида ясалувчи форма жуда кўп қўлланади: *Опа-сингил ҳовлини тўлдириб к у л и ш а р, тоза ҳавони зирқиратиб ч и н қ и р и ш а р э д и.*

Тўла булар ёнидан тез ўтиб кетмоқчи бўлган эди, опа-сингил чинқирашиб қор ота бошлашди (М. Исмоилий). Сидиқжон бу чоғ қиз боланинг тақдири тўғрисида ўйлар эди, чолнинг гапини эшитмади (А. Қаҳҳор). Ширмонхон кўчага чиққанида, Болтабой ота шу эшикка қоғозга ўроғлиқ гўшт кўтариб келарди (С. Зуннунова).

Ҳозирги-келаси замон формасида қўлланганда, одатдаги, доний ҳаракат маъносини ифодаладиган кўпгина феъллар *-(а)р+эди* формасида қўлланганда, ҳаракатнинг бажарилиш вақти маълум даражада чегараланган бўлади. Демак, бунда *эди* тўлиқсиз феъли ҳаракатнинг бажарилиш вақтига маълум аниқлик (конкретлик) киритади. Ана шу нарсa ўтмишдаги бирор моментда бўлаётган ҳаракатни ифодалашда *-ётган+эди, -моқда+эди* ёрдамида ясалувчи формалар билан бирга *-(а)р+эди* ёрдамида ясалувчи форманинг ҳам қўлланаверишига имкон беради. Бундан ташқари, *-(а)р+эди* ёрдамида ясалувчи форманинг бу маънода кўн қўлланиши учун яна бошқа сабаб ва асослар ҳам бор.

-ётган+эди ёрдамида ясалувчи формада ҳаракатнинг бажарилиш вақти, таъкидланади. Бадий ифодада ҳаракатнинг бажарилиш вақтини (моментини) таъкидлаш эмас, балки ҳаракат-ҳодисаларининг ўзининг баёни асосий ўринда бўлади. *-(а)р+эди* ёрдамида ясалувчи формада ҳам ҳаракатнинг бажарилиш вақти конкретлаштирилмайди, балки ҳаракатнинг бажарилиши асосий эътиборда бўлади. Шунга кўра, бадий ифодада маълум бир вақтда бажарилаётган ҳаракатни кўрсатиш учун *-ётган+эди* ёрдамида ясалувчи формага нисбатан *-(а)р+эди* билан ясалувчи форма мос келади.

-(а)р+эди ёрдамида ясалувчи форманинг одатдаги (типик) ҳаракатни ифодалаш адабий тил ва жонли сўзлашув учун умумий характерга эга. Лекин унинг ўтмишдаги аниқ бир вақтда бўлаётган ҳаракатни ифодалаш учун қўлланиши умумий характерга эга эмас. Бу маънода қўлланиш асосан китобий тилга, аниқроғи бадий нутққа хос¹³⁰. Буни қуйидаги икки факт ҳам очиқ кўрсатади.

Биринчидан, кўрсатилган маънода асосан бадий асарларда учрайди. Газета ва журналларда ҳам шундай характердаги мақолаларда (ишларда) қўлланади.

¹³⁰ Ўзбек тилида *-(а)р+эди* формаси орқали ифодаланадиган маънолар бошқирд тилида *-а+ине (-а+эди)* формаси орқали ифодаланadi. Проф. Н. К. Дмитриевнинг кўрсатишича, *-а+ине* формасининг ўтмишдаги аниқ бир вақтда бажарилаётган ҳаракатни ифодалаш учун қўлланиши бошқирд тилида ҳам, асосан, бадий прозага хос. Қаранг: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 147.

Иккинчидан, бадий асарда бу маънода қўлланиши асосан автор нутқида учрайди, асар қаҳрамонлари тилида учрамайди (чунки асар қаҳрамонлари, одатда, оддий нутқ билан сўзлашади). Масалан, П. Турсуннинг «Ўқитувчи» романида бу форма шу маънода автор нутқида уч юзтадан ортиқ қўллангани ҳолда асар қаҳрамони нутқида бир марта ҳам учрамайди.

-р+эди формасининг эди тўлиқсиз феъли қатнашиши билан ясалган бошқа формалар билан умумий хусусиятлари:

1. Ҳаракат-ҳолатнинг умуман ўтмишга оидлигини билдиради (ҳикоя қилади): *Мирзакаримбой ерга ўч одам эди. Ерли-сувли одамлар қийналиб қолсалар, дарров уларнинг пинжиғатиқилар, ё ўртага киши қўйиб, ерни тезроқ ўз қўлига ўтказишга тиришар эди (Ойбек). Бунинг устига, боғ ҳам йилдан-йилга кенгайиб, дарахтлар мева ва соя бериб, ўз боғбонини оҳанграбодай тортар, бир қадам нарига жилдирмас эди (Ҳ. Ғулом). Офтоб кенг далага тарқалган сари кеч кузнинг эрталабки захри кўтарилар, одамларнинг увушган баданини алланарса ёқимли қитиқлар эди (Ҳ. Нуъмон).*

2. Муносабат ифодалайди: *Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа ҳунарингиз ҳам бор экан (А. Қаҳҳор). Йўлдош ака, намоз беш ракат бўлар эди, ундан ҳам ошиб кетдику? (З. Фатхуллин).*

Бу маънода қўлланган ҳолларда алоқадор бўлган нарсалар билдирувчи гап қўлланмаса-да (ва шундай алоқани — боғланишни кўрсатувчи белгилар қўйилмаса-да), бари бир, -(а)р+эди формасидаги феъл билдирган ҳаракатга алоқаси бўлган қандайдир ҳаракат-ҳодиса борлиги (юз берганлиги) мазмуни англашилиб тураверади: *Сидиқжон бу тўғрида Зуннунхўжанинг розилигини олганлиги учун кампирнинг вайсашларига чандон эътибор бермай келар эди, ... (А. Қаҳҳор).* Бу гапнинг охирига вергул ёки бошқа белги қўйилмай, нуқта қўйилса ҳам, бари бир, бу гапга алоқадор бўлган яна бошқа гап борлиги сезилиб турибди.

-(а)р+эди формасининг эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон формаларидан фарқли бир хусусияти шундаки, бу форма жонли сўзлашувда ҳам, адабий тилда ҳам пайт эргаш гапни бош гапга боғлаш вазифасида қўлланмайди.

-гувчи+эди. Ҳозирги ўзбек тилига оид адабиётларда бу форма қайд этилмаган. Лекин у, нисбатан кам бўлса-да, оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам қўлланади ва феъл билдирган ҳаракат субъект (бажарувчи)нинг одатдаги, типик ҳаракати эканини билдиради: *Чунки у кўп ишда, биринчи бўлишга интилувчи эди, мақтаниш учун эмас, тўғри кўнгилда интилувчи эди (Ҳ. Назир). Эғнида ямоқ тўн, белида арқон, ҳамма вақт ерга қараб юргувчи эди (П. Турсун).*

Ҳозирги ўзбек тилида одатдаги, типик ҳаракат маъноси, асосан, -р+эди формаси орқали ифодаланади. Келтирилган мисоллардаги -гувчи+эди формаси ўрнида ҳам -р+эди формасини қўллаш мумкин.

-*гувчи* аффикси билан ясалувчи форманинг ҳозирги ўзбек тили учун характерли эмаслиги ва одатдаги, типик ҳаракат маъноси-нинг -*р+эди* формаси орқали ифодаланиши бу маънода -*гувчи+эди* формасининг жуда кам қўлланишига сабаб бўлган факторлардир.

-*гувчи (-гучи)* аффикси тарихан сифатдош ясовчи актив формантлардан бўлган¹³¹. Ҳозирги ўзбек тилида сифатдош яшаш учун жуда кам қўлланади. Лекин қўлланган ҳолларда ҳам унинг ҳозирги ўзбек тили учун характерли эмаслиги сезилиб туради.

-*гувчи* аффикси ифодалайдиган маъно ҳозирги ўзбек тилида -(*у*)*вчи*, -*диган* аффикслари орқали ифодаланади. Лекин шу нараса характерлики, -*гувчи+эди* формаси кўп қўлланади ва бу формани ҳозирги ўзбек тили учун характерли эмас дея олмаймиз. Бунинг сабаби бор, албатта.

Биринчидан -*гувчи* аффикси ифодалайдиган маънода ҳозирги ўзбек тилида -(*у*)*вчи*, -*диган* аффикслари қўлланади, лекин -*гувчи+эди* формасидаги -*гувчи* форманти ўрнида -(*у*)*вчи* ёки -*диган* формантларини қўллаб бўлмайди.

Иккинчидан, -*гувчи+эди* формаси айрим ҳолларда одатдаги, типик ҳаракат маъносини -*р+эди* формасидан фарқли нозик бир оттенка билан ифодалайди. Бу форма шахснинг феълдан англашилган ҳаракатни бажариш одати борлигини таъкидлайди. -*р+эди* формасида эса баъзи феъллар доирасида бу маъно таъкидланмаслиги мумкин: *Дадаси кузда даладан қайтишда плашчини ё тўнини ана шундай «тўрва» қилиб, ичига қовун, тарвуз со олиб келг увчи эди (Ҳ. Назир). Унинг олдида бир иш билан борсангиз, бўлар-бўлмас ерда «иннайкейин» деб сўрайдиган одати бор эди. Ана шу иннайкейинга жавоб топиб бера олмасангиз, онангизни учқўрғондан кўрасиз. Қамчи билан елкага тушириб қолг увчи эди (Ғ. Ғулом).*

Биринчи мисолда -*гувчи+эди* формасини қўллашдан мақсад субъектнинг кузда даладан қайтишда доим тарвуз олиб келишини ифодалаш эмас, балки шу ҳаракатни бажариш одати борлигини ифодалашдир. Агар унинг ўрнида -*р+эди* формаси қўлланса, ҳаракатни бажариш одати борлиги эмас, балки шундай ҳаракатнинг кузда даладан қайтишда доим бажарилиши ифодаланиб қолади. Демак, бу мисолда автор -*гувчи+эди* формасини жуда ўринли қўлланган (иккинчи мисолда ҳам худди шундай).

-*гувчи+эди* формасининг асосий хусусияти субъектнинг феълдан англашилган ҳаракатни бажариш одати борлигини ифодалаш бўлгани сабабли у, асосан, инсон ҳаракатини билдирувчи феъллар доирасида қўлланади. Чунки одат, асосан, инсонларга хос хусусиятдир. Жонсиз предметларга хос ҳаракатни билдирувчи феъл -*гувчи+эди* формасида қўлланган бўлса, унинг ўринли эмаслиги сезилиб туради (кўчган маъно истисно).

¹³¹ Қаранг: Э. Ғозилов. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси, Тошкент, 1965, 112-бет.

Маънодаги ва қўлланишдаги ана шу нозик фарқли хусусият *-р+эди* формаси билан бир қаторда *-гувчи+эди* формасининг ҳам сақланиб туришига (яшашига) сабаб бўлади. Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан сифатдош ясовчилар қаторида *-гувчи* аффикси берилмаслиги мумкин. Лекин *эди* тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи ўтган замон феъл формалари қаторида *-гувчи+эди* формаси ҳам албатта берилиши керак.

-гувчи+эди формасида *эди* тўлиқсиз феъли борлигидан одат тарзидаги ҳаракатнинг умуман ўтган замонга ондлиги ҳикоя қилиниши ҳам мумкин, шунингдек муносабат ифодаланиши ҳам мумкин: *Саидий ўқиганда Мунисхоннинг ҳар замон товуши чиқиш тургувчи эди. Бир соатдан ортиқ овози чиқмагани Саидийни шубҳага солди (А. Қаҳҳор).*

-гувчи+эди формасида ҳаракатнинг бажарилиши маълум момент билан конкретлаштирилмаслиги сабабли бу форманинг пайғ эргаш гап кесими вазифасида келиши ва эргаш гапни бош гапга боғлаш учун қўлланиши мутлақо учрамайди.

Ҳозирги замон формалари

Ҳозирги ўзбек тилида ҳозирги замон феълининг аффикслар ва кўмакчи феъллар ёрдамида ясалувчи бир неча формаси қўлланади. Ҳозирги замон феълининг синтетик формаси қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади: *-яп, -ётиб, -ётир, -моқда: ёзаяпти, ёзаётибди, ёзаётир, ёзмақда* каби. Тасвирий формаси эса *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалади: *ёзиб ётибди, ёзиб турибди, ёзиб юрибди, ёзиб ўтирибди* каби.

Ҳозирги замон формалари ҳаракатнинг нутқ моментидан олдин бошланганлиги ва нутқ моментида ҳам тугамаганлигини билдиради. Бу форма билдирган ҳаракат нутқ моментида бажарилаётган (бажарилиб турган) ёки нутқ моментида бажарилмаётган бўлиши мумкин. Бундаги асосий нарса ҳаракатнинг худди нутқ моментида бажарилаётган бўлиши эмас, балки ҳаракатнинг нутқ моментидан аввал бошланганлиги ва ҳозир ҳам тугамаганлиги, давом этаётганлигидир: *Мана булар ажойиб ҳунар эгалари бўлиб ўсмақда (Ибохон). Отанг боғда ишляяптилар (Ҳ. Ғулом). Ҳозир у ўз қилмишидан анча пушаймон бўлаётибди (Ҳ. Назир).*

Ҳаракатнинг давомлилиги (тугамаганлиги) маъноси ҳозирги замон формаларининг ҳаммасига хос. Шу сабабли таркибида ҳозирги замон кўрсаткичи бўлган ўтган замон феъл формалари ҳам давомлилик маъносига эга бўлади: *ишляётган эди, ишлямақда эди* каби.

Ҳозирги замон феъл формалари маъно ёки қўлланишдаги хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

Ҳозирги замон феълининг стилистик жиҳатдан нейтрал ва энг кўп қўлланадиган формаси *-яп* аффикси ёрдамида ясалувчи формадир. Бу форма ҳаракатнинг бошланганлиги ва ҳозир ҳам да-

вом этаётганлиги маъносига бошқа бирор қўшимча маъно ифода-ламайди.

-*ётиб* аффикси ёрдамида ясалувчи форма -*яп* аффикси билан ясалувчи формага нисбатан кам қўлланади. Бу форма нисбатан қадимий бўлиб, -*яп* аффикси -*ётиб* аффиксидан келиб чиққан. Шу сабабли бу икки аффикс ёрдамида ясалувчи феъл формаси маъно жиҳатдан бир-биридан фарқланмайди ва каттароқ бир жумла ичи-да уларнинг иккаласининг аралаш қўлланиш ҳоллари кўп учрайди.

Маъно жиҳатдан -*ётир* аффикси ёрдамида ясалувчи форма -*яп* ва -*ётиб* аффикслари орқали ясалувчи формалар билан бир груп-пани ташкил қилади. Лекин у кўпроқ диалектал форма бўлиб, ёзувда асосан газета материалларида, поэтик асарларда учрайди:

*Биз, мана, бир бутун қувватни тўплаб,
Шу олий жаҳонни қураётимиз.
Ҳар тўсиқ, ҳар ғовни парчалаб, бузиб,
Тубсиз ўпқонларни сураётимиз (Уйғун).*

Ҳозирги замон феълининг -*моқда* аффикси билан ясалувчи фор-маси китобий услубга хос. Бу форма образли ифода-ларда, тантана-ли, кўтаринки нутқларда қўлланади: *Кеч куз. Олтиндек сап-сариқ барғлар дарахт шохларидан чирт-чирт узилиб ерга тушмоқда (Ж. Шарипов). Қушлар шохдан шохга сакрашиб қувноқ саяй-рашмоқда. Қишлоқ устида кишига ҳузур берувчи тонг шабада-си ғир-ғир эсмоқда (Ҳ. Назир).* Бу мисоллардаги -*моқда* аф-фикси билан ясалган феъл формаси -*яп* аффикси ёрдамида ясалув-чи форма билан алмаштирилса, воқеа оддий баён тусини олади. -*моқда* аффикси билан ясалувчи форманинг биринчи ва иккинчи шахсга нисбатан учинчи шахсда, биринчи ва иккинчи шахс-нинг бирлигига нисбатан кўплигида кўп қўлланишининг сабаби ҳам унинг юқорида айтилган хусусиятидан келиб чиқади.

-*моқда* аффикси билан ясалувчи форманинг ўзига хос хусусият-ларидан яна бири унинг бўлишсизлик (инкор) формасига эга эмас-лигидир.

Тўрт ҳолат феълининг — *ёт, тур, юр, ўтир* феълларининг ҳозир-ги замон формаси алоҳида кўринишга эга. Буларнинг ҳозирги за-мон формаси -(и)б аффикси билан ясалган равишдошга шахс-сон қўшимчаларининг қўшилишидан ҳосил бўлади: *ётибман, ётибсан, ётибди; турибман, турибсан, турибди; юрибман, юрибсан, юрибди; ўтирибман, ўтирибсан, ўтирибди* каби: *Станцияда ҳали яна икки вагон тахта, цемент, ойна, тунукалар ётибди (А. Мухтор). Рес-публикамиз олдида жуда азим, юксак вазифалар турибди (Ойбек). ...чирманданени секинроқ черт, далада ҳали эл юриб-ди (Ойбек). Катта уйда эшон ойимлар, ...Маҳамат Шариф қози-нинг қизлари ўтиришибди (Ойбек).*

Тўрт ҳолат феълининг бу формаси ўтган замон маъносини ҳам ифода-лайди. Ўтган замон ёки ҳозирги замон ифодаланганлиги кон-текстда аниқлашади: *Хон бир бегуноҳ одамни ғзабига олиб тош-бўрон қилдирибди, «тош отмаган одам қолмасин» деб ўзи тепаси-да турибди (А. Қаҳҳор). Ўктам электр фонарчасини ёқиб со-*

атга тутди, икки соат юришибди (Ойбек). Мулла Бурхон ҳам Ситоранинг келишини кутиб чиллахонадан бирон жойга чиқмай ўтирибди, Ситора кўп кутдирмабди (С. Айний).

Тўрт ҳолат феълининг бу ҳозирги замон формаси бўлишсиз формада қўлланмайди. Агар бўлишсизлик кўрсаткичини олса, ўтган замон ифодаланади: *ётмабди, турмабди, юрмабди, ўтирмабди* каби.

Ёт, тур, юр, ўтир феълларининг ҳаракат ёки ҳолат ифодалашини фарқлаш керак. Ҳаракат билдирганда, уларнинг ҳозирги замон формаси *-яп, -ётиб, -ётир* аффикслари ёрдамида ясалади. Қиёсланг: *ўрнида ётяпти — ўрнида ётибди; ўридан турапти — ўрнида турибди*.

Ҳозирги замон феълининг тасвирий формалари *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалади: *ёзиб ётибман, ёзиб турибман* каби: Қолхоннинг кенг, уфққа туташган яхлит майдони... қуёш тапгида *кўпчиб ётибди* (Ҳ. Нуъмон). Ҳали душманларимиз тинчигани йўқ, ...хушёрликни қўлдан бердинг, каллангага соламан деб *пойлаб турибди* (Уйғун). Мен звенога Ғуломжонни *мўлжаллаб юрибман* (Ҳ. Нуъмон). Ҳали келишгани йўқ, *ўзим ҳам хавотир бўлиб ўтирибман* (А. Қаҳҳор).

Тасвирий форманинг *ёт, тур, юр, ўтир* кўмакчи феъллари ёрдамида ясалувчи ҳар бир тури ўзига хос қўшимча маънолари ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Масалан, *ёт* кўмакчи феъли ёрдамида ясалувчи форма ҳаракат-ҳолатни кучайтириб ифодалайди: *ёзиб ётибди, ишлаб ётибди, ёғиб ётибди* каби; *юр* кўмакчи феъли билан ясалувчи форма ҳаракатнинг узоқ давомини билдиради: *ишлаб юрибди* ва ҳ. Бу фарқли хусусиятлар ҳар бир кўмакчи феълга хос фарқли хусусиятлар ҳисобланади (Булар ҳақида «Кўмакчи феъллар» баҳсига қаранг).

Тўрт кўмакчи феъл ёрдамида ясалувчи ҳозирги замон феълларининг инкор формасида бўлишсизлик кўрсаткичи етакчи феълга қўшилади: *ишламай турибди, бормаи юрибди* каби. Бўлишсизлик кўрсаткичи кўмакчи феълга қўшилса, ўтган замон ифодаланади: *ишлаб турмабди*.

Ҳозирги замон феълининг тасвирий формаси аффикслар ёрдамида ясалувчи формага нисбатан анча олдин юзага келган.

Ҳозирги-келаси замон формалари

Ҳозирги-келаси замон феълининг икки формаси бор: 1) ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси; 2) ҳозирги-келаси замон гумон формаси.

Ҳозирги-келаси замон аниқлик формаси *-а, -й* аффикси билан ясалган равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *ёзаман, ёзасан, ёзади; ёзамиз, ёзасиз, ёзади(лар); ишлайман, ишлайсан, ишлайди; ишлаймиз, ишлайсиз, ишлайди(лар)*. Бу форма қуйидаги маъноларни ифодалаш учун қўлланади:

1. Ҳозирги замонни билдиради. Бунда қуйидаги ҳолатлар бўлиши мумкин: 1) ҳаракатнинг бажарилиши бирор вақт билан чега-

раланмайди, у предметнинг қонуний, доимий белгисига айланган бўлади: *қуш учади, ёзда ҳаво исийди, кулги умрни узайтиради* ва б. Инсон юраги — нозик рубоб. Уни муҳаббат билан чертсанг, ишқ қўшиғини, вафо достонини эшитасан (Ҳ. Фулом). Ўзбек қизлари севгисини айтмайди. Бир умр пинҳон тутади (Сайёр). *Қуш уясида кўрганини қилади* (Мақол); 2) шахс ёки предметнинг одатдаги, доимий ҳаракатини билдиради: *Аёлим қишин-ёзин ичкери ҳовлининг юмушини қилади: кир вади, уй-жойини супуради, нон ёпади, кўрпа қавийди, ... (Ойбек). Менинг икки танишим бор, ...бир-бирига ишонади, ...бирга ишлайди, бирга юради, бирга туради...* (А. Қаҳҳор); 3) ҳаракатнинг бажарилиши бевосита нутқ моментига, ҳозирга оид бўлиши мумкин: *Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қуяди* (Саид Аҳмад). *Ўша кун бўлиб ўтган шовшув ҳали ҳам қўлоғим тагида шанғиллайди, ҳали ҳам миямни гангитяпти* (Б. Кербобоев). *Аллақандай қинғир-қийшиқ йўлларда юриб, жиноят қилиб, жар ёқасида турасан, бола!!* (Яшин).

Ҳаракат предметнинг доимий белгиси, одатдаги ҳаракати бўлганида ҳам бу ҳаракатнинг ҳозирги замонга оидлиги инкор этилмайди, балки бу ҳаракат ҳозирги замон учун ҳам характерли бўлади. Шу сабабли *қуш учади, одам гапирди* каби гаплардаги *учади, гапирди* феъллари ҳозирги замон маъносини ифодаловчи формалар ҳисобланади (Зеро грамматик жиҳатдан феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замонидан бошқа яна қандайдир замони йўқ). Ҳозирги-келаси замон формаси ҳозирги замон маъносини ифодалаган ҳолларда ҳаракатнинг бажарилишини маълум вақт доирасида конкретлаштирмаслиги билан ҳозирги замон феъл формаларидан фарқланади. Шунга кўра, ҳаракат-ҳолат ҳозирги вақтга оид бўлган ҳолларда ҳам ҳозирги-келаси замон формаси билан алмаштирилса, маънода маълум ўзгариш сезилади. Қиёсланг: *нега индамайсан — нега индамаяпсан*. Худди шу хусусиятига кўра қуйидаги мисоллардаги ҳозирги-келаси замон формасини ҳозирги замон формаси билан алмаштириб бўлмайди: *Кўкрагингиз ярқ-ярқ қилади-ю, яна яёв келяпсиз* (Ойбек). *Нега қочган беданадай пусиб чурқиллайсан* (А. Қаҳҳор).

2. Келаси замонни билдиради: *Боланг уч-тўрт кун қийналади, кейин ўрганиб кетади* (А. Қаҳҳор). *Ҳам ишлайман, ҳам ўқийман, бўлгани шу. Институтнинг сиртқи бўлимига кираман* (Ш. Рашидов).

Келгусида бажарилиши аниқ бўлган ҳар қандай ҳаракат ҳозирги ўзбек тилида шу форма орқали ифодаланаверади.

Ҳозирги-келаси замон гумон формаси сифатдошнинг *-(а)р (-мас)* аффикси билан ясалувчи турини шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *ёзарман, ёзарсан, ёзар, ёзармиз, ёзарсиз, ёзар(лар); ёзмасман, ёзмассан, ёзмас, ёзмасмиз, ёзмассиз, ёзмас(лар)*. Замон ифодалашига кўра бу форма *ёзаман, ишлайман* типдаги формадан фарқланмайди, яъни бу форма ҳам ҳозирги замон ва келаси замон маъноларини ифодалаш учун қўллана олади:

Райком секретари ўзининг кекса дўстини бориб кўрса, а й б бўлмас (Ш. Рашидов). Қаердан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарарман (А. Қаҳҳор). Шу атрофда юргандир, келиб қолар (С. Анорбоев). Агар ярам жуда ҳам безовта қилса, санчагга ўзим бора қоларман (Н. Сафаров).

Ҳозирги-келаси замон феълининг ёзаман, ишлайман типдаги формаси билдирган ҳаракатни гумон тарзда ифодалашда ёзарман, ишларман типдаги форма қўлланаверади: заводда ишлайди — заводда ишлар, эртага келади — эртага келар ва ш. к. Лекин ҳозирги замонга оид ҳаракатнинг гумон тарзда ифодаланишида, асосан, -дир аффикси ва -са керак ёрдамида ясалувчи форма қўлланиши сабабли (*ишлайётгандир, ишласа керак каби*) ишлар, келар типдаги форманинг ҳозирги замон маъносида қўлланиши нисбатан кам учрайди.

Ҳозирги-келаси замон гумон феъли формаси шарт эргаш гапли қўшма гапларда бош гапнинг кесими вазифасида, кўпинча, фикрнинг қатъий ифодаси учун ҳам қўлланади: *Агар ўлган киши қайта тирилса, бундан ортиқ ажойибот бўлмас (А. Убайдуллаев).* Ҳозирги-келаси замон гумон формаси бу маънода қўлланган гап баъзан содда гап кўринишида бўлади. Лекин шунда ҳам бу феъл формаси билдирган ҳаракатнинг бирор шарт билан боғланганлиги сезилиб туради: *Сенга теккан баримни кесиб ташларман (Н. Сафаров).*

Ҳозирги-келаси замон гумон формаси келаси замон маъносида қўлланганда, у билдирган «гумонлик»нинг даражаси бир хил бўлмаслиги мумкин: *Балки завод қуриш учун авора бўлишга тўғри келмас, биз тайёр заводни, ишлаб турган заводни қўлга олармиз ва жуда ҳам арзонга олармиз (Ойбек).* Пулингнинг ярмига турлаб ипак ол, қолганини сарфлама, читини кейин оларсан (Ойбек). Биринчи мисолда ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслигини ҳақиқатда ҳам сўзловчининг билмаслиги ифодаланади ва шунинг учун бу гапда «гумон» «билмаслик» маъноси ифодаловчи, балки сўзини қўллаш мумкин бўлади. Кейинги гапда эса бундай эмас. Бу гаптаги оларсан формаси ҳаракатнинг бажарилишини аниқ тарзда ифодаламайди. Лекин у ҳаракатнинг бажарилиши ноаниқ эканини (сўзловчининг билмаслигини) таъкид билан ифодаламайди. Шу сабабли бу гапда балки сўзини қўллаш ҳам мумкин эмас. Биринчи ҳолатда ҳозирги-келаси замон гумон формаси ўрнида -са керак ёрдамида ясалувчи формани қўллаш мумкин: *эртага келар — эртага келса керак.* Иккинчи ҳолатда эса ҳозирги-келаси замон формаси ўрнида бу формани қўллаб бўлмайди. Мисоллар: *Қадр-қимматларингни туширманлар бўтам. Яна танангизга ўйлаб кўрарсиз (Ж. Абдуллахонов). Мана ўғлим, эртага ўзинг олиб ерсан мороженоени (О. Ёқубов). Йўқ, ая, чой бўлса бошқа пайт ичармиз, ҳозир фурсат йўқ (У. Назаров).*

Демак, биринчи ҳолатда аниқ билмаслик, ноаниқлик таъкидланиши билан айтиладиган ҳаракат-ҳодисанинг акси ҳам назарда тутилади. Масалан, *эртага келар* деганда ҳаракатнинг эртага ба-

жарилмаслиги мумкинлиги ёки эртадан бошқа куни келиши мумкинлиги ҳам назарда тутилади. Иккинчи ҳолатда эса айтилаётган нарсанинг акс томони назарда тутилмайди: *Бир оз ўтириб борарсиз* (Б. Раҳмонов). *Мен мана бу ўнгирда ёта тураман* (А. Мухтор). Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда сўзловчининг ҳаракатга даъвати, истаги, илтимоси каби муносабати ҳам ифодаланади (Юқоридаги мисолларга қаранг)¹³².

Демак, ҳозирги-келаси замон феъл формалари, айрим фарқли модал маъноларидан қатъи назар, ҳозирги ва келаси замон маъноларини ифодалай олади. Худди шу хусусиятига кўра «ҳозирги-келаси замон формаси» деб аталади.

* *

*

Ўтган, ҳозирги ва келаси замон маъноларининг ҳар бири махсус грамматик форма орқали ифодаланишини кўрдик. Лекин бир замон формасининг бошқа замон формасига хос маънода қўлланиши ҳам учраб туради. Бу ҳодиса маълум услуб талаби билан бўлади. Ҳаракатнинг қайси замонга оидлиги эса умумий ҳолатдан сезилиб туради.

Ўтган замон феъл формаларидан *-ди* аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг келаси замон ва ҳозирги замон маъноларида қўлланиш ҳоллари учрайди: *Ҳозир қоронғида қаёққа бордиғу, нима ям қилдик* (П. Турсун). *Шундан сўнг билмадим, қанча вақт ширин хаёлар осмонида қанот қоқиб юрдим* (Сайёр).

Бир вақтга оид воқеа-ҳодисаларни баён этишда *-ган* аффикси билан ясалувчи ўтган замон формасининг баъзан ҳозирги замон маъносида қўлланиши учрайди: *Биров китоб ўқиган, кимлар шахмат атрофида* («Совет Ўзбекистони»). *-ган* аффикси билан ясалувчи форманинг ҳолат ифодалай олиш хусусияти унинг шу маънода қўлланишига имкон беради.

Ҳозирги замон феълининг келаси замонга оид ҳаракатни ифодалаш учун қўлланиши, асосан, *кет, бор, юбор, бошла* каби феъллар доирасида учрайди. Бунда сўзловчи субъектни ҳаракатни бажаришга киришган каби тасвирлайди: *Буларни бошқа полкка юборяпмиз* (А. Убайдуллаев). *Эртага урушга кетяпман, ука* (О. Ёқубов). *Сиздан фотиҳа олай деб келдим, бугун теримни бошлаяпмиз* (Ҳ. Фулом).

Ҳозирги замон формасининг ўтган замонга оид ҳаракатни ифодалаш учун қўлланиши жуда кўп учрайди. Бундай ҳолларда сўзловчи ўзини ўтган замонга олади ва ҳаракатни унинг бевосита ку-

¹³² Ҳозирги-келаси замон гумон феълининг аниқлик маъносида қўлланиш ҳоллари шеърятда, эски услубга хос нутқларда учрайди:

*Яллалар айтиб кезарман
Шу гўзал бўстонда мен (Яшин).*

Лекин ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан унинг гумон маъносида қўлланиши нормал ҳолат ҳисобланади.

затувчиси сифатида баён этади: *Кеча далада чунонам чеканка қиляптики, бамисоли уста сартарош ғўзани попаратка қияпти дейсан (Саид Аҳмад). Бир кун қарасам, дарчани бузаман деб болта кўтариб келаятибди (А. Қаҳҳор).*

ШАХС-СОН КАТЕГОРИЯСИ

Ўзбек тили грамматикасига оид асарларда феълнинг шахс-сон формалари ҳақида айтилган фикрлар бир-бирдан фарқли. Айрим ишларда феълнинг шахс-сон категорияси борлиги очиқ айтилиб, шахс-сон формаларининг хусусиятлари махсус сарлавҳа остида баён этилса, бошқа бир ишларда феълнинг бундай категорияси бор-йўқлиги аниқ айтилмайди, фақат феълнинг шахс-сон билдирувчи формалари борлиги, феълнинг шахс-сон қўшимчалари билан ўзгариши тусланиш деб аталиши ҳақида гапирилади. Масалан, мавжуд адабиётларда бу ҳақда қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Феълларнинг шахс-сон формалари ёрдамида ўзгариш ҳодисаси феълларнинг тусланиши (ёки тусланиш) дейилади... Шахс ва сон қўшимчалари туслувчи формантлар доирасига киради, майл ва замон формантлари тусланишда ҳам, феъл формалари ясалишида ҳам қатнашади»¹³³. Баъзи ишларда шахс-сон формалари «феъл майллари» ичида берилади ва феълларнинг шахс-сон билан ўзгариши тусланиш экани айтилади¹³⁴. Демак, бу ишларда феълнинг шахс-сон категорияси борлиги эътироф этилмайди ва айримларида тусланиш ҳодисаси фақат шахс-сон билан ўзгариш деб тушунилади.

Тусланиш ҳодисаси фақат шахс-сон билан ўзгариш эмаслиги юқорида исботлаб ўтилган эди. Шунингдек феълнинг шахс-сон категорияси борлиги ҳам айтилган эди. Ҳақиқатда ҳам феълларда шахс-сон категорияси борлигини тан олмаслик мумкин эмас. Чунки шахс-сон маънолари феълга хос грамматик маънолар бўлиб, бу маънолар бир-бирига қиёсан олиниши мумкин бўлган бир неча формалар орқали ифодаланади: *келдим* — биринчи шахс, *келдинг* — иккинчи шахс ва б.

Тусланишли формада ҳаракатнинг бажарувчиси (бажарувчи шахс) ҳам кўрсатилади. Ҳаракат бажарувчиси сўзловчи, тингловчи ёки ўзаро суҳбатда иштирок этмовчи ўзга шахс бўлиши мумкин. Бу маънолар махсус формантлар ёрдамида ифодаланади. Шахс билдирувчи формантлар айна вақтда бажарувчининг сонмиқдорини ҳам кўрсатади. Бажарувчининг бирдан ортиқлигини билдирувчи форма шу шахснинг кўплик формаси дейилади: *бордик* — биринчи шахс, кўплик формаси.

Биринчи шахс бирлик формаси ҳаракат бажарувчиси сўзловчининг ўзи эканини билдиради: *бордим, келганман* каби. Унинг

¹³³ Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 276-бет.

¹³⁴ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 141—142-бетлар.

кўплиги эса ҳаракатнинг сўзловчи мансуб бўлган коллективга оидлигини билдиради: *бордик, борганмиз, борамиз* каби. Иккинчи шахснинг бирлиги ҳаракатнинг бажарувчиси тингловчи эканини, кўплиги эса тингловчи мансуб бўлган коллектив эканини билдиради: *бординг, борасан; бордингиз, борасиз* каби. Учинчи шахс формаси сўзловчи ва тингловчидан бошқа шахс (бирлик) ёки шахслар (кўплик) ҳаракат бажарувчиси эканини билдиради. Кўплик маъносининг ифодаланишида *-лар* аффикси ҳам қатнашади: *боради, борадилар* каби.

Феълнинг биринчи ва иккинчи шахс формаси киши (одам)ларга нисбатан, учинчи шахс формаси эса киши (одам) ва предметларга нисбатан ҳам қўлланади: *келдим, келдинг, келди, гуллади*. Бадий ифодаларда «жонлантириш» билан баён этишда биринчи ва иккинчи шахс формаси предметларга нисбатан ҳам қўлланади: «*Қизил вагон*», яна қаерларга олиб борасан сен? Мени Ферузадан қанча олисга олиб кетасан (Ҳ. Ғулом).

Тусланишли феъллар мажҳул даража формасидан бошқа даража формаларида ҳамма вақт уч шахсдан бирини аниқ кўрсатади. Мажҳул даража формасида ҳаракатнинг бажарувчиси аниқ бўлмайди. Умуман, бу даража формасида ҳаракат бажарувчисига асосий эътибор қаратилган бўлмайди: *Гектаридан қирқ центнердан ҳосил олинди*.

Биринчи ва иккинчи шахснинг бирлик ва кўплиги махсус кўрсаткичларга эга. Учинчи шахс кўплиги эса шахс кўрсатувчи махсус кўрсаткичга эга эмас. Бунда кўплик маъноси бирликка *-лар* аффиксини қўшиш орқали ёки биргалик даража формаси орқали ифодаланади. Кўпгина ҳолларда эса бирликнинг ўзи кўплик учун ҳам қўлланаверади: *болалар келдилар, болалар келишди, болалар келди*.

Ҳозирги ўзбек тилида шахс-сон кўрсаткичларининг бир неча тури бор. Уларни ўз хусусиятларига кўра тўрт турга бўлиш мумкин.

1. Ижро майлининг сифатдош ва равишдош формаларидан ясалган ўтган замон турларида, ҳозирги замон феълининг барча формаларида, ҳозирги-келаси замон формасида ва мақсад майли формасида биринчи шахснинг бирлиги *-ман*, кўплиги *-миз*; иккинчи шахснинг бирлиги *-сан*, кўплиги *-сиз* кўрсаткичига эга бўлади. Учинчи шахс баъзи замон турларида *-ди* аффиксли бўлади, баъзи замон турларида эса унинг махсус кўрсаткичи бўлмайди:

I	<i>борган+ман</i>	. . . + <i>миз</i>
II	 + <i>сан</i>	. . . + <i>сиз</i>
III	 + —	. . . + (<i>лар</i>);

I	<i>борап+ман</i>	. . . + <i>миз</i>
II	 + <i>сан</i>	. . . + <i>сиз</i>
III	 + <i>ти</i>	. . . + <i>ти(лар)</i> ;

бориб+ман . . . +миз
 . . . +сан . . . +сиз
 . . . +ди, . . . +ди(лар);

бора+ман . . . +миз бормоқчи+ман . . . +миз
 . . . +сан . . . +сиз +сан . . . +сиз
 . . . +ди; . . . +ди(лар); + — . . . +(лар).

2. Утган замон феълнинг -ди аффикси, эди тўлиқсиз феъли ёрдамида ясалувчи турларида, шунингдек шарт майли формасида биринчи шахснинг бирлиги -м, кўплиги -к; иккинчи шахснинг бирлиги -нг, кўплиги -нгиз кўрсаткичли бўлади. Учинчи шахснинг махсус кўрсаткичи бўлмайди:

I борди+м . . . +к борган эди+м . . . +к
 II . . . +нг . . . +нгиз. +нг . . . +нгиз
 III . . . +— . . . +(лар); +—, . . . +(лар);
 борса+м . . . +к
 . . . +нг . . . +нгиз
 . . . +—, . . . +(лар).

3. Утган замон ва ҳозирги замон феълларининг «йўқ» сўзи ёрдамида ясалувчи инкор формасида шахс-сон кўрсаткичлари эгалик аффикслари билан бир хил кўринишга эга бўлади.

I борган+им йўқ . . . +имиз йўқ
 II . . . +нг йўқ . . . +ингиз йўқ
 III . . . +и йўқ . . . +(лар)и йўқ;
 бораётган+им йўқ . . . +имиз йўқ
 +инг йўқ . . . +ингиз йўқ
 +и йўқ . . . +(лар)и йўқ.

4. Буйруқ-истак майлининг шахс+сон кўрсаткичлари алоҳида группани ташкил этади:

I бор+ай
 II бор— ёки бор+гин
 III бор+син,
 бор+айлик
 бор+инг, бор+ингиз, бор+ларинг, бор+инглар
 бор+син(лар), бор+ишин.

Биринчи ва иккинчи шахснинг бирлик формаси ҳамма вақт шу шахсларнинг бирлигини кўрсатади (кўчган ҳолда қўлланиши бундан мустасно). Уларнинг кўплик учун қўлланиши учрамайди. Учала шахснинг кўплик формасининг қўлланишида эса айрим хусусиятлар бор.

Биринчи шахснинг кўплиги шу шахснинг бирлиги учун қўлланади. Бундай ҳолларда камтарлик ёки ўзини юқори олиш, ёки киноя, кесатиқ ифодаланади: *Уша боғбон биз бўлсак деб келдик (Ш. Саъдулла). Тушки пайт эди, соч-соқолли олдирик, мўйловни қайчилатдик, атирри септирдик. Кейин дўппини чаккага қўндириб, бундай гостинсага кирсак, ҳеч ким кўринмади (С. Анорбоев). Ҳали бой, феодал номини ҳам орттирдикми?! Бўлди. Бу уйда ё феодал турсин, ё сиз туринг! (Б. Раҳмонов). Сизга ёқмабмиз, холос! (Яшин).*

Иккинчи шахснинг кўплиги бирдан ортиқ кўринишга эга. Биринчи турдаги шахс-сон кўрсаткичларида иккинчи шахс кўплигининг қуйидаги кўрсаткичлари бор: *-сиз, -санлар, -сизлар: боргансиз, боргансанлар, боргансизлар* каби. *-сиз* кўрсаткичи форма иккинчи шахснинг бирлиги учун ҳам кенг қўлланади. Бундай ҳолларда ҳурмат ёки кесатиқ, киноя ифодаланади: *Сиз нега бизларни ўзингизга ўғай кўрасиз (Н. Сафаров).*

Ўзидан катта ёшдаги суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан ва умуман ҳурмат ифодалашда ҳар қандай ёшдаги суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан иккинчи шахс кўплик формасининг қўлланиши ҳозирги ўзбек адабий тилида нормал ҳолат ҳисобланади. Бу ҳодиса иккинчи шахс бирлик формасининг қўлланишида ўзгариш юз беришига сабаб бўлган. Иккинчи шахс кўплигининг шу шахс бирлиги учун ҳурмат маъносида қўлланиши бирлик формасининг ҳурматсизлик, менсимаслик ифодаси учун қўлланишига олиб келган: *Яна тугиб бермоқчимисан, номард? (С. Анорбоев).* Лекин иккинчи шахс бирлик формаси доим ҳурматсизлик, менсимаслик ифодаляди деб бўлмайди. Ўзидан кичик ёшдаги ёки тенгдош суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан иккинчи шахс бирлигининг қўлланиши оддий (нормал) ҳолат ҳисобланаверади. Лекин ҳурматсизлик, менсимасликни ифодалаш ҳам унинг асосий хусусиятларидан бирига айланган. Шунинг учун расмий нутқларда (агар ҳурматсизлик ифодаланмайдиган бўлса) ўзидан кичик ёшдаги суҳбатдошнинг ҳаракатига нисбатан ҳам иккинчи шахс бирлик формаси қўлланмайди, балки *-сиз* аффикси билан ясалувчи иккинчи шахс формаси қўлланади (*боргансан* эмас, *боргансиз*). Умуман, иккинчи шахс кўплик формасининг ҳурмат, киноя маънолари унинг «сизлаш» хусусиятидан келиб чиқади. Демак, *-сан* ва *-сиз* формантлари бирлик ва кўплик ифодаланиши жиҳатидангина эмас, шунингдек «сизлаш» ва «сенлаш» хусусияти жиҳатдан ҳам дифференцияланган. Бу нарсa ўз навбатида иккинчи шахс кўплигининг яна бошқа хусусиятларини келтириб чиқарган.

Иккинчи шахс кўплик кўрсаткичи «-сиз»нинг бирлик ва ҳурмат маъносида кенг қўлланишини кўрдик. Контекстдан ташқари ҳолатда *-сиз* аффиксли форманинг кўплик ёки бирлик маъносида қўлланиши аниқ бўлмай қолади. Натижада кўпликнинг аниқ ифодаланиши учун бу форманинг ўзи ҳам *-лар* аффиксини олади: *боргансизлар* каби. Бу формада ҳамма вақт ҳурмат (аниқроғи, «сизлаш») ҳам бўлади: *Рўзгор тирикчиликларинг қалай, қийналмайсизларми? (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов).*

Кўпликнинг *-сизлар* форманти ёрдамида ясалувчи формаси ўз хусусиятига кўра «сизлаш» билдирувчи форма бўлганидан, бунга қарама-қарши ҳолда, иккинчи шахс кўплигининг «сенлаш» формаси ҳам келиб чиқади. Бу форма иккинчи шахс бирликка *-лар* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади: *боргансанлар*. Бу форма ҳурматсизлик ифодалаш учун ҳам, оддий муносабат учун ҳам қўлланиши мумкин: *Бирпас бир-бирларингени кўрмасаларинг ту р о л м а й с а н л а р!* (П. Қодиров). *Ҳа, ариққа тушмайсан л а р м и?* (Н. Сафаров). *Еппасига чўлга кўчасанлар* (П. Қодиров).

Шахс-сон кўрсаткичларининг иккинчи турида ҳам иккинчи шахснинг кўплиги бирдан ортиқ формага эга. Бу турда ҳам кўпликнинг *-лар* олмаган формаси иккинчи шахснинг бирлиги учун ҳам қўлланади: *бордингиз* — кўплик ёки бирлик «сизлаш» маъноси билан. Иккинчи турда бир фарқли хусусият бор, яъни иккинчи шахснинг бирлиги «сизлаш», маъносидаги кўпликни ифодаловчи форма таркибида қатнашади. Қиёсланг: *бординг* — бирлик, *бординглар* — кўплик ва «сизлаш» *бордиларинг* — кўплик ва «сенлаш»: *Сизлар мушкул операцияни бажариб, қўмондонликнинг ишончини оқладинглар* (А. Убайдуллаев). *Нимага рухсат сўрамасдан кирдиларинг* (О. Ёқубов).

Иккинчи шахс кўплигининг *-нгиз* аффиксли формасига *-лар* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи тури ҳам қўлланади. Бунда *-лар* аффиксининг *-нгиз* аффиксидан олдин ёки кейин қўшилиш ҳоллари учрайди: *бордиларингиз ёки бордингизлар* каби: *Қандай бўлса ҳам душман кўрмагандай қилиб ишласаларингиз* яхши бўлади-да (Н. Сафаров). Демак, бу турда иккинчи шахс кўплиги қуйидаги формантлар ёрдамида ясалади: *-нгиз, -нлар, -ларинг, -ларингиз, -нгизлар*. Лекин булардан *-ларингиз* ва *-нгизлар* ёрдамида ясалувчи форма нисбатан кам учрайди.

Учинчи турда ҳам иккинчи шахс кўплигининг худди юқоридаги каби кўрсаткичлари бор: *-ингиз, -инглар, -ларинг, -ингизлар, -ларингиз: борганингиз йўқ, борганинглари йўқ, борганларинг йўқ, борганингизлар йўқ, борганларингиз йўқ*. Маъноси ва қўлланишидаги хусусиятлари ҳам худди юқорида кўриб ўтганимиз каби.

Буйруқ майлида ҳам иккинчи шахснинг кўплиги бирдан ортиқ кўринишга эга: *бор+инг, бор+ингиз, бор+инглар, бор+ларинг, бор+ингизлар*. Кўринадики, буйруқ майлида иккинчи шахснинг *бор, борин* типигади бирлик формасидан *-лар* аффикси ёрдамида кўплик формаси ясалмайди.

Иккинчи шахснинг *-инг* аффикси ёрдамида ясалувчи формаси кўпликдан кўра бирликнинг ҳурмати, «сизлаш» маъносида кўп қўлланади: *Қани, меҳмон, қанд тишлаб ичинг* (Шуҳрат). Кўпликнинг «сизлаш» маъносида, асосан, *-инглар, «сенлаш» маъносида -ларинг* формантлари ёрдамида ясалувчи формаси қўлланади: *Шундай қилингларки, бир ўқ билан икки қуён нишонга олинсин!* (Н. Сафаров). *Чулдирашавермаларинг чуғурчиқдай! Қулоқ керак бўлса кесиб оларинг* (Ҳ. Назир). Кўпликнинг *-ингиз* ва *-ингизлар* формаси нисбатан кам қўлланади.

Кўринадик, иккинчи шахснинг кўплиги формаларга бойлиги билан характерланади. Бундай кўп формаларнинг юзага келиши аслида кўпликни ифодаловчи форманинг бирлик ва «сизлаш» маъносида қўлланиш хусусиятига, бирлик формасининг «сенлаш» хусусиятига эга бўлиши билан изоҳланади.

Шахс-сон формаларининг юқоридаги тўртала турида ҳам учинчи шахс кўплиги бир хил хусусиятга эга, яъни учинчи шахснинг кўплиги: 1) шу шахснинг бирлик формаси орқали ифодаланади: *улар келди, улар келган, улар келсин* ва б.; 2) *-лар* аффикси ёрдамида ифодаланади: *улар келганлар (келдилар, келсинлар)*; 3) биргалик даража формаси орқали ифодаланади: *келишди, келишяпти, келишсин*. Биринчи ва иккинчи ҳолатда бирлик ёки кўплик ифодалангани контекстдан ташқарида жуда аниқ бўлмайди. Чунки *-лар* аффикси бирликнинг ҳурмати учун ҳам қўлланади: *Отам келдилар*. Биргалик даража формаси қўлланганда эса кўплик маъноси ҳамма вақт аниқ бўлади. Бу формада ҳамма вақт «сизлаш» ҳам бўлади: *боришсин, келишяпти*. Демак, *келсин* ва *келсинлар* формаси, бир томондан (бирлик формаси сифатида), «сенлаш» ва «сизлаш» ифодалашни нуқтаи назаридан бир-бирига қарама-қарши туради. Иккинчи томондан эса, бирлик ва кўплик нуқтаи назаридан бир-бирига қарама-қарши туради. *Улар келсин* ва *улар келишсин* гапларидаги *келсин* ва *келишсин* формалари эса «сенлаш» ва «сизлаш» нуқтаи назаридан бир-бирига қарама-қарши туради. Биргалик даража формаси ҳам кўплик, ҳам «сизлаш»ни ифодалай олгани сабабли бу форма қўлланганда *-лар* аффиксини қўллашга эҳтиёж қолмайди. Агар қўлланса, унинг нормал ҳолат эмаслиги сезилади: *Тўртинчи курсда мени факультет комсомол бюросининг секретари қилиб сайлашдилар* (О. Еқубов).

Учинчи шахс кўплигининг *борганлар, боришган* типидagi формаси «сизлаш» хусусиятига эгалигидан ҳаракат нарсаси-предметларга оид бўлганида кўплик учун ҳам бирлик формасининг ўзи қўлланаверади: *мевалар пишди, гуллар очилди* каби. Бундай ҳолларда кўплик формасининг қўлланиши нормал ҳолат ҳисобланмайди ва бундай қўлланишнинг адабий тилга хос эмаслиги сезилади: *Яна бир кўп букланган қоғозлар унинг кўзидан ўтдилар* (Ҳ. Шамс).

Юқоридагилардан маълум бўлдики, ўзбек тилида феълнинг иккинчи ва учинчи шахси «сенлаш» ва «сизлаш»га хосланган формаларга эга: *келдинг — келдингиз, келгансан — келгансиз, келдиларинг — келдинглар, сўра — сўранг* каби. Айрим шеваларда ёши катта, ҳурматли шахсга нисбатан «сенлаш» формасини бефарқ қўллаш ҳодисаси бор: *укам келди, отам келди* каби. Бундай қўллаш газета, журнал ва бадий асарларда ҳам учрайди. Лекин адабий тил нуқтаи назаридан бундай қўллаш ҳамма вақт ҳам нормал ҳолат бўлавермайди. Ўзидан катта ёшдаги кишиларга ва умуман ҳурмат билан бўладиган муносабатда «сенлаш» формасининг қўлланиши жуда дағал сезилади. Буни «Гулхан» журналининг бир сониди босилган икки авторнинг кичик ҳикоясидан олин-

ган қўйидаги мисолларда ҳам сезиш мумкин: *Ойим ҳамма ишини қўйиб, Равшанни маҳалланинг аллақайси бурчагидан топиб келади-да, стулга ўтқазди, ўзи ёнида бир соатча михла-ниб ўтиради (Ҳ. Назир). Ойим бошқатдан жойингга қаддаб қўядилор (Азиз Абдураззоқ).*

Гап ичида «сизлаш» ифодаловчи сўз ёки бошқа бирор восита қўлланган ҳолларда феълнинг «сенлаш» формаси қўлланса ҳам унинг дағаллиги аниқ сезилади.

— Тошмат отам қанилар?

— Отам Райкомнинг секретари ўртоқ Пўлатов билан далалар-ни кўриб юрибди (Яшин).

* *

*

Биз ҳар учала шахс кўплик формасининг маъно ва қўлланиш-даги хусусиятларини кўриб ўтдик. Бундан ташқари, шахс-сон формаларининг кўчган маънода қўлланиши ҳам кўп учрайди. Бу ҳо-диса, асосан, иккинчи ва учинчи шахс формаларида учрайди.

Учинчи шахс формасининг биринчи шахс маъносида қўллани-ши эски услубга хос бўлиб, ҳозирги кунда жуда кам учрайди. Бун-дай ҳолларда гап ичида «камина», «фақир» сўзлари ҳам қўллана-ди: *камина айтди — мен айтдим.*

Учинчи шахс кўплик формасининг иккинчи шахс бирлик «сиз-лаш» маъносида қўлланиши ҳам кўпроқ эски услубга хос: *Нима хоҳласалар ҳаммаси бор (Н. Сафаров). Ассалому алайкум, Жиянбой ака, соғ-саломат бормилар, эсон-омон юрибдилар-ми? (З. Фатхуллин). Кулмасинлар, бой афанди, сипоҳлар-нинг... номи, ваҳмалари ҳам юракларни бесаранжом қилади-я (Яшин).*

Учинчи шахс формасининг баъзан сўроқ формасида таъкид, дўқ учун иккинчи шахсга нисбатан қўлланиши учрайди. Бу ҳо-диса кўпроқ оғзаки нутққа хос: *Тинч қўядими ўзи, ҳе... — койи-ган бўлди қора йигит (А. Убайдуллаев).*

Иккинчи шахснинг бирлик формаси ва бирлик маъносида «сиз-лаш» учун қўлланувчи формаси умум шахс маъносида қўлланади: *Қайта-қайта ҳидлаганингда ер меҳрига тўйгандай бўла-сан (Сайёр). Гоҳо, кўпинча саҳар пайтида тўсатдан совқотга-нингизни сезиб уйғанасиз, ...баланд кўтарилган ҳулкарга ти-килиб узоқ ётасиз, ...порлаб турган тонг юлдузини кўрасиз, кейин чакмонга яхшироқ ўралиб, яна ухлаб қоласиз (О. Ёқу-бов).* Бундай ҳолларда гап ичида кўпинча «одам» ёки «киши» сўз-лари қўлланади: *Шунчаки, ишнинг белига тепганига ачинасан киши (С. Анорбоев). Иш шундай кўпайдики, овқатни ҳам кўча-ларда юриб ейсан киши (Яшин).* Гап ичида «одам» ёки «ки-ши» сўзи қўлланганда, учинчи шахс формаси ҳам умум шахс маъ-носида қўллана олади: *Муваффақиятларини кўриб одам қувонади.*

Бир шахс-сон формасининг, юқоридаги каби, бошқа шахс-сон формаси маъносида қўлланиши ҳар қандай ҳолатда ҳам мумкин

бўлаверадиган ҳодиса эмас, балки бундай қўлланиш маълум майл ёки замон формалари доирасида чегараланган бўлади. Масалан, ҳозирги-келаси замон гумон феъли доирасида шахс-сон формаларининг кўчган ҳолда қўлланиши учрамайди. Кўчган ҳолда қўлланишнинг мумкин ёки мумкин эмаслиги шахс-сон формалари билан майл ёки замон турларига хос хусусиятларнинг ўзаро муносабатидан келиб чиқади.

Сифатдош

Сифатдошлар феълнинг функционал формаларидан бўлиб, унинг вазифа доираси ҳаракат номи формасининг вазифа доирасига нисбатан анча кенгдир. Ўзбек тилшунослигида сифатдошнинг лексик-грамматик хусусиятлари, ҳатто, сифатдош формаларининг ўзи ҳақида шу вақтга қадар турли қарашлар давом этиб келмоқда.

Яқин вақтга қадар сифатдошлар алоҳида сўз туркуми бўлиши керак деган фикр давом этиб келарди. Бундай фикр тарафдорлари «сифатдошнинг феъллик ва феълдан фарқли хусусиятлари» (?) ҳақида ҳам гапирар эдилар¹³⁵. Лекин сифатдошнинг феъл формаларидан бир тури эканлиги ҳозирги вақтда деярли барча ўзбек тилшунослари томонидан эътироф этилди.

Бу турдаги феъл формаларининг «сифатдош» деб аталиши уларнинг бир асосий хусусиятига кўра, яъни сифатлар каби предметнинг белгисини кўрсатишига кўрадир. Сифатдош формалари, асосан, ана шу хусусияти билан феълнинг тусланишли формаларидан фарқланади.

Феъллар ҳам, сифатлар ҳам, шунингдек сонлар ҳам, умуман олганда, предметнинг белгисини билдиради. Лекин бу туркумларга оид сўзлар лексик-семантик жиҳатдан бир-биридан фарқланади. Феъллар предметнинг ҳаракат-ҳолатини, сифатлар предметнинг ранги, ҳажми, мазаси, хусусияти ва шу каби белгиларини, сонлар эса предметнинг сони, миқдорини билдиради: *келган одам, яхши одам, учта одам*. Сифатдошнинг лексик-семантик жиҳатдан сифат ва сон туркумига оид сўзлардан фарқи унинг ҳаракат ёки ҳолат ифодалашидир. Шунга кўра, сифатдош феъл (феъл формаси) ҳисобланади.

Предметнинг ҳаракат белгисини атрибутив йўл билан ифодалаш сифатдошларнинг асосий хусусиятидир. Лекин сифатдош формаларининг вазифаси фақат шу билан чегараланмайди (Бу ҳақда ҳар бир сифатдош формасининг ўзи доирасида алоҳида-алоҳида тўхтаймиз).

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ўзбек тилида сифатдошнинг қандай турлари (сифатдошнинг неча хил формаси) борлиги ҳақида ҳали бир фикрга келинган эмас. Айрим ишларда сифатдошларнинг уч хил замон (ўтган, ҳозирги ва келаси замон) формаси борлиги айтилади ва сифатдош ясовчи *-ган* (ўтган замон), *-ётган*, *-гувчи* (ҳозирги замон), *-диган*, *-(а)р* (келаси замон) формантлари деб

¹³⁵ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили (коллектив), Тошкент, 1957, 459-бет.

кўрсатилади¹³⁶. Айрим ишларда эса сифатдош формалари замон ифодалаши нуқтаи назаридан группаланмай, сифатдошларнинг қандай турлари борлиги ва уларнинг хусусиятлари ҳақида гапирилади¹³⁷. Баъзи ишларда эса сифатдошнинг қандай турлари борлиги аниқ кўрсатилмайди ҳам¹³⁸.

Умуман, ҳозирги ўзбек тилига оид ишларда сифатдошнинг қуйидаги аффикслар билан ясалувчи турлари қайд этилган: *-ган* (*ёзган, келган*), *-ётган* (*ёзаётган, ишлаётган*), *-диган* (*ёзадиган, ишлайдиган*), *-(у)вчи* (*келувчи, ишловчи*), *-ар* (*келар, ишлар*), *-гуси//*-*ғуси* (*келгуси, бўлғуси*), *-жак* (*келажак, ишляжак*).

Булардан *-гуси//*-*ғуси* аффикси орқали сифатдош яшалиши маълум системани ташкил этмайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу аффикс икки сўз доирасидагина қўлланади: *келгуси, бўлғуси*. Лекин бунинг ҳам кейингиси (*бўлғуси*) жуда кам ишлатилади. Шунга кўра, *-гуси//*-*ғуси* аффиксини сифатдош ясовчи формантлар қаторига киритиб бўлмайди. *-жак* аффикси билан ясалувчи феъл формаси поэтик асарларда учраб туради. Лекин у диалектал форма ҳисобланади.

Юқорида келтирилган сифатдош ясовчилардан *-ган* аффикси ўтган замон сифатдоши ясовчи, *-ётган* эса ҳозирги замон сифатдоши ясовчи, *-диган* кўрсаткичи кўпчилик ишларда келаси замон сифатдоши ясовчи¹³⁹, айрим ишларда эса ҳозирги замон сифатдоши ясовчи¹⁴⁰ деб кўрсатилади. Бу ўринда икки масалага тўхтаб ўтишга тўғри келади: биринчидан, сифатдошлардаги замон масаласи, иккинчидан, *-ётган* ва *-диган* *-ган* аффиксидан бутунлай фарқли, мустақил аффиксми, деган масала.

Ҳозирги ўзбек тилида *келган, келаётган, келадиган* типдаги сифатдошларнинг замон жиҳатдан бир-биридан фарқланишини сезиш қийин эмас. Булардан биринчиси ўтган замон, иккинчиси ҳозирги замон, охиргиси ҳозирги-келаси замон сифатдоши ҳисобланади. Лекин сифатдошнинг бу формалари ҳаракатнинг нутқ momentiга муносабатини бевосита кўрсатмайди. Сифатдошлардаги замон феълнинг тусланишли формаси билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтига, гапнинг кесими орқали англашилган вақтга ёки контекстдаги бошқа бирор сўз (сўз бирикмаси) билдирган вақтга нисбатан белгиланади: *Йигит қора қушлар насл аётган томонга қараб чоңди* (П. Қодиров). *Келинг, ўтиринг... Менинг сизга айтганим анча гапларим бор* (Ҳ. Фулом). *Дехқон келаси куз-*

¹³⁶ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 138—139-бетлар; проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961, стр. 178—184.

¹³⁷ Қаранг: У. Гурсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 65-бет.

¹³⁸ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 324—328-бетлар.

¹³⁹ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 139-бет; Ҳозирги замон ўзбек тили (коллектив), Тошкент, 1957, 461-бет.

¹⁴⁰ Қаранг: А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили дарслиги, биринчи қисм, Фонетика, морфология, Тошкент, 1968, 107-бет.

да оладиган ҳосилининг ғамини шу куздан кўради (М. Исмоилий).

Ҳатто *-ган* аффикси орқали ясалувчи ўтган замон сифатдоши билдирган ҳаракат келгусига оид бўлиши мумкин. Унинг ўтган замон деб қаралиши тусланишли формадаги феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтига нисбатан бўлади: *Хотиржам бўлинг, келган одамларни тезда ҳузурингизга юбораман.*

Демак, сифатдошлардаги замон нисбий бўлади. У ёки бу сифатдош формасини ўтган замон, ҳозирги замон ёки келаси замон деб аташда ана шу нисбатан олинadиган вақт назарда тутилади.

Ҳозирги ўзбек тилида сифатдош ясовчилар ичида энг актив *-ган* аффиксидир. Бу аффикс мавжуд адабиётларда ўтган замон сифатдоши ясовчиси сифатида қаралади. Лекин *-ган* аффиксини фақат ўтган замон сифатдоши ясовчи формант сифатида қараш мумкин эмас. *-ган* аффикси ёрдамида сифатдошнинг қайси замон формаси ясалиши, асосан, унинг феълнинг қандай формасига қўшилишига боғлиқ.

-ган аффикси феълнинг замон кўрсаткичи бўлмаган формасига қўшилганда қуйидаги маъно ва вазифаларга эга бўлади:

1. Феълнинг ўтган замон маъносини билдирувчи атрибутив формасини ясайди: *У миясига келган бу ўйдан қўрқиб кетди (Саид Аҳмад).* *Аъзамнинг кўз олдига кинода кўрган, ўқиган китобларидаги қўлга тушган жосусларнинг тақдири келди (Шухрат)*¹⁴¹.

2. Предметнинг статик ҳолатини билдиради: *Сочида битта-икки-та оқ оралаган хотин чиқиб зийкни очди (А. Қаҳҳор).* *Дўконхонанинг кўчага қараган, ойна ўрнида шалдироқ қоғоз ёпиштирилган кичкина деразаси хира ялтираб кўринади (Ойбек).*

-ган аффикси билан ясалган сифатдош статик ҳолатни билдирганда, ҳаракатнинг ўтган замонга оидлиги ифодаланмайди, балки предметнинг ҳозирги ҳолати асосий ўринда бўлади. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда баъзан сифатдошнинг бу формаси ўрнида, ҳолатнинг ҳозирги замонга оидлигини билдирувчи бошқа формасини қўллаш мумкин бўлади: *Лаъли ўзини бурчакдаги тош ойнага солиб, ...юрасига сиғмаган қувончини ашулага солиб айтаётибди (Ҳ. Ғулом).* *Бунинг устига мамлакатнинг ҳар еридан сен танимаган одамлардан ҳар хил хатлар, ғалати-ғалати совға келиб туради (А. Қаҳҳор).* Бу икки мисолдаги *сиғмаган* ва *танимаган* формаси ўрнида *сиғмаётган*, *танимаётган* формасини қўллаш мумкин.

¹⁴¹ Тўрт ҳолат феъли — *ёт, тур, юр, ўтир* феъллари — *-ган* аффикси билан қўлланганда ҳозирги замон маъноси ҳам ифодаланаверади: *Олдида ётган керакли асбобларни тез топа олмас, кўвани қидирган қўли ширач косага ботар, ... (Ойбек).* *Фаҳриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб... жавоб берди (А. Қаҳҳор).* *Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди (А. Қаҳҳор).* *Қўрбошининг ўнг ёнида ўзини табиб тутиб ўтирган табиб ҳам салмоқлаб, дон-дона қилиб гапириб, ... (А. Қаҳҳор).*

Бу формадаги сифатдошнинг атрибутив вазифада отга оид эгалик кўрсаткичлари билан қўлланиш ҳоллари учрайди: *Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек бу кун сизларга яхшилигингизни ўттиз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди (А. Қодирий). Шу топдаёқ Жобир буйруқни бажаришга киришган ва натижада эрта билан ҳалиги кўрганимиз воқеа рўй берган эди (Ҳ. Шамс).*

Мисолдаги сифатдошга қўшилган эгалик аффиксини у боғланиб келган отга қўшса ҳам бўлади: *Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек — яхши деб йўлида жон берган Азизбегинг. Ҳалиги кўрганимиз воқеа — ҳалиги кўрган воқеамиз.* Шунга кўра, сифатдошга қўшилган эгалик қўшимчаси аслида у бирикиб келган отга оид қўшимчадек кўринади. Лекин бундай эмас. Шу сабабли юқоридаги каби ҳолларда сифатдошга қўшилган эгалик аффиксини у бирикиб келган отга қўшиш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди: *Иван оға, кўндан бери орзу қилганим большевиклар партиясига аъзо бўлиб кирдим (Ж. Шарипов). Ҳеч ўйламаганим, кутмаганим ҳар бир нарсани гапирдилар (С. Айний).*

Демак, келтирилган мисоллардаги эгалик аффикслари ҳаракатнинг кимга оидлигини кўрсатади. Агар эгалик аффикси қўлланмаса, ҳаракатнинг кимга оидлиги ва умумий фикр аниқ бўлмай қолиши мумкин: *Акам ҳам айтганим Саидаброр юзбошининг хизматкори эди (А. Қаҳҳор).* Мисолдаги айтганим сўзи эгаликсиз (айтган тарзида) қўлланса, айтган одам акасими ёки хизматкор бўлган одам акасими эканлиги аниқ бўлмай қолади. Бироқ атрибутив вазифадаги сифатдошни эгалик қўшимчаси билан қўллаш орқали ҳаракатнинг кимга оидлигини ифодалаш ҳозирги ўзбек тили учун характерли эмас. Бу маъно сифатдош боғланиб келган отдаги эгалик қўшимчаси ёки бошқа сўз, контекст ёрдамида ифодаланади: Масалан, *ўқиганим китоб эмас, балки ўқиган китобим ёки мен ўқиган китоб* дейиш нормал ҳолат ҳисобланади.

3. Сифатдошнинг бу тури шахс-сон қўшимчаларини олиб предикатив вазифада қўлланади. Бунда у аниқлик майлининг ўтган замон формаси ҳисобланади, *-ган* аффикси эса замон кўрсаткичи сифатида қаралади: *келганман, келгансан, келган; келганмиз, келгансиз, келган(лар)||келишган* («Ўтган замон формалари» баҳсига қаранг).

Феълнинг ҳозирги замон кўрсаткичи бўлган формасига (асосига) *-ган* аффиксининг қўшилишидан ҳозирги замон сифатдоши ҳосил бўлади: *ёзаётган, ишлаётган, сўзлаётган* каби. Ўзбек тили грамматикасига оид адабиётларда *ёзаётган, ишлаётган* каби формада сифатдош ясовчи аффикси *-ган* эмас, балки *-ётган* эканлиги айтилади, яъни ҳозирги замон сифатдоши *-а, -й* аффиксли равишдошга *-ётган* аффиксини қўшиш орқали ясалади, деб кўрсатилади¹⁴².

¹⁴² Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили (коллектив), Тошкент, 1957, 461-бет; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 138—139-бетлар; Проф. В. В. Решетов. Кўрсатилган асар, 183-бет ва б.

Биринчидан, равишдош ҳам, сифатдош ҳам феълнинг маълум бир вазифа учун махсуслашган формалари бўлиб, ҳеч вақт равишдошга бирор аффикс қўшиш орқали сифатдош ёки сифатдошга бирор аффикс қўшиш орқали равишдош ясалмайди. Гарчи ундош билан битган феълларда «-ётган»дан олдин *a* унлиси қўллансада, лекин бу унли равишдош кўрсаткичи эмас, балки ёзувда қўлланиши қонунлаштирилган, орттирилган унлидир (Бу ҳақда «Ҳозирги замон формалари» баҳсига қаранг). Оғзакни нутқда, тўғрироғи шеваларда, бу унли қўлланмайди: *ёзвоткан* (Тошкент шева-си), *ёзьяпкан* (Фарғона тип шевалари) ва б.

Иккинчидан, *ёзаётган*, *ишлаётган* формасида сифатдош ясовчи аффикс *-ётган* эмас, балки *-ган*. Бундаги «ёт» ҳозирги замон кўрсаткичидир, яъни *-ёт* ва *-ган* мустақил аффикслардир. Шеваларда қўлланувчи *ёзвоткан*, *ёзьяпкан*, *ёзуткан* каби формалардаги «воткан» «япкан», «уткан»ларни бир аффикс эмаслигига шубҳа бўлмаса керак. Булардаги *-вот*, *-яп*, *-ут* ҳозирги замон кўрсаткичлари бўлиб, сифатдош ясовчи аффикс *-кан* (*-ган*)нинг ўзидир.

Демак, *ёзаётган*, *ишлаётган* кабиларда *-ган* аффикси фақат феълнинг атрибутив формасини яшаш вазифасини бажаради. Унинг замон маъносига даҳли йўқ. Бу маъно *-ёт* форманти орқали ифодаланади.

Ҳозирги замон сифатдоши, асосан, атрибутив вазифада қўлланади: *ишлаётган одам*, *эсаётган шамол* каби. Бу формани шахсон билан туслаш орқали (*ёзаётганман* каби) ҳозирги замон феъли ҳосил қилинмайди. Фақат қуйидаги ҳоллардагина ҳозирги замон сифатдоши ҳозирги замон феълнинг ясалиши учун хизмат қилади: 1) *йўқ* ёрдамчиси билан ҳозирги замон феълнинг инкор формаси ясалишида қатнашади: *ишлаётгани йўқ*, *келаётгани йўқ*; 2) ҳозирги замон феълнинг эшитилганлик формасида *эмиш* тўлиқсиз феъли билан бирга қўлланади: *ишлаётган эмиш*, *келаётган эмиш*; 3) ҳозирги замон гумон маъносини ифодалашда *-дир* аффикси билан қўлланади: *ишлаётгандир*, *келаётгандир*.

Ҳозирги замон сифатдошининг сифатга кўчиш ҳодисаси учрамайди. Бунинг сабаби шуки, мазкур формада доимий ҳаракат ёки турғун ҳолат ифодаланмайди, балки ҳамма вақт аниқ бир вақт (момент)даги ҳаракат ифодаланади. Демак, бу формада ҳаракатга хос хусусият ҳамма вақт сақланади.

Сифатдошнинг *ишлайдиган*, *келадиган* типдаги формаси ўзбек тилига оид кўпчилик адабиётларда *-а*, *-й* аффиксли равишдошга *-диган* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи келаси замон сифатдоши деб таърифланади¹⁴³. Баъзи ишларда эса ҳозирги замон сифатдоши деб кўрсатилади¹⁴⁴.

Аввало шуни айтиш керакки, бу ўринда ҳам сифатдошнинг равишдошдан ясалиши ҳақида гапириш мумкин эмас. Бундан таш-

¹⁴³ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 139-бет.

¹⁴⁴ Қаранг: А. Боровков, З. Маъруфов, Й. Абдуллаев, Т. Шермухамедов. Кўрсатилган асар, 107-бет.

қари, келадиган, ишлайдиган типдаги сифатдошларни фақат келаси замон сифатдош формаси ёки фақат ҳозирги замон сифатдош формаси деб қараш мумкин эмас. Бу форма, контекстга кўра, ҳозирги замон (одатдаги ҳаракат) ёки келаси замон маъносини ифодалай олади. Шу сабабли у ҳозирги-келаси замон сифатдоши ҳисобланади: *Феруза «Меҳнат — роҳат» колхозига борадиган йўлни ўшалардан сўрамоқчи бўлиб, ... (Ҳ. Фулом). Учрашадиган одамнингнинг номи нима? (Шухрат). Сен билан биз ҳамма нарсага тушунадиган одамлармиз (Б. Кербобоев).*

Юқоридаги *борадиган, учрашадиган, тушунадиган* каби формада ҳам сифатдош ясовчи аффикси *-диган* эмас, балки «-ган»нинг ўзи. Буни осонроқ кўриш учун шу типдаги сифатдошнинг тарихига мурожаат қилайлик.

Маълумки, *келадиган, ишлайдиган* формаси *ишлайдурган (ишлайдирган), келадурган (келадирган)* формасидан келиб чиққан: *келади(р)ган > келадиган, ишлайди(р)ган > ишлайдиган*. Сифатдошнинг *келадурган, ишлайдурган (келадирган, ишлайдирган)* формасида замон маъноси *-ган* аффиксига хос эмас. Ҳозирги ёки келаси замон маъноси унинг *келадир, ишлайдир* қисми орқали ифодаланади, яъни *ишлайдир, келадир* формаси ҳозирги-келаси замон феълининг асоси бўлган. Бу асосга қўшилган *-ган* аффикси замон маъносига таъсир этмайди, балки ҳозирги-келаси замон феълининг атрибутив формасини ҳосил қилади. Бу форма таркибидан «р» товушининг тушиши натижасида юзага келган *келадиган, ишлайдиган* формасида ҳам замон маъноси унинг *келади, ишлайди* қисмига хос бўлиб, *-ган* аффикси сифатдош формасини (атрибутив форма) ясовчи ҳисобланади. *Ишлайди, келади* типдаги форма ҳозирги-келаси замон формасидир. Унга *-ган* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи *келадиган, ишлайдиган* типдаги сифатдош ҳам ҳозирги-келаси замон сифатдоши ҳисобланади.

Ҳозирги-келаси замон сифатдоши шахс-сон қўшимчаларини қабул қила олади: *келадиганман, келадигансан, келадиган; келадиганмиз, келадингансиз, келадиган(лар)* каби. Шу нарса таъсирида бўлса керак, кўпгина адабиётларда ҳозирги-келаси замон сифатдоши тусланишли формалар қаторида ҳам берилади ва унинг маъноси, вазифаси ҳақида бир-биридан фарқли фикрлар айтилади. Жумладан, мазкур сифатдошнинг шахс-сон қўшимчаси билан тусланган ҳолати «келаси замон давом феъли»¹⁴⁵, «келаси замон мақсад феъли»¹⁴⁶, «келаси замон лозим феъли»¹⁴⁷, деб қараб келинмоқда.

Юқорида кўрдикки, *келади, ишлайди* типдаги феъл формасининг ўзи келаси замон маъносини ифодалайди. Унга *-ган* аффиксини қўшиш билан атрибутив форма ясалади. Ўзи келаси замон ифодалайдиган асосга *-ган* аффиксини қўшиш орқали ҳосил қилинган атрибутив формани шахс-сон билан туслаш орқали яна кел-

¹⁴⁵ А. Ғ. Ғуломов. Феъл, 35-бет.

¹⁴⁶ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 148-бет.

¹⁴⁷ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Кўрсатилган асар, 77-бет.

ласи замон формаси ҳосил қилиш учун тилда ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди. Сифатдошнинг бу тури кесим позициясида бўлганда ҳам келаси замон давом маъносини ифодаловчи тусланишли форма бўла олмайди.

Энди *келадиганман, ишлайдиганман* типигаги формани «келаси замон мақсад феъли», «келаси замон лозим феъли» деб аташ мумкин ёки мумкин эмаслиги масаласига келганда, қуйидагиларни айтишга тўғри келади.

Ҳозирги-келаси замон сифатдоши кесим вазифасида келганда мақсад ёки лозимлик маъноси ифодаланиши мумкин: *Серафима Федоровна қўйиб берса, Лариса унинг нормасини ҳам ўз з и м а с и г а о л а д и г а н (О. Ёқубов). Эртага Ботиралнинг онасига жамоатдан егулик олиб борадиганман (Ҳ. Ғулом).*

Бу ўринда икки нарсани айтиб ўтишга тўғри келади. Биринчидан, ҳозирги-келаси замон сифатдоши мақсад ёки лозимлик маъносини ифодалагани билан у келаси замон феъли бўла олмайди. Чунки мақсад, лозимлик маънолари ижро майлига хос маънолар эмас. Феъл замонлари ҳақида эса фақат ижро майли доирасидагина гапириш мумкин. Иккинчидан, ҳозирги-келаси замон сифатдоши кесим вазифасида келганда мақсад ёки лозимлик маъносини аниқ ифодалайдиган бўлса, уни «мақсад майли» ёки «лозим майли» деб қараш мумкин бўлар эди. Ҳақиқатда эса, ҳозирги-келаси замон сифатдошининг ўзи бу маъноларни аниқ ифодаламайди. Мақсад ёки лозимлик маъноларининг ифодаланишида контекст ва бошқа факторларнинг ҳам таъсири бўлади. Масалан, юқорида келтирилган мисолдаги *зиммасига оладиган, олиб борадиганман* формалари контекстан ташқари олинганда, «зиммасига олмоқчи», «олиб боришим керак» («олиб боришим лозим») деган маънони аниқ ифодаламайди. Демак, ҳозирги-келаси замон сифатдош формаси бу маъноларни тўла касб этган эмас.

Бундан ташқари, ҳозирги-келаси замон сифатдоши кесим вазифасида келганда, мақсад ёки лозимлик маънолари ифодаланмаслиги мумкин: *Ер-сувларимизни олиб коммуна қилишди. Қарасам ўзимни ҳам қ ў й м а й д и г а н (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов). Қараса, халқ жонини жабборга бериб ишга чанг солянти, унинг ёрдамисиз ҳам сув чиқариб бўладиган (М. Исмоилий).*

Демак, ҳозирги-келаси замон сифатдоши мақсад ёки лозимлик маъносини система тарзида ифодалайдиган махсус формага айланган эмас. Ҳозирги-келаси замон феълининг асосига *-ган* аффиксининг қўшилишидан атрибутив форма (ҳозирги-келаси замон феълнинг атрибутив формаси) ҳосил бўлади. Бу форма кесим вазифасида қўлланганда ҳам феълнинг қандайдир бир турига оид форма бўла олмайди, яъни тусланишли форма ҳисобланмайди.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, ҳозирги ўзбек тилида сифатдошнинг ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон формаларини ясовчи махсус (алоҳида-алоҳида) формантлар йўқ. *Ишлаган, ишлаётган, ишлайдиган* каби формада ясалган сифатдошларнинг ҳаммасида ҳам сифатдош ясовчи аффикси «-ган»нинг ўзидир. Буларда *-ган* аффиксининг замон маъносига даҳли йўқ. У ҳозирги

замон феъли асосига қўшилса, ҳозирги замон сифатдоши, ҳозирги-келаси замон феъли асосига қўшилса, ҳозирги-келаси замон сифатдоши ясалади. Феълнинг замон кўрсаткичи бўлмаган асосига қўшилганда, кўп ҳолларда ўтган замон ифодаланади, лекин ҳам-ма вақт эмас (Буни юқорида кўрдик). Шу жиҳатдан проф. Н. А. Баскаковнинг *-ган* аффикси тарихан маълум (муқим) бир замон тушунчасига эга бўлмаган¹⁴⁸, деган фикрини ўзбек тили фактлари ҳам қувватлайди. Туркий тилларга оид ишлардан маълум бўлишича, баъзи туркий тилларда сифатдошнинг *-ган* аффикси билан ясалувчи (*келган, ишлаган* каби) формаси ўтган замонга нисбатан ҳозирги замон маъносига кўп қўлланади¹⁴⁹.

Демак, ўзбек тилида ҳозирги замон ва ҳозирги-келаси замон сифатдошининг *келаётган, келадиган* каби махсус формаси борлигидан *келган, ишлаган* типигаги форма ўтган замон сифатдоши формасига айланган.

Сифатдош ясовчи аффикслардан бири *-(а)р* аффиксидир. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи сифатдош формаси ўзбек тилига оид ишларда келаси замон сифатдоши деб таърифланади. Тил фактлари эса ҳақиқий ҳолатнинг бошқачароқ эканлигини кўрсатади.

Тарихан *-(а)р* аффикси ёрдамида ясалувчи форма жуда кўп вазифада қўлланган. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги *келади, ишлайди* ва *келадиган, ишлайдиган* формаларига хос маъноларни ифодалаш учун ҳам *-(а)р* аффикси билан ясалувчи форма қўлланган. Тил тараққиётининг кейинги босқичларида *ишлайди, келади* ва *ишлайдиган, келадиган* формаларининг юзага келиши, шубҳасиз, *-(а)р* аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг маъно ва вазифасида қандайдир ўзгариш юз беришини тақозо этар эди. Ҳақиқатда ҳам шундай бўлди. Ўзбек тилида *келади, ишлайди; келадиган, ишлайдиган* типигаги форманинг пайдо бўлиши *-(а)р* аффикси ёрдамида ясалувчи (*келар, ишлар* каби) форманинг қўлланиш доирасини анча чегаралаб қўйди. Ҳозирги-келаси замон феълига хос бўлган маъно ва вазифада *келади, ишлайди* типигаги тусланишли форма (предикатив форма) ва *келадиган, ишлайдиган* типигаги атрибутив форма кенг қўлланади. Буларга хос бўлган маънода *келар, ишлар* формасининг қўлланиши жуда кам учрайди. Масалан, *эртага келадиган* одам бирикмасидаги *келадиган* формаси ўрнида *келар* формаси қўлланмайди. Умуман, *-(а)р* аффикси ёрдамида сифатдош ясалиши жуда пассив ҳодиса. Бу аффикс билан қўлланувчи айрим сўзлар феълдан кўра сифатларга жуда яқин туради: *оқар сув, сўнмас ҳаёт* каби. Ҳозирги-келаси замон феълнинг *келади, ишлайди* ва *келадиган, ишлайдиган* типигаги формаси келиб чиққач, *-(а)р* аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳозирги-келаси замон гумон феъли формасига айланган¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, стр. 438.

¹⁴⁹ А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, стр. 252.

¹⁵⁰ Бу ҳақда авторнинг «Ўзбек тилида ҳозирги замон феъли» номли кандидатлик диссертациясида (Тошкент, 1959) муфассал гапирилган.

Феълларга *-вчи* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи форма ҳам сифатдош ҳисобланади. Бу аффикс охири *а* билан битган сўзларга қўшилганда, *а* «о»га айланади, *и* унлиси билан битган феълларда эса *и* «у»га айланади. Шунингдек, ундош билан битган феълларга қўшилганда бир «у» орттирилади: *ишла — ишловчи, ўқи — ўқувчи, бор — борувчи* каби: *Ахир, боғдаги манови кўзни қувнатувчи, юракни тўлқинлатувчи... яшиллик билан касалхона палаталаридаги доим бир хил зерикарли ҳаётни таққослаб бўлар эканми! (С. Анорбоев). Элмурод бу ерга келувчи меҳмонларнинг ҳаммасини таниб олди (П. Турсун).* Баъзан *-вчи* аффикси билан ясалувчи форма ўрнида *-гувчи* аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг қўлланиши учрайди. Лекин у эскирган форма ҳисобланади. Умуман, *-вчи* аффикси ёрдамида ясаладиган форма ҳозирги ўзбек тилида кам қўлланади. Бу форма ифодалайдиган маънода ҳозирги-келаси замон сифатдоши қўлланаверади.

Юқоридагилардан ташқари феълнинг *-рлик, -ғлик, -гулик* аффикслари ёрдамида ясалувчи атрибутив формаси ҳам қўлланади. *-ғлик* аффикси ёрдамида ясалувчи форма предметнинг статик ҳолатини билдиради: *Хўжабеков жувоннинг қистови билан я с а т и ғ л и к хонтахтани айланиб ўтиб тўрға чиқди (С. Анорбоев). Қирқинчи лампалар ё қ и ғ л и к қизил чойхона колхозчилар билан тўлган эди (С. Айний).* Лекин бу аффикс жуда кам феъллар доирасида қўлланади. Масалан, *чопмоқ, ухламоқ, айтмоқ* каби феъллар бу формада қўлланмайди. Шунингдек, *-рлик* ва *-гулик* аффикслари билан ясалувчи форма ҳам жуда кам феъллар доирасида учрайди: *Охирда Солих маҳдум таҳсилни тарк этишга, қорин тўйди р а р л и к бир касб излашга мажбур бўлди (А. Қодирий).* Бири етимлигини билдирмай сағир бошини силаган, бири унинг умри охирига ет г у л и к ситам қолдирган (Саид Аҳмад).

Феълнинг *-ғлик, -рлик, -гулик* аффикслари ёрдамида ясалувчи формалари жуда кам феъллар доирасида қўлланишидан ташқари, инкор ва замон формаларига ҳам эга эмас. Ана шу хусусиятларига кўра буларни ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан тўла маънода сифатдошлар қаторига киритиб бўлмайди.

Хуллас, ҳозирги ўзбек тилида сифатдош ясовчи актив аффикс сифатида фақат *-ган* аффиксини кўрсатиш мумкин.

Сифатдошларнинг асосий синтактик вазифаси аниқловчи бўлиб келишдир. Улар отлашганда эса отларга хос синтактик вазифаларда кела олади. Шахс-сон билан тусланиб, майл, замон маъноларини ҳам ифодалаган ҳолларда кесим вазифасида келади. Бунда тусланишли форма бўлади.

Равишдош

Ҳаракат белгисини билдирадиган, уни бирор томондан ҳаракатлайдиган феъл формаси равишдош деб аталади. Равишдошлар фақат тусланишли феъллар билдирган ҳаракатнинг эмас, балки сифатдош, ҳаракат номи, ҳатто, равишдош формасидаги феъл

билдирган ҳаракатнинг ҳам белгисини кўрсатаверади: *кулиб гапирди, кулиб гапирадиган, кулиб гапириш, кулиб гапириб* каби. Бунинг сабаби шуки, ҳаракат билдириши жиҳатдан функционал формалар ҳам тусланишли формалардан фарқланмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида равишдошнинг бир неча формаси бўлиб, улар қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалади.

-(и)б аффикси: с ў р а б, э с л а б, қ у в о н и б. Бу форма бажарадиган вазифасининг хилма-хиллиги билан бошқа равишдош формаларидан алоҳида ажралиб туради. Унинг асосий вазифалари қуйидагилар:

1. Ҳаракат белгисини билдириб ҳол вазифасида келади: *Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Дилдор кириб келди (Саид Аҳмад). У оқопдан ирғиб юқорига чиқди-да, қоронғида ғойиб бўлди (А. Убайдуллаев).* -(и)б аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг равишдош деб аталиши, асосан, унинг ана шу хусусиятига кўрадир. Бу вазифада у, худди равишлар каби, -роқ, -гина аффикслари билан ҳам қўллана олади: *Бор, ўқариқлардан хабардор бўлиб тур. Сувни жилдиратиброқ қўй (Ш. Саъдулла). Қудрат унга хатни ўқийди, сўнг тортинибгина сўради... (Ҳ. Назир).*

-(и)б аффикси билан ясалувчи равишдош бу вазифада қўлланилганда, у билдирган ҳаракат бошқа феъл билдирган ҳаракатни бирор жиҳатдан характерлайдиган ҳаракат бўлади. Демак, равишдош билан у боғланиб келган феъл бир бутун бирикмани (сўз бирикмасини) ташкил этади. Шунга кўра, бундай ҳолларда равишдошдан сўнг (агар уюшиқ ҳолат бўлмаса) вергул ёки бирор ажратувчи белги қўйиш тўғри бўлмайди. Бундай белги қўлланса, нотўғрилиги сезилади: *Бой бувам эрибдилар-да! — бир йигит чойхоначига эшиттириб, пичинг отди (Ҳ. Фулом).*

Ҳаракат белгисини билдирувчи равишдош кетма-кет қўлланиши мумкин (уюшиқ ҳолат назарда тутилмаяпти). Бунда биринчи равишдош кейинги равишдош билдирган ҳаракатнинг белгисини, иккала равишдош бирликда эса бошқа формадаги феълга оид ҳаракатнинг белгисини билдиради: *Тобига келган чойдишдек шарақлаб кулиб Палмонтоз кириб келди (А. Мухтор).*

Кўчирма гапларда бу вазифадаги равишдошнинг қўлланиш ўрни икки хил бўлиши мумкин: а) кўчирма гап автор гапининг ўртасида келса, равишдош кўчирма гапдан олдин, «деди» сўзи кўчирма гапдан сўнг қўлланади; б) автор гапи кўчирма гапдан кейин бўлса, равишдош ҳам «деди» сўзидан сўнг, ҳатто, гап охирида қўлланади: *Тўтиқиз китобчани ола туриб: Мен ўқишни билмайману, — деди (М. Исмоилий). Раҳимнинг шу аҳволга тушишига ўзимиз ҳам оз-оз сабабчимиз, — деди Марҳамат Аҳмаддан ўп-калаб (Ҳ. Назир).*

2. Етакчи феъл билан кўмакчи феълни боғлашга хизмат қилади: *сўраб кўр, ташлаб юбор, ишлаб тур.*

3. Боғловчилик вазифасини ўтайди ва шу билан бирга феълнинг қандайдир бир формаси ўрнида қўлланади. Бунда қуйидаги бир мисолдаёқ очиқ кўриш мумкин: *Кекса мастер Кузнецов ўз шогирдларидан фахрланиб, у ҳам яхши тилаклар билан бир-*

икки сўз айтди-да, Омоновга ўрин берди (Ибохон). Мисолдаги фахрланиб формаси ўрнида фахрланди-да формасини ва айтди-да формаси ўрнида айтиб формасини қўллаш мумкин. Демак, фахрланиб формасидаги -(и)б равишдош ясовчи -ди аффикси билан -да боғловчисига хос вазифада қўлланыпти. Қуйидаги мисолларда ҳам тусланишли феъл ва боғловчи восита ўрнида равишдош формасини, равишдош формаси ўрнида эса тусланишли форма билан боғловчини қўллаш мумкин: Иигит қора қушларни кўрди-ю, бирдан сергакланди. Ўрнидан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради (П. Қодиров). Гулсум опа ҳамма гапни бир қоғозга ёзиб олди-да, Чавондознинг олдида кетди (О. Еқубов). Марҳамат сумкасини очиб, ундан қизил галстукни олди-да: Манал—деб уни ҳилпиратган эди, ... (Ҳ. Назир). У стол ёнидаги табуреткани каравот олдида суриб, қўлидаги овқатни унга қўйди (С. Зуннунова).

Боғловчи вазифасини бажариш ва бирор форманинг ўрнида қўлланиш фақат кесими -ди аффикси билан ясалган ўтган замон формасидан бўлган феъллар доирасидагина учрамайди: У нима эканки, сени кулдира экан-у, мени йиғлатар экан? (А. Қаҳҳор). Ҳанифа ўрнини аллақачон йиғиштириб, хонтахта атрофига кўрпачалар тўшабди (Ҳ. Фулом). Ҳали қуёш чиққани йўқ. Лекин тонг ёришиб, кўк юзи тип-тиниқ, кўк шиша тусига кирган (Ибохон). Биринчи мисолдаги кулдира экан-у формаси ўрнида кулдириб формасини, кейинги гаплардаги йиғиштириб, ёришиб формалари ўрнида йиғиштирибди, ёришган формалари билан ва боғловчисини қўллаш мумкин.

Умуман, -(и)б аффикси билан ясалувчи равишдошнинг боғловчи вазифасини бажариши ва бирор форма ўрнида қўлланиши фақат тусланишли феъл ва кесим доираси билангина чегараланмайди. Бу вазифада у феълнинг функционал формалари ва гапнинг иккинчи даражали уюшиқ бўлаклари доирасида ҳам қўлланади: Ҳозир ҳамма ёқ сап-сариқ бўлганидан чўл қаердан бошланиб, қаерга туташшини билиб бўлмасди (Саид Аҳмад). Қосимжон ака ва интернатдаги ўртоқларимнинг ёрдами билан ҳадемай бемалол ўқиб, ёзадиган ҳам бўлдим (Ғайратий). Бу мисоллардаги бошланиб, ўқиб формаларини «бошланишини ва», «ўқийдиган ва» билан алмаштириш мумкин. Ўзаро боғланиш махсус интонация ёрдамида бўлганида, -(и)б аффикси билан ясалувчи равишдош формасини тегишли бирор форма билан алмаштириб, ва боғловчисини қўлламаслик ҳам мумкин: Қорининг озғин жуссаси баттар ориқлаб, қора соқол чўзинчоқ юзи янада чўзилиб, қоп-қора чуқур тушган кўзлари илгаригидан ҳам чуқур тушиб, супра қулоқлари бешбаттар қаққайиб қолгандай кўринди (С. Анорбоев). Зухра эшикка чиққанда эрталабдан бери ёғётган қор тўхтаган, унинг ўрнига бир оз шабада қўзғалган эди (Ибохон). У кишлоққа етганда қуёш ботиб, кечанинг сукунатли қора тўрлари дала устини қоплаган эди (Ҳ. Шамс). Бу мисоллардаги ориқлаб, тушиб, чўзилиб формалари ўрнида ариқлагандай, тушгандай, чўзилгандай формаларини тўхтаган, ботиб формаси ўрнида тўхтаб, ботган формасини қўллаш мумкин.

Юқоридаги каби ҳолларда бўлишсизлик аффикси фақат бир ўринда қўлланиб равишдош бўлишли формада қўлланиши мумкин. Лекин инкор маъноси равишдош билдирган ҳаракатга ҳам тегишли бўлиши мумкин: *Сизнинг қашқангизга ўхшаган Россиядан келтирилган сигирлар илгари бу касал билан оғриб, танаси пишмагани учун қийналиб қолди* (С. Анорбоев). Октябрь ойида ноль иккидан топиширишни қулоқ эшитиб, кўз кўрмаган (И. Раҳим).

Баъзи ҳолларда *-(и)б* аффикси билан ясалган равишдошнинг боғловчилик вазифаси аниқ сезилиб турмайди: *Подшо ҳам аҳмоқ эмас, сизга бир қоп тилла бериб* («Латифалар»). *Қурол бўлиб бирлик бўлмаса, ичингдан ола чиқаверса, ...* (Н. Сафаров). *Госпиталда кўп ётиб оёқларинг уюшиб қолибди* (А. Убайдуллаев). *Яхши қилдинг бу тентакни ушлаб, ...* (А. Мухтор). Биринчи гапдаги бериб равишдоши бошқа форма билан алмаштирилса, гап таркибида боғловчи қўллашга тўғри келиб қолади. Чунончи: *Подшо ҳам аҳмоқ эмаски, сизга бир қоп тилла берса. Подшо аҳмоқмидики, сизга бир қоп тилла беради* ва ҳ. Демак, келтирилган мисолда равишдош формасининг боғловчилик вазифаси бор. Кейинги мисолларда ҳам худди шундай.

4. Равишдошнинг бу тури шахс-сон билан тусланади ва тусланишли феъл, яъни ўтган замон феъли ҳосил бўлади: *келибман, келибсан, келибди* каби.

Юқоридагилардан маълум бўлдики, *-(и)б* аффикси билан ясалувчи равишдош формаси (шахс-сон билан тусланмаган) деярли барча ҳолларда боғлаш вазифасини бажаради. Ҳатто, бу форма ҳаракатнинг белгисини билдириб ҳол вазифасида келганда ҳам икки феълнинг ўзаро боғланиши шу форма орқали бўлади. Шунга кўра, айрим мутахассисларнинг *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошни «бириктирувчи («боғловчи») равишдош» — соединительное дееспричастие» деб аташлари¹⁵¹ мазкур форманинг моҳиятига маълум даражада мос келади. Бироқ баъзи авторлар бундай қарашга қарши чиқадилар¹⁵². Биз ҳам *-(и)б* аффикси билан ясалувчи равишдошни «бириктирувчи равишдош» ёки «боғловчи равишдош» деб аташ тарафдори эмасмиз. Умуман, бу типдаги равишдошни бирор ном билан аташнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Лекин боғлаш вазифасида қўлланиш унинг бошқа равишдош турларидан фарқланадиган асосий хусусияти. Унинг бошқа типдаги равишдошларга нисбатан жуда кенг қўлланиши ҳам худди шу хусусияти таъсирида келиб чиқади.

-(и)б аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошнинг қандай вазифада қўлланишига қараб гапнинг қандай бўлаги вазифасида келиши ҳам ҳар хил. Ҳаракатнинг белгисини билдирганда ҳол вазифасида келади, боғловчилик вазифасида қўлланганда эса эргаш гапнинг, равишдош оборотларнинг кесими, уюшиқ кесим ёки гап-

¹⁵¹ Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка, Фонетика и морфология, М., 1961, стр. 318.

¹⁵² Ю. Д. Джанмавов. Дееспричастия в кумыкском литературном языке, М., 1967, стр. 63—66.

нинг иккинчи даражали бўлаклари бўлиб келади (Юқоридаги мисолларга қаранг).

Бу равишдошнинг бўлишсиз формаси *-май*, *-масдан* формантлари орқали ясалади: *ўқиб — ўқимай, ўқимасдан; кўриб — кўрмай, кўрмасдан; Хотиржам бўлинг, Норқўзи ака,— деди Асалхон сув сатҳида қалқиб келаётган жийда шохидан кўзини олмай (Ҳ. Ғулом). Менга ҳам ичидагини очик равшан гапирмасдан четлаб юрибди (Ҳ. Назир). Фақат тусланишли формадагина -(и)б кўрсаткичининг ўзи сақланади: келмабсан, келмабди.*

Шеъриятда *-май* формантининг *-майин* тарзида қўлланиши ҳам учрайди:

*Қанотини қуш қ о қ м а й и н
Уйғонар эл полвонлари
(Миртемир).*

Кўпчилик ишларда *-(и)б* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг мустақил қўлланувчи бўлишсиз формаси йўқ, унинг бўлишсизи ўрнида, *-а*, *-й* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз қўлланади деб кўрсатилади, яъни *кулмай, сўрамай* кабилар *-а*, *-й* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз формаси деб қаралади¹⁵³. Лекин ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан қараганда бошқачароқ мулоҳаза айтишга тўғри келади. *Кулмай гапирди, сўрамай кирди* каби бирикувлардаги *кулмай, сўрамай* формаси *-а*, *-й* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг эмас, балки *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз формаси ҳисобланади: *кулиб гапирди — кулмай гапирди, сўраб кирди — сўрамай кирди*. Лекин *кула кирди, сўрай кирди* дейилмайди. *-а*, *-й* аффикслари ёрдамида ясалувчи равишдош бўлишли формада ҳам, бўлишсиз формада ҳам якка сўз ҳолида қўлланиш хусусиятини деярли йўқотган (бу ҳақда кейинроқ гапирамиз). Аслида қайси турдаги равишдошнинг бўлишсиз формаси бўлганидан қатъи назар *кулмай, кулмасдан* типдаги формани ҳозирги ўзбек тилида *-(и)б* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз формаси деб қараш мумкин.

-а, *-й* аффикси. Равишдошнинг бу тури ундош билан битган феълларга *-а*, унли билан битган феълларга *-й* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Бу турдаги равишдош қуйидаги маъно ва вазифаларда қўлланади:

1. Ҳаракатнинг белгисини билдиради. Бу вазифада унинг якка сўз ҳолида (*кула, ушлай* каби) қўлланиши жуда кам учрайдиган ҳодиса. Якка сўз ҳолида қўлланганда, субъектнинг шу форма билдирган ҳаракатни бажарган оннинг ўзида (тезлик билан) бошқа бирор ҳаракатни бажаришга ўтиши ифодаланади: *Жўхори туяётган хотини унинг қўлидаги туғунчани кўриб, келисонни келининг устига қўй чопди (А. Қаҳҳор)*. Лекин бир ҳаракатни бажарган

¹⁵³ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 241; В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961, стр. 188; Ҳозирги ўзбек адабий тили (коллектив), I, Тошкент, 1966, 331-бет ва б.

оннинг ўзида бошқа ҳаракатга ўтиш ҳодисаси ҳар қандай ҳаракат доирасида ҳам мумкин бўлавермайди. Шу сабабли *-а, -й* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошнинг бу маънода якка сўз ҳолида қўлланиши ҳам анча чегараланган. Масалан, *ишла, ухла* феъллари бу формада ҳаракатнинг белгисини билдириш учун якка сўз ҳолида қўлланмайди. Бу вазифада якка сўз ҳолида қўлланувчи *-а, -й* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз формаси ҳам ишлатилмайди. Масалан, *кела ишга тушди* гапидаги *кела* равишдошининг *келмай* (ишга тушди) типидagi бўлишсиз формаси йўқ.

Равишдошнинг *-а, -й* аффикси билан ясалувчи тури ҳаракатнинг белгисини билдириш вазифасида асосан такрор ёки жуфт ҳолда қўлланади: *Улар самолётдан тушушлари биланоқ тиззаларидан сочма кўмга бот а-б о та хансираб бу ров томонга борардилар (Б. Кербобоев). Тоғ оралигидаги қалин қор эрий-эрий одам бемалол кира оладиган ғор бўлиб қолибди (С. Анорбоев). Муяссар ш о ш а-п и ш а унга кечаси ўйлаган ўйларини гапира бошлаган эди, ... (О. Ёқубов).*

Такрорий ёки жуфт сўз ҳолида қўлланган *-а, -й* аффикси билан ясалувчи равишдош ўрнида *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалган равишдошнинг қўллаш мумкин. Лекин *-а, -й* аффиксли формада маъно кучайтириб ифодаланади. Қиёсланг: *кута-кута — кутиб-кутиб, сўрай-сўрай — сўраб-сўраб, йиғлай-йиғлай — йиғлаб-йиғлаб* ва б.

Бу вазифада қўлланган *-а, -й* аффикси ёрдамида ясалувчи равишдош гапда ҳол вазифасида бўлади (юқоридаги мисолларга қаранг).

2. Шахс-сон билан тусланиб, ҳозирги-келаси замон феъли ясаиш учун хизмат қилади: *келаман, келасан, келади; ишлайман, ишлайсан, ишлайди* каби.

3. Етакчи феъл билан кўмакчи феълни боғлаш учун хизмат қилади: *ёза олмоқ, ўқий бошламоқ.*

Равишдошнинг *-а, -й* аффикси билан ясалувчи тури боғловчилик вазифаларида қўлланмайди. Бу унинг ҳозирги ўзбек тилида *-(и)б* ёрдамида ясалувчи равишдошдан фарқланувчи энг асосий хусусиятидир.

-гач (*-кач, -қач*) аффикси: *кел г а ч, э к к а ч, ч и қ қ а ч.* Равишдошнинг бу тури:

1. Пайт маъносини билдиради ва пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, бош гапдаги ҳаракатнинг ўзи билдирган ҳаракатдан кейин бажарилишини ифодалайди: *Уч-тўрт кун меҳмондорчиликда ю р и ш г а ч, мактабга қайтдилар (П. Турсун). У ечиниб кўрпага к и р г а ч, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарди (Саид Аҳмад).*

Равишдошнинг *-(и)б* аффикси билан ясалувчи тури ҳам пайт эргаш гапнинг кесими вазифасида келади ва бундай қўшма гапларда ҳам бош гапдаги ҳаракатнинг эргаш гапдаги ҳаракатдан сўнг бажарилиши ифодаланади. Шу сабабли, маълум ҳолларда, *-гач* аффикси билан ясалган форма билан *-(и)б* аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг бири ўрнида иккинчиси қўлланса ҳам маъ-

нода унчалик ўзгариш сезилмайди. Лекин *-гач* аффикси билан ясалувчи формада «кейин бажарилиш» маъноси алоҳида таъкидланади: *Икромжон махоркасини ўт олдириб бўлиб бир-икки тортгач, бафуржа жавоб берди (Саид Аҳмад)*. Мисолдаги *бўлиб* формаси ўрнида *бўлгач* формаси, *тортгач* формаси ўрнида *тортиб* формаси қўлланса ҳам маъно ўзгармайди. Лекин «кейин бажарилиш» нинг алоҳида таъкиди *-гач* аффикси билан ясалувчи формада бўлади.

Баъзан *-гач* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг *-гина* юкламаси билан қўлланиш ҳоллари учрайди. Бундай ҳолларда у пайт ҳоли вазифасида келади: *Кўришпалакдек бир кўриниб йўқолган Миродиқларни кўргачгина маълум бўлди (Ҳ. Шамс)*. Лекин бундай қўлланиш умумий характерга эга эмас.

2. Сабаб маъносини билдиради ва сабаб эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Вақт кеч бўлиб қолгач, ортиқча ўтиришни лозим топмаган Холмат ака фотиҳа қилиб ўрнидан турди (Ҳ. Шамс)*. *Касбинг шу бўлгач, ўзингни ҳар ёққа солиб нима қиласан (М. Расво)*.

-гач аффикси ёрдамида ясалган равишдошнинг бўлишсиз формаси асосан, сабаб маъносида қўлланади. Бунинг сабаби шуки, бўлишсиз формада бажариладиган ҳаракатнинг ўзи бўлмайди. Демак, бош гапдаги ҳаракатдан олдин бажарилувчи ҳаракат ҳам бўлмайди. Ҳаракатнинг йўқ бўлишидан (шу сабабли) бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиши маъноси келиб чиқади: *Шундай бўлса ҳам, ҳадеганда тешик очилавермагач, хавотир олдинг-да (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов)*. *Зорлангандан, ични ейишдан бошқа ҳеч нима қўлидан келмагач, нима қилсин (М. Исмоилий)*.

-гач аффикси билан ясалувчи равишдошга хос маъноларда чиқиш келишигидаги сифатдош билан «кейин» сўзидан ташкил топган бирикув ҳам қўлланади: *келгач — келгандан кейин, айтавермагач — айтавермагандан кейин*. Умуман, *-гач* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг қўлланиши кўпроқ китобий услубга хос бўлиб, оддий сўзлашувда унинг вазифасида *келгандан кейин, айтмагандан кейин* типидagi форма қўлланади.

-гунча (-кунча, -қунча) аффикси: *келгунча, чеккунча, чиққунча*. Бу аффикс ёрдамида ясалувчи равишдош ҳам ҳозирги ўзбек тилида жуда кенг қўлланади ва қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Ўзи боғланиб келган феъл билдирган ҳаракатнинг бажарилиш вақтини аниқлайди. Бунда қуйидаги ҳолларни кўриш мумкин:

а) бирор ҳаракатнинг *-гунча* аффиксли феъл билдирган ҳаракатга қадар бажарилиб бўлиши ифодаланади. Бунда бирор ҳаракат бажарилган вақтда *-гунча* аффиксли феъл (равишдош) билдирган ҳаракат йўқ ҳолатда бўлади. Бажарилган ёки бажариладиган ҳаракат эса давомли ҳаракат бўлмайди: *Юринглар, машина кампирни ташлаб келгунча қирга чиқиб тушамиз (И. Раҳим)*. Бундай ҳолларда ана шу мазмунга мос равишда, уни таъкидлаш учун «то» сўзи ва *-гунча* аффиксли феъл билдирган ҳаракатнинг юзага келмаганини ифодалаш учун «бўлмай» феъл фор-

маси қўлланиши мумкин: *То хўрда сузилиб келгунча у бир томонга қийшайиб ухлаб қолган эди (Саид Аҳмад). Улар ўзларини панага олгунча бўлмай шилтайи шалоббо бўлишди (С. Анорбоев).*

б) Бирор ҳаракатнинг -гунча аффиксли феъл билдирган ҳаракат содир бўлгунча давом этиши ифодаланади: *Алексей Иванович Элмурод ўринга ётгунча деразадан қоронғи ҳовлига қараб хаёл сурди (П. Турсун). Кечаси тун оққунча бўладиган ҳангомадан кейингина Исомиддинов тиниб ухлайди (Ҳ. Шамс).*

Кет, бор, кел каби айрим феъллар -гунча аффикси билан ясалган формада қўлланганда, бирор ҳаракатнинг шу феъллар билдирган ҳаракатнинг бутун бажарилиши процессида давом этиши ифодаланиши мумкин: *Боргунча ҳикоя қилди* каби: *Ҳой қизлар, шартим шуки, кетгунча ашула қилиб кетасанлар (С. Зуннунова).*

Кўриб ўтилган маънода -гунча аффикси билан ясалган равишдошнинг бирор феълга боғланмаган ҳолда (мустақил ҳолда) қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди. Лекин шунда ҳам равишдош билдирган ҳаракатдан сўнг нимадир борлиги (бўлганлиги, бўлиши) сезилиб туради. Бу нарса (ҳаракат) умумий ҳолатдан сезилиб туриши ёки контекст давомида айтилиши мумкин: *Оҳ, опажон, ...бу ҳаммаси уйлангунларича экан... (П. Қодиров). Ҳамма нарсани билиб олгунча. Бўлмагунча қийин, қандайдир сир бордек кўринади, ... (П. Турсун).*

Бу типдаги равишдош ва у боғланиб келган феълнинг бўлишсиз формада қўлланишида ҳам айрим хусусиятлар бор. Равишдош бўлишли, у боғланиб келган феъл бўлишсиз формада бўлса, умумий ҳолатдан ташқари бирор ўзгариш бўлмайди: *Боласининг камолини кўргунча, келин туширгунча шунақа тиниб-тинчишмайди (Саид Аҳмад).*

Равишдош бўлишсиз формада, у боғланиб келган феъл бўлишли формада қўлланганда ҳам бирор ҳаракатнинг, равишдош билдирган ҳаракатнинг инкори давомида бажарилиши ифодаланади. Шу жиҳатдан равишдошни инкор формада қўллашнинг аҳамияти йўқдек кўринади. Қиёсланг: *Одамлар тарқалмагунча юравердим — Одамлар тарқалгунча юравердим.* Лекин биринчи ҳолатда (бўлишсиз форма қўлланганда) инкор тасдиққа айлангунча ҳаракатнинг давом этиши, тасдиқ (бўлишли) ҳолат юз бергандан кейин унинг бошқа ҳаракат билан алмашилиши таъкидланади: *Директор ўтиришга рухсат этмагунча тик турдим (Ибохон).*

Иккала феъл ҳам бўлишсиз формада қўлланганда, бирор ҳаракатнинг бажарилиши учун равишдош билдирган ҳаракатнинг бажарилиши шартлиги ифодаланади. Қиёсланг: *Сен келгунча кетмайман — Сен келмагунча кетмайман: Раънони эгасига топширмагунингизча... қўйилмайдиганга ўхшайди (А. Қодирий). Бу лақабни айтмагунча қишлоқда уни биров танимайди (О. Ёқубов).*

2. Қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими вазифасида келиб, чоғиштириш маъносини билдиради ва бундай қўшма гапларда ра-

вишдош билдирган ҳаракатдан кўра бош гапдаги ҳаракатнинг ба-
жарилиши маъқул экани ифодаланади, яъни *-гунча* аффикси би-
лан ясалган равишдошнинг маъноси чиқиш келишигидаги *-ган* аф-
фиксли сифатдош билан «кўра» сўзининг маънолари йиғиндисига
тўғри келади: *Олгунча — олгандан кўра каби: Шу ҳолга тушгунча*
ўлим тиланглар (Ҳ. Шамс). Ўғлимни зиндонга солгунча
ўзимни ўлдирсанг бўлмасмиди хон! (Ж. Шарипов).

Мунча ҳайқургунча, телба тўлқинлар
Симларга қувват бер шалолалардан
(Миртемир).

-гани (-кани, -қани) аффикси: олгани, эккани, йиққани.
Бу аффикс ёрдамида мақсад билдирувчи равишдош ясалади:
*Эртага қайиғи йўқларни қамиш ўргани юбориш керак (А. Мух-
тор). Чолнинг касал ётганини кўриб, чор атрофдан кўргани*
*келган чўпонлар чақир дейишар, дадаси эса кўнмас эди (С. Анор-
боев). Сиз билан маслаҳатлашгани келдим (Б. Раҳмонов).*

Баъзан *-гани* аффикси ўрнида унинг *-гали* варианты қўлланиш
ҳоллари учрайди. Лекин *-гали* аффикси ҳозирги ўзбек тили учун
характерли эмас.

Ҳозирги ўзбек тилида мақсад маъносини ифодалашда *учун* кў-
макчиси кенг қўлланади. *-гани* аффикси ёрдамида ясалувчи ра-
вишдошнинг қўлланиши *учун* кўмакчисига нисбатан кам учрайди.
Хатто, мақсад маъноси ифодаланган айрим ҳолларда *учун* кўмак-
чили конструкцияни *-гани* аффикси орқали ясалувчи равишдош
билан алмаштириб бўлмайди ёки алмаштирилса, сунъийлик сези-
лади: *Қудрат орадаги ўнғайсизликни йўқотиш учунми ёки*
*чинданми, уларни бошқа гапга чалғитди (Ҳ. Назир). «Оқтой» би-
лан арава менга ишлатиш учун керак... Сенга бўлса, катайса*
қилгани (Ҳ. Назир).

Бу турдаги равишдошнинг ўзига хос хусусиятларидан бири
унинг бўлишсиз формага эга эмаслигидир.

-гани аффиксининг таркиби, унинг келиб чиқиши ҳақида тур-
лича қарашлар бор¹⁵⁴. Бизнингча, бу аффикс *-гали* аффиксидаги
«л»нинг «н»га ўтишидан юзага келган, *-гали* аффикси эса *-галир*
аффиксидан келиб чиққан (*-гали(р) > -гали*). *-галир* аффикси ёр-
дамида ясалувчи форма эса от форма бўлган. Шундай деб қараш-
га қуйидаги ҳодисалар имкон беради. Биринчидан, бу форма тари-
хан тўлиқсиз феъл, *учун* кўмакчиси, шунингдек *-дек* аффикси би-
лан қўлланган ва мақсад маъносини ҳам ифодалай олган. Иккин-
чидан, *-гани* аффикси билан ясалувчи равишдошнинг бўлишсиз
формага эга эмаслиги ҳам унинг аслида *-галир* аффиксидан ке-
либ чиққанлигини, *-галир* аффикси билан ясалувчи форма эса от
форма бўлганлигини кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида *-(и)ш*,

¹⁵⁴ Қаранг: Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, Фонетика и мор-
фология, ч. I, М., 1952; стр. 471; А. Н. Кононов. Южорида кўрсатилган асар,
243-бет; Г. И. Рамstedт. Введение в алтайское языкознание, М., 1957, стр. 88;
Ш. Шукуров. *-галыр, -галир* формаси ҳақида. Сб. Исследования по грамма-
тике и лексике тюркских языков, Тошкент, 1965, 202-бет.

-моқ аффикслари билан ясалувчи от форманинг -ма аффиксини қабул қилмаслиги ҳам шунга ишора қилади. Учинчидан, ҳаракат номи ясовчи -моқ аффикси асосида юзага келган -моқчи аффиксининг, айрим тилларда, масалан, қозоқ тилида¹⁵⁵, -моқ аффикси билан ясалувчи форманинг мақсад маъносини ифодалай олиши ҳам мақсад ифодаловчи -галир аффикси билан ясалган форманинг ҳам от форма бўлганлигидан далолат беради.

Равишдошлар ҳақидаги гапни тугатар эканмиз, ўзбек тилига оид ишларда феълнинг бу формаси ҳақида айтилган айрим фикрларга тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Кейинги вақтда юзага келган айрим қўлланмаларда равишдошлар тусланиш ёки тусланмаслигига, шунингдек замон ифодалишига кўра айрим группаларга ажратилади. Масалан, равишдошнинг -(и)б ва -а, -й аффикслари ёрдамида ясалувчи тури тусланадиган равишдошлар, қолганлари эса тусланмайдиган равишдошлар қаторига киритилади. Лекин равишдошларни бундай группаларга ажратишнинг бирор аҳамияти йўқ, ҳатто, уни тўғри деб ҳам бўлмайди.

Равишдошларнинг замон ифодалиши ёки ифодаламаслиги нуқтаи назаридан группаланиши масаласига келсак, бундай қилишнинг ҳам етарли асоси йўқ. Жуда кўп ишларда равишдошлар, худди тусланишли феъллар каби, ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон равишдоши деб уч группага ажратилади. Ваҳолонки, уларни бундай группаларга ажратиш мумкин эмас. Тўғри, айрим ишларда равишдошларни бундай группалаш «шартли равишда» ёки «мутлақо шартли равишда», деб кўрсатилади. Бироқ «шартли равишда» ёки «мутлақо шартли равишда» группалаш учун ҳеч қандай асос ҳам, эҳтиёж ҳам йўқ. Равишдошларни «ўтган замон», «ҳозирги замон», «келаси замон» каби турларга ажратганимиз билан, уларнинг шундай маъноларга эгалигини амалда исботлай олмаймиз. Масалан, одатда келаси замон равишдошлари қаторида бериб келинаётган -гани аффикси ёрдамида ясалувчи равишдош замон маъносига эга эмас, у фақат мақсад маъносини билдиради. Умуман, равишдошларда сифатдошлардаги каби нисбий замон ҳақида ҳам гапириш қийин. Ҳозирги замон ёки ҳозирги-келаси замон феъли асосларига -ган аффиксининг қўшилишидан ҳозирги замон ва ҳозирги-келаси замон сифатдошлари ясалишини кўрган эдик. Равишдошларда эса бундай нисбий замон формалари ясалиши йўқ даражада. Фақатгина келаётиб, ёзаётиб, ишлаётиб типидagi формадагина замон кўрсаткичи (-ёт) бор. Равишдош турларидан фақат шу форманигина нисбий замон формаси деб қараш мумкин.

Бир-икки оғиз сўз -гудек аффикси ҳақида.

Ҳозирги ўзбек тилига оид дарслик ва қўлланмаларнинг деярли ҳаммасида -дек//дай аффикси равиш ясовчилар қаторида берилди. Проф. А. Н. Кононов *ўлгудек*, (ёш) *чиққудек* типидagi сўз-

¹⁵⁵ Современный казахский язык, Фонетика и морфология (коллектив), Алма-Ата, 1962, стр. 349.

ларни ҳам равишлар қаторига киритади¹⁵⁶. Бошқа дарслик ва қўлланмаларда *-гудек* аффикси ҳақида ҳеч нарса дейилмаган (улар равишлар қаторида ҳам, бошқа туркумга оид сўзлар қаторида ҳам берилмаган). Ваҳолонки, бу типдаги сўзлар ҳозирги ўзбек тилида кўп қўлланади.

Туркий тилларга оид айрим ишларда сифатдошларга *-дек/-дай* аффикси қўшилишидан ҳосил бўлган формалар равишдошлар қаторига киритилади¹⁵⁷.

Демак, таркибида *-гудек* аффикси бўлган (*йиқилгудек*, *ёрилгудек* каби) сўзлар ҳақида гапирганда, икки асосий масалани, яъни, биринчидан, бундай сўзлардаги *-дек* аффиксининг мустақил ёки мустақил эмаслигини ва, иккинчидан, бу типдаги сўзларнинг қайси сўз туркумига оидлигини ҳал этиш керак бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги *йиқилгудек*, *йиғлагудек* типидagi сўзлар доирасида *-дек* ўзига мустақил аффикс эмас, балки булардаги *-гудек* бир бутун ҳолда бир аффикс ҳисобланади. Чунки ҳозирги ўзбек тилида *йиғлагу*, *йиқилгу* каби феъл формаси йўқ. Бинобарин, бундай сўзларни сифатдошга *-дек* аффикси қўшилишидан ҳосил бўлади деб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан *-дек* аффиксини тўла маънода равиш ясовчи ҳам, равишдош ясовчи ҳам дея олмаймиз. Бунинг энг асосий далили шуки, *-дек* аффикси сўзларга форма ясовчи, ҳатто форма ўзгартувчилардан сўнг ҳам қўшилаверади: *колхозчиларимиздек*. Шунингдек, атоқли отларга ҳам қўшилаверади: *Қодирдек*. *-дек* аффикси феълларга қўшилганда ҳам, бошқа туркумга оид сўзларга қўшилганда ҳам шу сўзнинг маъноси ўзгариб кетмайди, янги маъноли сўз ҳосил бўлмайди. Шунингдек, феълнинг конкрет бир формаси ҳосил бўлмайди ҳам. *-гудек* аффикси эса бир оз бошқачароқ хусусиятга эга. Бу аффикс феълларга қўшила олади. Демак, бу ўринда *-гудек* аффиксининг феълларга қўшилиб янги сўз ёки феълнинг қандай формасини ҳосил қилишини белгилаш керак бўлади.

Сифатдошларга *-дек* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи формалар айрим ишларда равишлар¹⁵⁸, баъзиларида равишдошлар¹⁵⁹ қаторига киритилади. Ҳозирги ўзбек тилида актив қўлланувчи сифатдошларга (масалан, *-ган* аффикси ёрдамида ясалувчи сифатдошга) *-дек* аффиксининг қўшилишидан равиш ҳам, равишдош ҳам ясалмайди. Феълларга *-гудек* аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлувчи форма эса қуйидаги хусусиятларга эга.

1. Ҳаракатнинг белгисини билдиради ва гапда ҳол вазифасида келади: *Ҳаётнинг қўнғир сочлари ерга етгудек осилиб, тўзғиб борарди* (М. Исмоилий). *У перонинг учини синдиргудек бо-*

¹⁵⁶ А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 286-бет.

¹⁵⁷ Ю. Д. Жанмавов. Кўрсатилган асар, 18—21, 194—198-бетлар.

¹⁵⁸ Қаранг: Н. Т. Сауранбаев. Семантика и функции деепричастий в казахском языке, Алма-Ата, 1944, стр. 32—33; А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 285—286-бетлар.

¹⁵⁹ Қаранг: Н. А. Баскаков. Кўрсатилган асар, 470—471-бетлар; Ю. Д. Жанмавов. Кўрсатилган асар, 196—197-бетлар.

сиб, материалдаги «Сувон» сўзига «жон» қўшиб тузатди (С. Анорбоев).

2. Предмет белгисини билдириб, гапда аниқловчи вазифасида келади: *Мақташга арзигудек ютуқларимиз кўп. (Н. Сафаров). Севган ёридан бу гапларни эшитгач, Полвоннинг севинчи жаҳонга сизмай кетди, ...билагиди тоғни қўйпоргудек қудрат ҳосил бўлди (Ж. Шарипов).*

3. Сифат билдирган белгининг даражасини кўрсатади: *Йигит гапирганда овози унча кучли туюлмаган эди, қийқириғи эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди (П. Қодиров). Итнинг башираси тилинган, ...нотаниш кишининг юрагига ваҳима солгудек кўрқинчли (С. Анорбоев).*

4. Гапда мустақил кесим вазифасида келади ва бундай ҳолларда ҳам белги билдиради: *Бирор ғўзасини бостирсам, бошимни ёргудай (И. Раҳим). Мансурбекнинг вазоҳати худди бировни ёқўйгудек (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов).*

5. Боғламалар билан қўлланади: *Қўлимни узатсам, ойни ушлаб олгудек эдим (Саид Аҳмад). Ойсулув ҳамон ичаги узулгудек бўлиб кулар эди (С. Анорбоев). Қўш тахмондаги икки сандиқ устига шифтга етгудек қилиб атлас ва бахмал кўрпалар тахланган (Т. Жалолов).*

Келтирилган фактлардан кўринадики, *-гудек* аффикси билан ясалувчи феъл формаси мураккаб хусусиятларга эга. У ҳаракатнинг белгисини билдириши билан равишдошларга, предметнинг белгисини билдириши билан сифатларга, сифат белгисининг даражасини кўрсатиши билан равишларга ўхшайди.

-гудек аффикси ёрдамида ясалувчи формани равишлар қаторига киритиб бўлмайди. Чунки у ҳамма вақт феълга хос хусусиятларга эга бўлади. Масалан, бу форма ҳаракат тушунчасига эга, феъллар каби бошқариш хусусиятига ва даража кўрсаткичларига эга. Бундан ташқари, *-гудек* аффикси етакчи ва кўмакчи феълдан ташкил топган бирикувларга қўшилиши мумкин, унинг ўзи равишдош орқали аниқланиши мумкин: *Гўё сиртнинг даҳшатли бўрони унинг томирларига кириб қолгандай қони қайнаб-кўпирди, ақл — хуш тўғонларини емириб ташлагудай қутириб тошди (С. Анорбоев). Бола чидаб туrolлади, қанот пайдо қилиб, опасининг ёнига учиб боргудек талпиниб қолди (Саид Аҳмад).*

Ана шу белгиларнинг ҳаммаси *-гудек* аффиксини қабул қилган сўзнинг феъл формаси эканини кўрсатади. Демак, масаланинг қийин томони *-гудек* аффикси билан ясалувчи форма феълнинг қандай формаси эканини белгилашдир.

Масалага бевосита тил фактларидан келиб чиқиб ёндошсак, *-гудек* аффикси билан ясалувчи формани фақат сифатдош ёки фақат равишдош деб қараш мумкин бўлмайди. Бунга юқорида келтирилган фактлардан ҳам сезиш мумкин. Лекин бу форманинг равишдошларга хос хусусияти кучлироқ, яъни феълнинг кўпроқ равишларга хос хусусиятга эга бўлган формаси ҳисобланади. Бунга мазкур форманинг ҳаракат белгисини кўрсатиш хусусиятидагина эмас, яна бошқа хусусиятларида ҳам кўриш мумкин. Масалан,

-гудек аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг сифат белгисидаги даражани кўрсатиши ҳам унинг равишга хос хусусиятларидан биридир. Бу форма предмет белгисини кўрсатган ҳолларда ҳам, мустақил кесим вазифасида келган ҳолларда ҳам белгининг миқдор-даражасини кўрсатиши сезилиб туради: *Хў ана, қичқирса овоз етгудек жойда ҳалиги отлиқ яна кўринди (С. Анорбоев). Станокдан чиққан чинқирик одамнинг қулоғини битириб юборгудай эди (Ҳ. Назир).*

Демак, -гудек аффикси билан ясалувчи форма равишларга хос хусусияти кучлилиги билан феълнинг равишдош деб аталувчи формасига кўпроқ яқин туради. Лекин у сифатдошларга хос хусусиятга ҳам эга. Ҳатто, айрим сифатдош ва равишдош формаларидан фарқланувчи хусусиятларга ҳам эга. Масалан, сифатдош ва равишдош формалари мустақил гапнинг кесими вазифасида келганда, асосан, тусланишли форма бўлади. -гудек аффикси ёрдамида ясалувчи форма мустақил гапнинг кесими вазифасида келганда ҳам тусланишли форма ҳисобланмайди, шу сабабли уни майлнинг бирор турига киритиб ҳам бўлмайди. Ана шу хусусиятларига асосланиб, -гудек аффикси билан ясалувчи формани феълнинг функционал формалари қаторига киритиш ва умуман белги билдиришга хосланган формаси деб қараш мумкин. Белги билдиришда ҳаракат ва предмет доирасида умумийлиги, шунингдек миқдор-даража билдириш хусусиятига эгаллиги таркибида -дек элементининг қатнашишидан келиб чиқади.

ҲАРАКАТ НОМИ

Феълнинг ҳаракат номи формаси -(и)ш, -(у)в, -моқ аффикслари ёрдамида ясалади: *ёзмоқ, ёзиш, ёзув; ўқимоқ, ўқиш, ўқув*. Булардан -моқ аффикси ёрдамида ясалувчи форма айрим илмий ишларда ва луғатларда инфинитив деб таърифланади (инфинитив деб берилади). Лекин бунинг етарли асосга эга эмаслиги айрим мутахассислар томонидан тўғри кўрсатиб ўтилган¹⁶⁰. -моқ, -(и)ш, -(у)в аффикслари ёрдамида ясалувчи феъл формалари ҳаракатнинг бажарилишини ва шу бажарилиш билан боғлиқ бўлган бошқа маъноларни билдирмайди, балки ҳаракат-ҳолатнинг номини билдиради, у ҳаракат-ҳолатнинг атамаси ҳисобланади. Шу сабабли отларга хос грамматик кўрсаткичларни қабул қила олади, гапда отларга хос вазифаларда кела олади.

Ҳаракат номи формаларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

-(и)ш аффикси билан ясалувчи форма. Бу форма жуда кенг қўлланиши, стилистик жиҳатдан нейтраллиги ва лексик-семантик жиҳатдан мураккаблиги билан ҳаракат номининг -(у)в ва -моқ аффикслари ёрдамида ясалувчи формаларидан алоҳида ажралиб

¹⁶⁰ Қаранг: А. Н. Кононов. Кўриб ўтилган асар, 187-бет; Ф. Исхаков. Имена действия и состояния в современном узбекском языке, Авт. канд. дисс., Самарканд, 1960, стр. 4—6.

туради. -(и)ш аффикси ёрдамида ясалувчи форма қўйидаги хусусиятларга эга:

1. Ҳаракатнинг номини билдиради, унинг атамаси ҳисобланади: *Ҳайдар Анорхон билан тун бўйи, тонг отгунча ҳам шу жойда, шу хилда ўтиришга тайёр эди (И. Раҳим).*

2. Иш, машғулот маъносини билдиради: *шудгорлаш, суғориш, ўғитлаш, пардозлаш* каби: *У Мирзачўл ерларини суғориш, шўрни ювиш, уруғчилик масалалари билан шуғулланар, каттагина боғи ҳам бор эди (Ҳ. Гулом).* Саратонда қовун сайили ўтказиш *Каттақишлоқ деҳқонларининг одати эди (И. Раҳим).*

3. Одатдаги от маъносиди қўлланади: *чопиш («бег»), келиш («приход»)* каби: *Уша туни тоғда отам балки шу жил майишим учун жон бергандир (А. Мухтор).* Кейинги кетишида унинг елкасидаги милтиғига ёпишиб ёлворибди (А. Мухтор). Саратоннинг яхши келиши сабзавот бригадаси учун қувончли бўлди (И. Раҳим).

4. Мустақил гапга кенг конструкцияни гапнинг кенгайтирилган бирор бўлаги вазифасида қўлланувчи конструкцияга айлантириш учун хизмат қилади¹⁶¹. *Қўрбоши дарагини беришинг, ҳалиги босмачи йигитни шу ернинг ўзиди фош қилишинг ҳам биз учун катта хизмат бўлди (Ғайратий).* Бектемиров уни олиб кетмаса, бирон кори ҳол бўлишини пайқаб *Қўчқорбойга* имлади (Саид Аҳмад).

-(и)ш аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формасининг -лик аффикси билан қўлланиш ҳоллари учраб қолади: *боришлик, кўрқилиш* каби. Бундай ҳолларда учинчи пунктда кўрсатилган маъно ифодаланади. Лекин бу маъно -(и)ш аффикси билан ясалувчи форманинг ўзи орқали ифодаланаверади, -лик аффиксининг қўлланишига ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди ва бу аффиксни қўллаш ҳозирги ўзбек адабий тили учун нормал ҳолат эмаслиги сезилиб туради: *Қуёвиги хат ёздириб, Гулчиройдан кўз-қулоқ бўлиб туришликни сўради. (Ж. Абдуллахонов).* У қаердалигини, қандай қочилигини билмаса ҳам, эртаю кеч шунинг пайида бўлди (М. Исмоилий).

-(и)ш аффикси ёрдамида ясалган ҳаракат номи формаси эгаллик аффиксини олиб, тартиб сон билан қўлланганда ўтган замон ёки ҳозирги замон формасига хос маъно ифодаланиши мумкин: *Ёшим шунга етиб, икки кун барг еб уйқуга кетган қуртни биринчи кўришим (Н. Сафаров).* Элмурод тўйда биринчи марта *кўрпачида ўтириб ош ейиши (П. Турсун).*

Лекин бундан қатъи назар, кўриб ўтилган ҳоллардаги ҳаракат номи формасини замон маъносини ифодаловчи форма дея олмаймиз. Замон ифодаловчи форма бўлмагани учун ҳам юқоридаги каби ҳолларда ўтган замон ёки ҳозирги замон маъноси аниқ ифодаланмайди. Масалан, *биринчи марта кўришим* гапидаги *кўришим* формаси ўрнида *кўряпман* ёки *кўрдим* формасини қўллаш мумкин:

¹⁶¹ Бу ҳодиса авторнинг «Ўзбек тилида тўлиқсиз феъл» номли докторлик диссертациясида (Тошкент, 1968) тўла баён этилган.

кечаги одамни биринчи кўришим — бу одамни биринчи кўришим.

Ҳаракат номи формасининг отларга хос грамматик кўрсаткичларни қабул қилиши айтилди ва буни юқорида келтирилган мисолларда ҳам кўриш мумкин. *-(и)ш* аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формаси кўплик, эгалик ва келишик аффикслари билан қўлланганда, бу аффиксларнинг маъносида деярли ўзгариш бўлмайди. Фақат ўрин-пайт келишиги формасида қўлланганда, феълга хос хусусият ва ўрин-пайт келишиги формасининг таъсирида ҳаракат номи формасининг янги бир хусусияти келиб чиқади.

Маълумки, ҳаракат номи формасидаги феъл ҳам (феъл бўлганлигидан) ҳаракат-ҳолат билдиради. Бу формадаги феъл пайт билдирувчи *-да* аффикси билан қўлланганда, ҳаракат-ҳолат пайт (вақт) маъноси билан боғланади. Натижада бу ҳаракат-ҳолат процесс ҳолатига, динамик ҳолатга ўтади. Шунинг учун ҳам ўрин-пайт келишигидаги ҳаракат номи формасини ҳаракат-ҳолатни процесс (динамик) тарзда ифодаловчи ҳозирги замон сифатдошининг ўрин-пайт келишигидаги формаси билан алмаштириш мумкин: *келишда — келаётганда — келаётган вақтда* каби¹⁶². *Овқатдан кейин сўрайди, ётишда сўрайди, туришда сўрайди* (М. Исмоилий).

Ана шунинг таъсирида бўлса керак, *-(и)ш* аффикси билан ясалган ҳаракат номининг ўрин-пайт келишигидаги формасини ҳозирги замон формасига хос маънода қўлланиши баъзан шеърятда учраб туради: *Муаззам кўчаларда қор ёғишда дидир, ... (Миртемир)*.

Лекин бундай қўлланиши адабий тил нуқтани назаридан нормал ҳол ҳисобланмайди.

Агар ҳаракат номи формаси от маъносида бўлса, ўрин-пайт келишигида қўлланганда ҳам процесс, динамик ҳолат бўлмайди: *Кўсак қуртини йўқотиб, ҳосилни сақлашда колхозчи ота-оналаримизга ёрдам берайлик* (Ҳ. Назир). *Шундан сўнг бутун ҳаёлим қочишда бўлди* (Ғайратий).

Ҳаракат номининг *-(и)ш* аффикси ёрдамида ясалувчи формаси кўмакчилар билан ҳам кенг қўлланади ва бунда турлича маънолар ифодаланади: *ўқиш учун, ўқишдан аввал, ўқиш билан* ва б.

-(у)в аффикси билан ясалувчи форма. Ҳаракат номининг бу турида феъл ундош билан тугаган бўлса, бир «у» орттирилади: *бор — борув*. Шунингдек сўз охири «и» билан тугаган бўлса «и» «у»га, «а» билан тугаган бўлса, «а» «о»га ўтади: *ўқи — ўқув, иш — ишлов*.

Бу форма ҳаракат номи сифатида *-(и)ш* аффиксига нисбатан жуда кам қўлланади. Бу вазифада қўлланган ҳолларда унинг ўр-

¹⁶² Ф. Исхаков. *-(и)ш* аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формаси, *-моқ* аффикси ёрдамида ясалувчи формадан фарқли ҳолда, ҳаракат-ҳолатни процесс сифатида ифодалайди деб кўрсатади (Юқоридаги асар, 14-бет). Лекин процесс тарзида ифодалаш фақат кўриб ўтилган ҳолдагина бўлади. Бошқа ҳолларда эса *-(и)ш* аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳам ҳаракат-ҳолатни процесс тарзида ифодаламайди.

нида ҳамма вақт *-(у)ш* аффикси билан ясалувчи формани қўлаш мумкин: *Қўзибой ишга аралашувини ҳам, чиқиб кетувини ҳам билмай қолди (Х. Назир). Лекин бўзчининг мокисидек қатновини қўймади (Б. Раҳмонов). Ойисига ўхшайдими?! Адашувини мумкин эмас (С. Анорбоев).*

-(у)в аффикси билан ясалувчи форма от маъносида кўпроқ қўлланади. Лекин шундай ҳолларда ҳам унинг ўрнида *-(у)ш* аффикси ёрдамида ясалувчи формани бемалол қўллаш мумкин бўлади: *У билан биринчи марта учрашувини, биринчи бор сўзлашувини бўлса ҳам, ўзаро жиддий бир гап бўлганича йўқ (Б. Кербоев).*

-(у)ш аффикси ёрдамида ясалувчи форма ҳаракат номи маъносида кўмакчилар билан кенг қўлланишини кўрдик. *-(у)в* аффикси ёрдамида ясалувчи форманинг бундай қўлланиши деярли учрамайди. Масалан, *кетдиш учун, айтиш олдидан* формаси ўрнида *кетув учун, айтув олдидан* формаси қўлланмайди.

-(у)в аффикси ёрдамида ясалган ҳаракат номининг айримлари бутунлай отга кўчган (от туркумига хос сўз) бўлади: *сайлов, чанқов, қистов, ўқув* каби.

-моқ аффикси билан ясалувчи форма. Бу форма *-(у)в* аффикси ёрдамида ясалувчи формага нисбатан ҳам кам қўлланади: *Босмачиларнинг ваҳшийлиги ўртоқларга маълум: Одамларни кесмоқ, осмоқ, тириклай қуйдиrhoқ, ... (С. Айний).*

Умуман, *-(у)ш*, *-(у)в*, *-моқ* аффикси билан ясалувчи ҳаракат номи формаларининг маъно жиҳатдан бирор фарқли хусусияти ҳақида гапириш қийин. Агар *-моқ* ва *-(у)в* аффикслари ёрдамида ясалувчи формалар бирор ўзига хос маънога эга бўлса, маълум ҳолларда улар ўрнида *-(у)ш* аффикси билан ясалувчи формани қўллаб бўлмас эди. Шунингдек, ўзаро фарқли маънога эга формалар сифатида оғзаки нутқда ва шеваларда бу форманинг учаласи ҳам қўлланиши керак эди. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Масалан, Тошкент шеvasида ҳаракат номининг фақат *-(у)ш* аффикси билан ясалувчи формасигина қўлланади.

Ҳаракат номининг юқоридаги учала формаси ҳам бўлишсизлик кўрсаткичи — «ма» аффиксини қабул қилмайди. Ҳаракат номининг бўлишсиз формаси *-маслик* аффикси ёрдамида яsалади: *кетмаслик, айтмаслик* каби: *Чавандоз бу гапларни Эртоевга айтишини ҳам, айтмаслигини ҳам билмай турганда, ...Гулчеҳра можараси чиқса бўладими? (О. Ёқубов). Умуман, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳаракат қиларди (Саид Аҳмад).*

Ҳаракат номи бўлишсизининг фақат битта формага эгалиги ҳам *-(у)ш*, *-(у)в*, *-моқ* аффикслари ёрдамида ясалувчи формаларнинг маъно жиҳатдан бирор ўзаро фарқли хусусияти ҳақида гапириш мумкин эмаслигини кўрсатади. Чунки бу бўлишсиз форма учала аффикс ёрдамида ясалувчи бўлишли форма учун умумийдир.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Умумий маълумотлар	4
Феъл ясалиши	5
Кўмакчи феъллар	14
Тўлиқсиз феъл	57
Феълнинг тусланиши ва тусланишсиз формалари	79
Феълнинг грамматик категориялари	81
Даража категорияси	91
Бўлишли ва бўлишсизлик категорияси	103
Майл категорияси	111
Замон категорияси	127
Шахс-сон категорияси	161
Сифатдош	168
Равишдош	170
Ҳаракат номи	188

На узбекском языке

А. Хожиев

ГЛАГОЛ

*ЎзССР ФА А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институти илмий совети,
ЎзССР ФА Тарих, тилишунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга
тасдиқланган.*

Муҳаррир *Ҳ. Саъдуллаева*
Рассом *В. Тий*
Техмуҳаррир *А. Шепельков*
Корректор *М. Асадуллаева*

Р05274. Теришга берилди 12/II-1973 й. Босишга рухсат этилди 7/III-1973 й. Формати 60×90^{1/16}.
Босма қоғози № 1. қоғоз л.—6,0. бесмя л. 12,0. Ҳисоб. нашриёт л. 12,4 Нашриёт № 332.
Тиражи 1000. Баҳоси 1 с. 48 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, Черданцев кўчаси, 21. Заказ 18.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.